

ҚУДРАТ ДЎСТМУҲАММАД

НОБЕЛ
МУКОФОТИ
ОЛГАН АДИБЛАР

(1901—2000 йиллар)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2002

Адабиёт соҳасида Нобел мукофоти берилиши адабиётшунослар, адиблар ва китобсеварлар учун муҳим воқеа. «Кимга берилибди?», «Қайси асари учун?», «Қаердан экан у бахтли адиб?» ва ҳоказо саволлар бири иккинчисига эргашиб келаверади. Қисқаси, мукофот соҳиби биографиясининг ипидан игнасигача, асарининг обрўси ва таҳлилидан муаллиф мукофот топшириш вақтида нималар деганигача ҳаммаси ижодкор учун нимадир беради, уни эзгу ишларга ундайди.

Нобел мукофоти 1901 йилдан бошлаб берилади. Барча лауреатлар ҳақида тўлиқ маълумот берадиган китоб 1986 йили инглиз тилида, 1992 йили рус тилида нашр қилинди. Лекин ўзбек китобхонлари ўқий оладиган рус тилидаги китоб ҳам жуда ноёб. Бундан ташқари, ҳар йили биттадан лауреат қўшилиб турибди.

Шуларни ҳисобга олиб, 1901—2000 йилларда мукофот олган адибларнинг биографиялари, айримларининг мукофот топшириш вақтидаги нутқлари, эсдаликлари, баъзи асарларнинг мўъжазгина таҳлили мазкур тўпламга киритилди.

Мутахассислар ва китобсеварлар учун мўлжалланган.

Сўз боши муаллифи — **Озод Шарафиддинов**

Д 99

Дўстмуҳаммад, Кудрат.

Нобел мукофоти олган адиблар (1901—2000 йиллар).— Т.: «Маънавият», 2002.— 256 б.

ББК 83.3

Д $\frac{4702620204-24}{M25(04)-02}$ 7 — 02

© «Маънавият», 2002.

СЎЗ БОШИ

Нобел мукофоти — энг катта адабий мукофот. Бундан каттароғи йўқ. Ҳар бир давлатнинг ўнлаб миллий мукофотлари, халқаро мукофотлари бор, лекин Нобел мукофоти энг нуфузлиси ҳисобланади. Шунинг учун бу мукофотни олган адибларнинг китобини ўқувчилар яхши кутиб оладилар, қизиқиб ўқийдилар, сабоқ оладилар, баҳра оладилар.

Асарлар — бир тараф. Лауреатларнинг шахсияти, биографияси, ижодидаги муҳим нуқталар, асарлари ҳам китобхонни ўзига жалб қилади. Булар адабиётшуносларга ҳам, адибларга ҳам сув билан ҳаводек зарур. Ўтган бир аср мобайнида қайси йили, кимга, қай бир мамлакат фуқаросига адабиёт соҳасидаги Нобел мукофоти берилгани кимни қизиқтирмайди, дейсиз! Бундай маълумотлар жамланган китоб бизда умуман йўқ. Нобел қўмитаси адибнинг қайси ютуғи учун мукофот бераётгани ҳақидаги таъриф эса, ҳар бир қаламкаш учун маёқ бўлиши мумкин. Ахир, «Генерал бўлишни орзу қилмаган аскар — аскар эмас», деган мақолни адиблар учун ҳам қўллаш жоиз-да. Адабиётшунослар масалани шундай қўймасалар, адиблар учун Нобел мукофоти қўлетмас, жуда баланд ва олисдаги бир нарсасидек туюлаверса, ҳеч ким унга интилмаса, қачон бизнинг юртлардан лауреат чиқади? Шу нуқтага назардан ҳам мазкур китоб қимматлидир.

Унга 1992 йили инглиз тилидан русчага таржима қилиниб, Москвада чоп этилган икки жилдлик китоб асос қилиб олинган. Аввало, бу китоб Ўзбекистонда жуда нодир. Ҳатто Алишер Навоий номли давлат кутубхонасида ҳам, Фанлар Академиясининг асосий кутубхонасида ҳам фақат иккинчи жилди бор. Қолаверса, китоб 1986 йилгача Нобел мукофотига сазовор бўлган лауреатларни қамраб олган.

Қудрат Дўстмуҳаммад интернет билан боғланиб, асрнинг кейинги йилларида мукофот олган адиблар исмини топган ва юзйилликнинг тўлиқ рўйхатини тузган. Бундан ташқари, Нобел мукофоти тизимини схема тарзида кўрсатиб, ўқувчига осонгина тушунтириб берган, лауреатларнинг инсон сифатида ўзига хос хислатларини ўрганган.

биз учун ғайриоддий ҳисобланган, модерн усулларида ёзилган асарларни, лауреатлар ижодига адабий танқидчиликнинг таъсирини, мукофотга сазовор бўлган асарлардан ўзи ўқиб чиққанларини баҳоли қудрат таҳлил қилган. Булар, айтиш мумкин, эътиборга лойиқ. Айниқса, Достоевский билан Андре Жид асарларини ўзаро таққослагани мутахассислар учун ҳам қимматли, деб ўйлайман (Достоевский лауреат эмас). Шу билан бирга, жуда кўп китоб ўқигани билиниб турибди.

Хуллас, бу китоб кенг китобхонлар ва адабий жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди, ниятларимиз рўёбга чиқишида хизмат қилишига имоним комил.

Профессор ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

ТАРЖИМОНДАН

Ҳар йили бирор-бир мамлакатнинг адиби Нобел мукофотига сазовор бўлаяпти. Тегишли маълумотларни биз чет эл ахборот воситаларидан оламиз. Ўзимизда тезкор ва мунтазам равишда маълумот бериш яхши йўлга қўйилмаган.

Нафсиламрини айтганда, ким қайси йил лауреат бўлгани ҳақида маълумот топиш анча мушкул иш, бир тартибга келтирилган китоблар жуда кам. Масалан, Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонада инглиз тилидан русчага таржима қилинган «Лауреаты Нобелевской премии» (Москва, «Прогресс», 1992 г.) деб аталган икки жилдлик энциклопедиянинг фақат иккинчиси бор. Биринчиси ҳатто каталогга ёзилмаган! Ўзбекистон Фанлар Академиясининг анча бой кутубхонасида ҳам, биз мурожаат этган олий ўқув юртининг кутубхонасида ҳам аҳвол шундай. Демак, энциклопедиянинг биринчи жилди Ўзбекистонга етиб келмаган.

Яхшиямки, тошкентлик Мирзакалон Жўраевнинг шахсий кутубхонасида энциклопедиянинг иккала жилди бор экан, улардан фойдаланишга имкон бергани учун миннатдормиз.

Республикамызда кутубхоналар кўп, эҳтимол, яна қандайдир китоблар ўз ўқувчисини кутиб ётгандир, лекин ўқийман деган одам уларни топиши жуда мушкул.

Нобел мукофоти лауреатлари ҳақидаги манбалардан яна бири, 1990 йилда Ленинград педагогика институти ходимаси Н. А. Костилёва томонидан тайёрланган «Лауреаты Нобелевской премии по литературе» (1901—1990 гг.) номли библиографик рисоладир. Унда ҳар бир лауреатнинг қисқача биографияси ва асарлари мазмуни баён этилган.

Яна бир манба қирғизистонлик китобшунос Рустан Раҳмоналиевнинг 1990 йилда Фрунзе шаҳрида нашр этилган «Писатели мира — лауреаты Нобелевской премии» китоби бўлиб, унинг кўп қисмини ўн нафар адибнинг Нобел нутқи ва маърузаси эгаллайди. 1990 йилгача мукофот олган адиблар рўйхати ҳам йилма-йил берилган, ҳамма адибларнинг бўлмаса-да, кўпчиликнинг йирик асарлари ҳақида қисқача маълумот берилган.

Болгариялик тадқиқотчи В. Чолаковнинг 1986 йили Москвада чоп этилган «Нобелевские премии: ученые и открытия» номли китобида Нобелнинг биографияси, Нобел жамғармаси ва Нобел қўмиталари, шунингдек, физика ва кимё соҳасида мукофот олганлар ҳақида маълумот берилган.

Нобел мукофотига сазовор адибларнинг жуғрофиясига диққат билан қарасак, қандайдир анъаналар ё ёзилмаган қонунлар кўринади. Россиялик Бунин эмиграцияга кетаётганида у қадар машҳур ёзувчи эмасди. 13 йилдан кейин мукофот олган.

Солженицин, Бродский, польшалик Чеслав Милош ўз ватанидан бадарға қилинган, Пастернак қаттиқ таъқиб остига олинган, мукофотдан воз кечишга мажбур қилинган. (Шундай бўлгач, бу лауреатларнинг ютуғини ўз ватанлари обрўсига йўйиш тўғри бўлармикин?) Социалистик лагердан бор-йўғи икки адиб — Михаил Шолохов ва чехословакиялик Ярослав Сейферт Нобел мукофоти лауреатлари бўлиб, ўз ватанларида тинч яшадилар.

Яна бир қизиқ ҳолат кўзга ташланади: америкалик Теодор Драйзер ва Эптон Синклер машҳур ёзувчилар сифатида танилган бўлса-да, Нобел мукофотини олишмаган. Иккови ҳам собиқ Совет давлатига хайрихоҳ бўлишган, уни тарғиб қилишган. Лев Толстой эса, 1901 ва 1902 йилларда энг муносиб номзод бўлган, лекин мукофот берилмаган. Сабаби, Толстойнинг баъзи дунёқарашлари Нобел мукофоти талабларига мос келмаган. Шу сабабдан, Нобел мукофоти қўмитаси танлов шартлари кўламини кенгайтириб, адабий асарлар билан чекланиб қолмасдан, тарихий асарларни ҳам муҳокамага қўя бошлаган.

Нобел мукофоти қўмитасини қониқтирмаган дунёқараш ҳақида фикримиз мана бундай.

Маълумки, Лев Толстой ўзининг иккита буюк асари — «Анна Каренина» ва «Тирилиш»да катта ер эгаси ва олижаноб инсон сифатида ўзини қийнаб келган бир фикрга урғу беради. «Нима учун ер, унда ўз қўли билан ишламайдиган, ҳатто ишлашни билмайдиган помешчикнинг хусусий мулки бўлиши керак? Ахир, ерга ишлов берадиган, дон ундирадиганлар — оддий фуқаролар — крепостнойлар-ку! Демак, ер ўшаларники бўлиши керак». Ана шундай ўй-хаёллар билан иккала рўмондаги помешчиклар — Левин ва Нехлюдов ўз ерларини крепостнойларга хусусий мулк сифатида бўлиб бермоқчи бўладилар ва ер хусусида

давлат олдидаги мажбуриятларини бажариш учун муайян шартларни қўйишади. Бироқ крепостнойлар «Барин бизни чув туширмоқчи», деган ҳадик билан ерга эгалик қилишни истамайдилар.

XX аср бошларида Россияда Маркснинг коммунистик гоюлари билан қуролланган сиёсий оқимлар юзага келиб, монархияга, шунингдек, дунёдаги ижтимоий тузумга жиддий хавф солаётган бир пайтда, Лев Толстойнинг ер ҳақидаги мулоҳазалари Нобел мукофотини берадиганларга ёқмаган бўлиши мумкин. Ажаб эмас, аниқ сабабни яқин орада эшитиб қолсак. Гап шундаки, Низомга кўра Нобел кўмиталарининг архивлари 50 йилдан кейин ошкор қилинади. 1901—1949 йиллар архиви 2000 йил 2 январда очилди, деб айтилган, лекин бизгача бу ҳақда маълумот етиб келгани йўқ.

Ўтган бир асрда Нобел мукофоти олган адибларнинг тўла рўйхатини тузишда юқорида тилга олинган манбалардан ташқари интернетдан ҳам фойдаландик. Лауреатлар жуғрофиясини ўрганиб, бир қанча умумлашмалар қилдик. Жами 97 нафар лауреат мамлакатлар бўйича қуйидаги миқдорда тақсимланган: Франция — 12, АҚШ — 9, Олмония — 8, Буюк Британия — 7, Швеция, Италия — 6 тадан, Испания, Россия — 5 тадан, Польша — 4 та, Дания, Норвегия, Ирландия — 3 тадан, Швейцария, Греция, Чили, Япония — 2 тадан, Австралия, Австрия, Бельгия, Гватемала, Миср, Исроил, Ҳиндистон, Исландия, Колумбия, Нигерия, Финландия, Чехия, Югославия, Мексика, Тринидад, Жанубий Африка Республикаси, Португалия, Хитой — 1 тадан.

1914, 1918, 1935, 1940—1943 йилларда адабиёт соҳасида Нобел мукофоти берилмаган. Айрим йилларда бир мукофот икки адибга тенг тақсимланган.

Юзга яқин лауреатдан бор-йўғи тўрттаси Осиё қитъасидан чиқибди: Рабиндранат Тагор, Ясунари Кавабата, Кензабуро Оэ, исроиллик Агнон. Қатор-қатор саволлар қалашиб келади: «Нега бунақа бўлди? Негача Осиё қитъасидан фақат тўрт киши лауреат бўлди? Негача бизнинг юртлардан ҳеч ким бу мукофотни олмаган? Бошқа юртлардан, халқлардан бизнинг қаеримиз кам?» ва ҳоказо. Бу саволларга адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов мулоҳазаларидан бирмунча жавоб топиш мумкин:

«Шўро замонида Нобел мукофотига юқоридан қараб, уни менсимай, назарга илмай ўрганиб қолганмиз. Бу му-

кофотни бизда ёқтирмас эдилар. У ҳақда гап кетса, расмий кишилар бурнини жийирарди, пешонаси тиришарди. Сабаб шунда эдики, кўп ҳолларда Нобел мукофоти ҳукуматга расман ёқадиган адибларга эмас, балки ёқмайдиган, у қарши чиққан адибларга берилган. Чунки Нобел мукофоти асарнинг фақат гоёси учун эмас, бадиияти, санъати учун ҳам берилган. Мана шу маънода руслардан биринчи бўлиб мукофот Иван Бунинга берилган. У Совет ҳокимиятини қабул қилмаган, Россиядаги фуқаролар уруши ва Октябр тўнтариши даврини «малъун йиллар» деб атаган. Совет ҳокимияти ҳам Бунинни ёқтирмаган. Борис Пастернак ҳам «Доктор Живаго» романида Октябр тўнтаришини инсоният тарихидаги энг катта хато деб атаган. Бу рўмон Советлар мамлакатаида нашр қилинмаган. Солженицин ҳақида гапирсак, унинг «ГУЛАГ архипелаги» асари совет ҳокимиятининг кирдикорларини очиб ташлаган эди. 80-йилларга келиб эса, унинг емирилишида катта рол ўйнаган. Учала адиб ҳам ўз ватанида қаттиқ қораланган, қатағон этилган, таъқиб қилинган. Шоир Иосиф Бродский ҳам Шўро ҳокимиятини мақтаб биронта шеър ёзмаган. Уни суд ҳукми билан текинхўр деб айблаб, чет элларга бадарға қилиб юборилган. Фақат Михаил Шолохов ҳокимиятга ёқадиган ёзувчи бўлгани учун Нобел мукофоти олгани Шўро давлати томонидан табрикланган. Шуни ҳам айтиш керакки, Нобел мукофоти олган ҳамма адибларнинг ижоди осмон қадар, жаҳон адабиётида янги саҳифа очган, деб ўйламайман. Ўртамиёналари ҳам бор. Баъзиларини биз қабул қилолмаймиз. Бунинг учун ёзувчини айблаб бўлмас, балки, ўзимиз — китобхонлар унга тайёр эмасдирмиз, фикримиз торроқ, чекланган бўлиши мумкин. Шундай бўлганда ҳам Нобел мукофоти берадиган ташкилотлардан жиндек гинам бор. Улар ҳамма вақт объектив бўлолмаптилар, мукофотга арзийдиган адиблар четда қолиб кетаяпти. Масалан, Мухтор Аvezов билан Чингиз Айтматовни олайлик. Мухтор Аvezов қозоқ халқининг улуғ ёзувчиси. «Абай» ва «Абай йўли» эпопеяларининг ўзиёқ, бошқа асарларини айтмаганда, тарихда қоладиган улуғ асарлар. Чингиз Айтматовнинг ҳикоялари, қиссалари, рўмонлари ҳам жуда те-ран, мен уларни жаҳон адабиётидаги чўққи асарлардан, деб ҳисоблайман».

Нобел мукофотини қўлга киритиш учун қандайдир курашлар, таниш-билишчилик, номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга одамларнинг кўнглини овлаш каби уринишлар бўлиб

туриши табиий бир ҳол. Буни Пабло Неруданинг ушбу китобда берилган хотираларида ҳам кўриш мумкин. Ҳукуматлар ўртасидаги сиёсий муносабатлар нуқтаи назаридан, бадиият бобида эришган ютуқларидан кўра унга қилган хизматларини ҳисобга олган ҳолда мукофот беришлар бўлган. Бундай пайтларда адабий жамоатчилик норозилик билдирган, Нобел қўмитасини, Швеция академиясини танқид қилган.

Бир аср мобайнида Нобел мукофоти олган адибларнинг биографияси билан танишиб, шундай хулосага келдикки, уларнинг бари, Ер куррасининг қайси қитъасида, қайси мамлакатда яшагани ёки яшаётганидан қатъи назар, европача тарбияланган.

Мазкур китобда берилган Альфред Нобел биографияси, васиятномаси, Нобел жамғармаси ва қўмиталари ҳақидаги маълумотлар юқорида айтилган икки жилдлик энциклопедия ва В. Чолаковнинг китобидан олинди. 1901—1986 йиллар мобайнида Нобел мукофоти олган лауреатларнинг биографиялари икки жилдлик энциклопедиядан қисқартириб, 1986—1990 йиллардаги лауреатларнинг биографиялари Н. А. Костилёвнинг библиографик рисоласидан таржима қилинди. Қолган лауреатларнинг биографияларини интернетдан олдик, лауреатларнинг шахсиятлари ва асарлари таҳлили ҳам бизники.

АЛЬФРЕД НОБЕЛ КИМ ЎЗИ?

Альфред Нобел — швециялик кимёгар-тажрибачи ва бизнесмен, динамит ва бошқа портловчи моддалар ихтирочиси, ўз номидаги мукофотни таъсис этиб, хайрия жамғармаси ташкил қилган. Бу мукофот вафотидан кейин унинг номини дунёга машҳур қилди. Инсон сифатида унинг хислатлари мислсиз зиддиятли ва ақлга тўғри келмайдиган — парадоксли эди. Замондошлари уни XIX аср иккинчи ярмидаги омадли капиталистга ўхшатишмайди. У ёлғизликка, тинчгина яшашга мойил, шаҳарнинг ғала-ғовурини ёмон кўрарди, айти пайтда, ҳаётининг кўп қисмини шаҳар шароитида ўтказган, саёҳатларда кўп бўлган. Унга замондош, дунёни ағдар-тўнтар қилиб юрадиган ишбилармонларга нисбатан Нобелни «спартанлик» дейиш мумкин эди. Чунки у чекмаган, спиртли ичимлик ичмаган, қимор ўйинлари билан шуғулланмаган. Миллати швед бўлса-да, уни европалик космополит ҳам дейиш мумкин эди. Фран-

цуз, немис, рус, англиз тилларида ўз она тилидагидек гаплаша оларди. Нобелнинг тижорат ва саноат соҳасидаги фаолиятлари йирик шахсий кутубхона ташкил қилишга халал беролмади. Бу кутубхонада Дарвиннинг эволюция назариясини инсон ҳаёти қонуниятларига татбиқ этиш тарафдори бўлган англиз файласуфи Герберт Спенсер, Вольтер, Шекспир каби буюк алломаларнинг китоблари бор. Нобел XIX аср ёзувчилари орасида француз адибларини кўпроқ ҳурмат қилган, рўмоннавис ва шоир Виктор Гюго, қисқа-қисқа ҳикоялар устаси Ги де Мопассан, ўткир нигоҳидан инсоний комедиялар қочиб қутулолмайдиган, буюк рўмоннавис Оноре де Бальзак, шоир Альфонс Ламартин асарларидан ҳайратга тушган. У, шунингдек, нозиктаъб рус рўмоннависи Иван Тургенев, норвегиялик драматург ва шоир Генрик Ибсен ижодини ҳам яхши кўрган. Француз рўмоннависи Эмил Золянинг натуралистик мотивлари Нобелнинг тасаввурларини қаноатлантирмаган. Булардан ташқари, Перси Биши Шелли поэзияси унга хуш келарди, ҳатто уни бадиий ижодга буткул берилиб кетишга ҳам ундаган, шу пайтгача анчагина пьеса, рўмонлар ва шеърлар ёзиб қўйган эди. Бироқ, бор-йўғи битта асари дунё юзини кўрди. Кейинчалик адабиётга қизиқиши сўниб, бор кучини кимёгарлик ишига сарфлади.

Нобел, ижтимоий дунёқарашларда ашаддий либерал, деган обрў орттириш учун қўл остида ишлайдиган шерикларига топшириқлар бериши ҳеч гап эмас эди. Уни ҳатто социалист дегувчилар ҳам бўлган. Ҳақиқатда бундай бўлмаган. У иқтисодиётда ва сиёсатда консерватор бўлган, аёлларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари берилишига бор кучи билан қаршилик қилган, демократиянинг фойдалилиги ҳақида жиддий шубҳалар билдирган. Шунга қарамай, оманинг сиёсий оқиллигига ҳеч ким у каби ишонмаган, ҳеч ким истибдоддан у каби нафратланмаган. Юзлаб ишчиларни ёлловчи сифатида, уларнинг соғлиғи ва фаровонлиги ҳақида оталарча гамхўрлик қилган, лекин уларнинг ҳеч бири билан шахсий муносабат ўрнатишни истамаган. Ўзига хос ўткир ақл билан кўпол тарзда эксплуатация қилиш мумкин бўлган оммадан кўра маънавий хислатлари юксак бўлган ишчи кучининг унуми кўпроқ, деган хулосага келган, эҳтимол, шунинг учун Нобел — социалист, деган «ёрлиқ» олган.

Нобел ҳаётда камсуқум, ҳатто таркидунёчи бўлган. Ўзи ишонган одамлар кам бўлган, ҳеч қачон кундалик дафтар

гуммаган. Ҳатто овқат пайтида, дўстлари даврасида ҳам ба-
одоб тингловчи, бироқ ҳамма билан мулойим ва нозик
муомалада бўлган. Парижнинг ҳашаматли туманларидан би-
ридаги уйида берган тушликлар ҳам байрамона ва ҳашам-
ли бўлган, ўзи эса меҳмондўст ва ҳар қандай меҳмонни
қизиқарли суҳбатга торта оладиган мезбон эди. Зарурат ту-
гилган ҳолатларда ўзининг сайқалланиб заҳарга айланиб
кетган пичингларида фойдаланиб қоларди. Буни қуйида-
ги бир таънасидан ҳам сезиш мумкин: «Ҳамма француз-
лар, ақлий қобилият — фақат французларнинг мулки, деб
ўзларини хурсанд қилиб юрадилар».

У — қомати тик, ўрта бўйли, сочлари қоп-қора, кўзла-
ри ва соқоллари тўқ зангори, ўша давр одати бўйича қора
чизимча ўтказилган пенснэ тақиб юрарди. Соғлиғи мустаҳ-
кам бўлмаган, гоҳида инжиқлик қиларди, кайфияти эзил-
ган ҳолда ёлғиз ўтириб оларди. Жуда зўр бериб ишлай олар,
бироқ, кейин тинчланиши қийин кечарди. Нобел ўша давр-
ларда кенг тарқалган ва қабул қилинган одатга кўра соғ-
лиқни сақлаш учун минерал булоқли турли курортларга
тез-тез борган. У энг севган ана шунақа жойлардан бири
Австриянинг Ишлесидаги булоқ бўлиб, у жойда ўзи учун
кичкина қайиқ ҳам сақлаб қўйган. Вена яқинидаги Баден-
бай-Вин деган жой ҳам унга жуда манзур бўлган, шу ерда
Софи Гесс билан танишган. 1876 йили, Нобел 43 яшар
вақтида Софи Гесс 20 яшар, ихчамгина офатижон эди.
Нобел гул дўкони сотувчиси «Софишхен»ни севиб қоли-
ши табиий эди. Шу боис уни ўзи билан Парижга олиб ке-
тиб, квартирасини унинг ихтиёрига берди. Ёш жувон ўзи-
ни Нобел хоним, деб атай бошлади, йиллар ўтиб, бизни
бир-биримизга боғлаб турган нарсаси — унинг молиявий ёр-
дами, деган гап оғзидан чиқиб кетди. Уларнинг муносаба-
ти 1891 йили, Нобел вафотидан бир неча йил илгари узил-
кесил тўхтади.

Нобелнинг соғлиғи яхши бўлмаса ҳам, ишга қаттиқ бе-
рилиб кетарди. Унда тадқиқотчиларга хос ажойиб хусусият-
лар бўлган ва ўзининг кимёвий лабораториясида ишлаш-
ни яхши кўрган. У дунё бўйлаб сочилиб ётган саноат импе-
риясини кўплаб ва мустақил компаниялардаги дирек-
торлар жамоаси ёрдамида бошқарган. Бу компанияларда
Нобел сармоянинг 20—30 фоизига эгалик қилган. Молия-
вий манфаатлари камтарона бўлишига қарамай, компания-
ларда унинг номи билан қабул қилинган қарорларнинг

тафсилотларини шахсан ўзи текшириб чиқарди. Биографлардан бири гувоҳлик беришича, «Нобел, илмий ва тижорий фаолиятдан ташқари ёзишмаларга ҳам кўп вақт сарфлар эди, керакли маълумотларни ўз қўли билан кўчириб ёзар, баъзан «счёт» ёзишдан тортиб бухгалтерлик ҳисобкитобигача ўзи бажарарди».

Нобел 1876 йили хўжалик хизматчиси ва ўриндошликда ишлайдиган шахсий котиб топиш мақсадида Австрия газеталаридан бирига эълон берди: «Парижда яшайдиган бадавлат ва ўқимишли катта ёшли жентельмен хўжалик бошқарувчиси ва котиб сифатида ишлаш учун етук ёшдаги, тилга тайёргарлиги бор одамни ёллаш истагини билдиради». Бу эълонга жавоб берганлардан бири, ўша пайтда Венада тарбиячи бўлиб ишлаётган, 33 ёшли Берта Кински бўлди. У Парижга бориб, Нобелга учрашди ва ўзининг ташқи кўриниши ва тез таржима қилиш қобилияти билан унга маъқул келди. У Венада ўз бекасининг ўғли — барон Артур фон Зутнерга яқинда турмушга чиққан эди, Парижда бир ҳафтадан ортиқ туrolмай, қайтиб кетди. Бироқ тақдир уларни яна учраштирди ва Нобелнинг сўнгги ўн йил ҳаёти давомида Ер юзидида тинчлик ўрнатиш лойиҳаларини хат орқали муҳокама қилиб туришди. Берта фон Зутнер Европа минтақасида тинчлик учун курашда етакчи шахс бўлиб қолди ва бу ҳаракатга Нобелнинг молиявий ёрдамлари мадад берди. Берта фон Зутнер 1905 йили тинчлик учун Нобел мукофотида сазовор бўлди.

Нобел умрининг сўнгги беш йилида шахсий ассистенти, швециялик ёш кимёгар, ўта одоблилиги ва тоқатлилиги билан ажралиб турадиган Рагнар Солман билан бирга ишлади. Солман бир вақтнинг ўзидида котиб ва лаборант вазифаларини ҳам бажарди. Йигитча Нобелга шунчалик ёқиб қолдики, уни ўз «истакларининг бош ижрочиси» деб атайдиган бўлди. «Унга ассистент бўлиб хизмат қилиш ҳамма вақт осон бўлмаган, — деб эслайди Солман, — у талабчан эди, очиқ кўнгил ва ҳар доим бесабр туюларди. Иши тушган одам сергак туриб, унинг фикрлари оқимига улгуриши ва кўққисдан пайдо бўлиб, худди шунақа кутилмаганда ғойиб бўладиган жуда ғалати инжиқликларига тайёр бўлиши керак».

Нобел ҳаётлик пайтида Солманга ва бошқа хизматчиларига ҳаддан зиёд саҳийликлар қилган. Ассистенти уйланиш тараддудига тушганини эшитган заҳоти унинг маошини икки марта оширди. Бундан олдинроқ, ошхона хиз-

матчиси — француз қизи турмушга чиқаётганида, ўша даврда катта пул ҳисобланган 40 минг франк совға қилди. Бироқ Нобелнинг ҳомийлиги кўпинча ўзининг шахсий ва касбий фаолиятдан чиқиб кетарди. Масалан, у жонкуяр қавм сифатида Франциядаги швед черкови бўлимига тез-тез хайрия қиларди. Бу черков бўлимида XIX асрнинг 90-йилларида Натан Сёдерблом пасторлик қилган. Кейинчалик у Швециядаги лютеран черковининг архиепископи бўлди, 1930 йили тинчлик учун Нобел мукофотини олди.

Гоҳида Нобелни динамит қироли, деб аташса-да, у ўз кашфиётлари ҳарбий мақсадларда ишлатилишига қаттиқ қаршилиқ қилган. «Менга қолса, — деган эди Нобел вафотидан уч йил олдин, — ҳамма тўпларни, бор ашёларию хизматчилари билан қўшиб жарга улоқтириш керак, тўғрироғи, ўзига яраша бир жой топиб, тахлаб қўйиш, лозим бўлганда одамларга кўрсатиш керак». Бошқа бир ҳолатда «Уруш — даҳшатлар даҳшати ва энг қўрқинчли жиноятдир», деб кетидан қўшиб қўйди: «Мен шундай бир модда ёки машина ихтиро қилсамки, унинг бузғунчи қуввати олдида ҳар қандай уруш ортга чекинса».

Альфред Нобел деҳқонлардан чиққан оддийгина одамларнинг фарзанди эканлигини эсласак, у эришган обрў-эътибор ва мартабаларнинг аҳамиятини сезиш мумкин. Унинг аждодлари қачон ва кимдан бошлангани ҳақида маълумот йўқ, лекин Нобелиус деган лақаб XVII асрнинг охирларида пайдо бўлди. Альфреднинг бобокалонларидан бири, Нобелёв жамоасидан бўлган одам, ўзи туғилиб ўсган жой номини «Нобелиус» кўринишига айлантириб, насаб қилиб олди. Кейинчалик унинг невараларидан бири, ҳарбий врач лотинча сўз қўшимчасини ташлаб юборди ва «Нобел» насаби пайдо бўлди. Унинг катта ўғли Эммануэл (1801—1872) Альфреднинг отаси бўлади. Эммануэл архитектор, қурувчи ва ихтирочи бўла туриб, қатор йиллар давомида тасодифий иш ҳақи эвазига яшаган, кейин бахтини излаб Россияга — Боқунинг нефт конларида ишлаш учун кетган. У 1827 йили Каролина Андриетте Алсел (1803—1879)га уйланди. Саккиз фарзанд кўрди. Улардан фақат учтаси: Роберт, Людвиг ва Альфред улғайишди.

Альфред Бернхард Нобел 1833 йилнинг 21 октябрида Стокгольмда туғилди. У оилада тўртинчи фарзанд эди. Нимжон туғилганидан болалигида кўп касал бўлди, бир умр онасига қаттиқ боғланиб қолди, улғайган кезлари ҳам тез-тез онасини бориб кўрар ёки хат ёзишиб турарди.

Эммануэл эластик газлама ишлаб чиқариш бўйича кўрган тадбирлари натижа бермагач, унинг учун қийин давр бошланди. 1837 йили оиласини Швецияда қолдириб, Финландияга, ундан Санкт-Петербургга кетди. У ерда кукунли портловчи модда солинадиган миналар, токарлик дастгоҳлари ва уларнинг анжомларини ишлаб чиқариш билан шуғулланди. 1842 йилнинг октябрида, Альфред 9 ёшга кирганида бутун оила Россияга кўчиб кетди. Эммануэлнинг моддий аҳволи яхшиланиб қолганидан оилавий ўқитувчи ёллаш имкони туғилди. Альфред меҳнаткаш, билимга, айниқса, кимёга чанқоқ бола чиқиб қолди. 1850 йили, 17 ёшга киргандан кейин Европа бўйлаб узоқ сафарга чиқди. Парижда кимёни чуқурроқ ўрганди, АҚШда буғ машинаси ихтирочиси, швед Жон Эрикссон билан учрашди. Бу ихтирочи кейинроқ зирҳли ҳарбий кема («монитор» деб аталди) лойиҳасини ишлаб чиқди. Уч йилдан сўнг Санкт-Петербургга қайтган Альфред отасининг компаниясида ишлаб бошлади. Компания Крим уруши (1853—1856) учун ўқ-дорилар етказиб беришга ихтисослашди. Альфред қайтган кезлари компания ишлари яхши кетаётган эди. Бироқ уруш тугагач, компания Каспий денгизи ҳавзаси ва Волга дарёси бўйлаб юрадиган кемалар учун деталлар ва йирик қисмлар тайёрлаб беришга қайта ихтисослашди. Шунга қарамай, тинч даврнинг буюртмалари ҳарбий муассасалардан келиб турган буюртмаларнинг камайган қисмини тўлдиролмади ва 1858 йилга келиб компания молиявий инқирозга юз тутди. Альфред ота-онаси билан Стокгольмга қайтди. Роберт билан Людвиг Россияда қолиб, ишни ёпиш ва жорий қилинган маблағларни иложи бори-ча қўтқариш ҳаракатида бўлдилар.

Швецияга қайтган Альфред бутун вақтини механикавий ва кимёвий тажрибаларга бағишлаб, ихтиролар учун учта патент олди. Бу уни кейинги тажрибаларга илҳомлантирди. Отаси пойтахт яқинидаги мулкида қуриб берган кичкинагина лабораторияда изланишларни давом эттирди.

Бу вақтларда миналар учун ишлатиладиган портловчи модда, қайси мақсадда ишлатилишидан қатъи назар, қора порох бўлган. Қаттиқ ҳолатдаги нитроглицерин жуда кучли портловчи модда эканлиги ҳам маълум эди, лекин у тез буғланиб кетиш хусусияти билан ўта хавфли эди. Ўша пайтда унинг детонациясини қандай бошқаришни ҳеч ким билмаган. Бир неча бор қисқа-қисқа тажрибалар ўтказганидан

кейин 1861 йили Эммануэл Нобел ўгли Альфредни Парижга тадқиқотни пул билан таъминлайдиганларни топиб келиш учун юборди. Унинг сафари омадли якунланди — 100 минг франк учун заём олишга муваффақ бўлди. Альфред отасининг сўзига кирмай, бу лойиҳада ишлашдан бош тортди. Бироқ ўзи 1863 йили детонатор топди. Бу детонаторда нитроглицеринни портлатиш учун порохдан фойдаланилади. Мана шу ихтиро унинг обрўсига ва бойиб кетишига тамал тоши бўлди.

Нобелнинг биографларидан бири — Эрик Бергенгрэн бу қурилмани қуйидагича таърифлайди: «Детонатор дастлабки кўринишида шундай тузилган эдики, металл идишга илгаридан солиб қўйилган ёки ўзакнинг каналига кейин қуйиладиган суяқ нитроглицерин портлаши учун унинг остига қўйилган бошқа озгина портловчи модда ёниши керак. Туртки берадиган бу модда порох бўлиб, ёғоч пенал ичига алангалатувчи билан бирга солинади ва пенал оғзи тиқин билан беркитилади».

Ихтирони самаралироқ қилиш учун Альфред Нобел деталлар тузилишини бир неча марта ўзгартирди, ниҳоят, 1865 йили ёғоч пенални металл капсула билан алмаштириб, ичига портловчи симоб қуйди. Портловчи металл капсула қўлланиши умуман портлаш технологиясига дастлабки аланга бериш усулини киритди. Усул бу соҳада мустаҳкам ўрнашиб қолди. Шундан кейин нитроглицериндан ҳам, бошқа портловчи моддалардан ҳам фойдаланиш имконияти яратилди.

Ихтирони такомиллаштириш пайтида Эммануэл Нобелнинг лабораториясида кучли портлаш содир бўлиб, 8 киши, шу жумладан, Эммануэлнинг 21 яшар ўгли Эмилини ҳаётдан олиб кетди. Орадан кўп ўтмай ота шол бўлиб қолди ва қолган саккиз йил умрини тўшакда ўтказди.

Жамоатчиликда нитроглицерин ишлаб чиқаришга ва ундан портловчи қурол ясашга ёмон муносабат пайдо бўлди, шунга қарамай, Нобел 1864 йилнинг октябрида Швеция давлат темир йўллари идорасини ўзи ишлаб чиққан портловчи моддadan туннел қурилишида фойдаланишга кўндирди. Бу моддани ишлаб чиқиш учун швециялик тижоратчиларнинг молиявий мададига эришиб, «Нитроглицерин — ЛТД» компаниясини тузди, завод қурди. Дастлабки йилларда Нобелнинг ўзи компаниянинг директори, технологи, реклама бюроси бошлиғи, девонхона бошлиғи ва ғазначи вазифаларини бажарди. Ўз маҳсулотларини на-

мойиш қилиш учун сафарларга чиқди. Харидорлар орасида Марказий Тинч океан темир йўли (Америка гарбида) ҳам бор эди. У Нобел компанияси чиқарадиган нитроглицериндан Сьерра Невада тоғидан темир йўл ўтказишда фойдаланди. Нобел бошқа мамлакатларда ҳам ўз ихтироси учун патент олгач, биринчи хорижий компания «Альфред Нобел энд К» (Гамбург, 1865) га асос солди.

Гарчи Нобел, корхонаси ва маҳсулотига тегишли хавфсизлик чораларининг ҳаммасини ҳал қилган бўлса-да, харидорлар гоҳида портловчи моддага эҳтиётсизлик қилардилар. Шу сабабдан тасодифий портлашлар бўлиб турар, натижада хатарли маҳсулотни импорт қилишда айрим тақиқлар юзага келарди. Шундай бўлса ҳам Нобел ўз ишларини кенгайтирди. У 1866 йили АҚШда патент олди, у ерда уч ой қолиб, Гамбургдаги корхонасига маҳсулот қидирди, ўзининг «портловчи мойи»ни намойиш қилди, Америкада ҳам компания очишга қарор қилиб, бирмунча ташкилий ишлардан сўнг уни «Атлантик джайэнт роудер К» деб атади (Нобел вафотидан кейин бу компанияни «Е. И. Дюпон де Немур энд К» фирмаси сотиб олди). Америкалик бизнесмен ихтирочини совуқ қабул қилди. У суюқ портловчи модда ишлаб чиқарадиган компаниялар фаолиятдан келадиган фойдани тезроқ бўлишиб олгиси келаётган эди. Кейинчалик Нобел ёзади: «Етук мулоҳазаларга қараганда Америкадаги ҳаёт нимаси биландир менга ёқмади. Фойда соғиб олишга киришиб кетиш — шундай майда кашлик, расмиятчиликки, одамлар билан муносабат қувончига соя ташлайди ва улар фаолиятининг асл мақсади аё бўлгач, ҳурматини йўқотади».

Нитроглицеринли портлатгичдан тўғри фойдаланилганда портлатиш ишлари яхши самара берса-да, бахтсиз ҳодисалар тез-тез бўлиб турарди, жумладан Гамбургдаги заводни ер билан теп-текис қилиб ташлади. Нобел нитроглицеринни хавфсиз ҳолатга келтириш устида тинмай ишлади. Кунларнинг бирида суюқ нитроглицеринни кимёвий реакцияга киришмайдиган ғовак материал билан бирга ишлаши унинг хаёлига келиб қолди ва кизелгур (диатомит) материалдан фойдаланди. У суюқ нитроглицеринни ўзига шимиб олади. Бармоқ шаклида ясалган диатомитга нитроглицерин шимдирилиб, тешикчаларга тиқиб қўйилади. Шу тарзда ясалган портлатгич «динамит ёки Нобелнинг хавфсиз портлатгич кукуни» деб аталди ва у 1867 йили патент билан ҳимоя остига олинди.

Янги портлатувчи модда жуда катта лойиҳаларда ишлагила бошлади. Сен-Готард темир йўлига қарашли Альп туннелини очиш, Ист-Ривер (Нью-Йорк)даги сувости қояларини йўқотиш, Темир Дарвоза яқинида Дунай дарёси ўзанини тозалаш, Грецияда Коринф каналини қуриш шулар жумласидан. Динамитни Бокунинг нефт конларидаги қазиш ишларида ишлатиш натижасида Альфреднинг икки акаси шунчалик бойиб кетишдики, уларни «рус Рокфеллерлари» деб атай бошлашди. Альфред иккала акасининг компанияларига маблағ жойлаштирган йирик хусусий омонатчи бўлиб қолди.

Альфред Нобелнинг қўлида 70-йилларда дунёнинг йирик мамлакатлари динамит ва бошқа портловчи моддаларни қайд этган патентлар бўлишига қарамай, унинг рақиблари технологик сирларини ўғирлашга ҳаракат қилдилар. Шу йиллари Нобел тўлиқ иш куни шуғулланадиган котиб ёки ҳуқуқшуносни ишга олмади, шунинг учун патент ҳуқуқлари бузилиши ва бошқа судлашув ишлари билан шахсан ўзи шуғулланди.

XIX асрнинг 70—80-йилларида Нобел рақиблари устидан эришган ғалабалари ва нархни, маҳсулот сотиладиган бозорни назорат қилиш мақсадларида рақиблари билан шакллантирган картеллар ҳисобига Европа мамлакатларида корхоналарини кўпайтирди. Шундай қилиб, Нобел миллий корпорациялар миқёсида дунёдаги корхоналар тизimini яратди ва портлатгич ишлаб чиқаришни, сотишни йўлга қўйди, такомиллашган динамитда янги портловчи моддаларни ишлатди. Бу моддаларни ҳарбий мақсадларда ишлатиш Франция — Пруссия уруши (1870—1871) йилларида бошланган, лекин Нобел ҳаётлик пайтида портловчи моддаларни ҳарбий мақсадларда тадқиқ этиш фойда келтирмаган. У динамитни туннеллар, каналлар, темир йўл ва автомагистраллар қурилишида ишлатилишидан кўпроқ фойда олган.

Динамит ихтиро қилиниши Нобелнинг ўзи учун қандай оқибатларга олиб келгани ҳақида Бергенгрэн мана бундай ёзади: «Бирор кун бўлмаганки, у ҳаётий муҳим муаммолар билан тўқнаш келмасин: компанияларни молиялаштириш ва шакллантириш; ҳалол шерикларни ва ёрдамчиларни раҳбарлик лавозимларига жалб қилиш, технологияга жуда сезгир ва хатарларга тўла ишлаб чиқариш участкаларига усталарни ва малакали ишчиларни қабул қилиш; бир-биридан олис жойлашган қурилиш майдонларида ҳар

бир мамлакат қонунларига мос равишда, чалкаш меъёрлар ва хавфсизлик қоидалари асосида бинолар қуриш. Ихтирочи бутун ғайрат-шижоати билан янги лойиҳаларни режалаштиришда ва амалга оширишда иштирок этади, бироқ бирон мартаям қўл остидаги одамлардан компаниялар фаолиятига тегишли тафсилотларни ишлаб чиқиш учун ёрдам сўрамаган».

Биограф Нобелнинг динамит ихтиро қилингандан кейинги ўн йиллик ҳаётини «нотинч ва асабларни қақшатувчи давр» деб таърифлайди. У 1873 йили Гамбургдан Парижга кўчиб ўтганида уйнинг бир қисмини эгаллаган шахсий лабораториясида гоҳо ёлғиз ишлаб ўтирарди. Бу ишларда ёрдам бериш учун ёш француз кимёгари Жорж Д. Ференбахни жалб қиларди. Йигитча Нобел билан 18 йил бирга ишлади.

Ишни танлаш мумкин бўлганида Нобел тижорий фаолиятдан кўра лаборатория машғулотларини олган бўларди, бироқ компанияларга эътибор биринчи ўринда эди, чунки портловчи моддаларга ўсиб бораётган эҳтиёжни қондириш учун янги корхоналар қуриш лозим эди. Нобел вафот этган 1896 йилда 93 корхона мавжуд бўлиб, 66,5 минг тонна портловчи модда ишлаб чиқарилар эди. Бу рақамга портловчи моддаларнинг бошқа турлари, жумладан, Нобел 1887 ва 1891 йиллари патент олган жанговар снарядларнинг заряди ва тутунсиз порох ҳам киради. Янги портловчи модда қора порохнинг ўрнини боса олар ва ишлаб чиқаришда арзонга тушарди.

Тутунсиз порох (баллистит) бозорини ташкил этиш пайтида Нобел ўз патентини Италия ҳукумат органларига сотди, натижада Франция ҳукумати билан муносабати бузилди. Уни портловчи моддани ўғирлашда айблашди; лабораториясида тинтув ўтказиб, ёпиб қўйишди, корхоналарида ҳам баллистит ишлаб чиқариш тақиқланди. Шундан кейин, 1891 йили Нобел Франциядан чиқиб кетди ва Италиянинг Сан-Ремосида янги резиденция очди. Бу жанжални ҳисобга олмаганда ҳам Нобелнинг Париж йиллари осуда бўлмади: 1888 йили катта акаси Людвиг, бир йилдан кейин — онаси вафот этишди. Булар етмаганидек, унинг Париждаги ассоциацияси Панама канали қурилишига беҳуда уриниш билан боғлиқ шубҳали чайқовчиликка аралашиб қолиб, Нобелнинг дилини хуфтон қилди.

Нобел Ўртаер денгизидан баландда, Сан-Ремодаги апелсин дарахтлари билан қопланган вилласида кичкинагина

кимёвий лаборатория қуриб олди, унда иложи борича жон-бозлик билан ишлади. Бошқа ишлар қатори у синтетик каучук ва сунъий ипак ҳосил қилиш соҳасида ҳам тажрибалар ўтказди. Нобел Сан-Ремони ажойиб иқлими учун севиб қолди, бироқ ажодлари ерини ҳам унута олмас эди. Шунинг учун 1894 йили Вермланд шаҳрида темир эритадиган заводни сотиб олди, ўзига уй ва янги лаборатория қурдирди. Ҳаётининг сўнгги икки йилида ёз ойларини Вермландда ўтказди. 1896 йил ёзида акаси Роберт вафот этди, айна шу вақтларда Альфреднинг юрагида оғриқлар пайдо бўлди. Париждаги мутахассислар унинг соғлигини текшириб, юрак мушаклари кислород билан яхши таъминланмаётгани учун кўкрак қисиш касали ривожланиб кетиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантиришди ва дам олишни тавсия қилишди. Нобел яна Сан-Ремога қайтди, чала ишларини тугатишга киришди, ўз қўли билан васиятнома ёзди. 1896 йил 10 декабр куни миясига қон қўйилиши натижасида вафот этди. Бу пайт Нобелнинг ёнида тилни тушунмайдиган итальян хизматкорлардан бошқа яқин одамлар бўлмаган, шунинг учун унинг сўнгги сўзлари номаълумлигича қолди.

Нобелнинг васиятномасида, инсоний фаолиятнинг турли соҳаларидаги ютуқлар учун мукофот бериш ҳақидаги низом таърифи манбаларида кўп ноаниқликлар бор. Бу ҳужжатнинг узил-кесил кўриниши — олдинги васиятномаларнинг таҳрир қилинган варианты. У ўлимидан кейин адабиёт, фан ва техника соҳаларида мукофот бериш учун таъсис этган совғаси Нобелнинг ўз қизиқишларидан мантиқан келиб чиқади, чунки шахсан ўзи физика, физиология, кимё ва адабиёт билан шуғулланган. Шунингдек, баъзи тахминларга қараганда, тинчликка қаратилган фаолият учун мукофот таъсис қилиш, ихтирочининг ўзига ўхшаб зўравонликка қарши қаттиқ курашган одамларни тақдирлаш истаги билан боғлиқ. Масалан, у 1886 йили бир инглиз танишига «парчаланиб кетаётган бу дунёда қизил атиргулнинг безавол куртакларини кўриш истаги борган сари жиддий тус олаётгани» ҳақида гапирган.

Альфред Нобел бой тасаввурга эга бўлган ихтирочи сифатида, ўз ғояларини саноат ва тижорат манфаатларига сарфлаган бизнесмен сифатида ўз даврининг типик вакили эди. Парадокс шунда эдики, у ёлғизликка интиладиган гаркидунёчи эди, бутун дунё бўйлаб ёйилган шон-шуҳрати эса ўзи эҳтирос билан интилган мамнунликка эришиш учун тўсқинлик қилди.

Америкалик журналист Дэвид Рэндалл бундай ёзади: «1888 йилнинг апрелида бадқовоқ идеалист, динамит ихтирочиси Альфред Нобелнинг катта акаси Людвиг Нобел вафот этади. Франциянинг етакчи газеталаридан бири нотўғри маълумот олгани сабабли, «ўлим сотувчи» Альфред Нобел вафот этди, дея некролог босади. Буни ўқиган Альфред Нобел «ўлим сотувчиси» деган тавқи лаънат ўзига мангу ёпишиб қолиши эҳтимолидан ларзага келди. Шу сабабдан у илгариги васиятномасини ўзгартириб, ўз номидаги мукофотни таъсис этди».

УМР НИҲОЯСИДАГИ КАШФИЁТ

Альфред Нобел олтиш уч йиллик умри давомида яратган ихтиролар, кашфиётлар одамзот тараққиётига улка ҳисса қўшди ва қўшаяпти. Умри ниҳоясига етиб қолганини сезган Нобел яна бир кашфиёт яратдики, юз йилдан ортиқ вақт ўтса-да, бунақасини бошқа ҳеч ким яратмади. Бу кашфиёт унинг номи билан аталган мукофот бўлиб, қуйидаги мўъжазгина васиятномада ўз аксини топган.

«Мен, қуйида имзо чекувчи Альфред Бернхард Нобел ўйлаб, бир қарорга келдим ва ушбу нома орқали вафотимгача орттирган мол-мулким хусусидаги васиятни эълон қиламан.

Мендан кейин қоладиган, сотса бўладиган барча мулкни васийларим қимматбаҳо қоғозларга айлантириб, жамғарма ташкил қилишлари керак. Ундан келадиган фоизлар ўтган йилда одамзотга энг катта фойда келтирганларга мукофот тарзида берилсин.

Фоизлар бешта тенг бўлакка тақсимланиб, қуйидагиларга берилди: биринчи қисми физика соҳасида муҳим кашфиёт ёки ихтиро қилган одамга, иккинчиси — кимё соҳасида йирик кашфиёт қилган ёки уни такомиллаштирган одамга, учинчиси — физиология ёки медицина соҳасида буюк ютуқларга эришган одамга, тўртинчиси — инсоний орзу-умидлар (русча «идеаллар» — Қ. Д.)ни акс эттирган энг буюк бадий асар яратган одамга, бешинчиси — халқларнинг жипслашувига, қулликни йўқотишга, мавжуд армияларни қисқартиришга ва тинчлик шартномаларига ҳисса қўшган одамга.

Физика ва кимё соҳасидаги мукофотлар Швеция қироллик фанлар академияси томонидан, физиология ва медицина соҳасидагилар — Стокгольмдаги қироллик Каролин

институту томонидан, адабиёт соҳасидагилар — Швеция академияси томонидан, тинчлик мукофоти — Норвегия парламенти сайлайдиган беш кишилик қўмита томонидан берилиши керак.

Менинг алоҳида истагим шундаки, мукофот берилишига номзоднинг миллати таъсир этмасин, мукофотни скандинавияликми ё бошқа, бундан қатъи назар, энг муносиб одамлар олишсин.

Ушбу васиятим охиргиси ва узил-кесилдир, у қонуний кучга эга ва агар, вафотимдан кейин олдинги васиятномаларим чиқиб қолгудек бўлса, улар ўз кучини йўқотган, деб ҳисоблансин.

Ниҳоят, менинг сўнгги талабим шундаки, охирги нафасимдан кейин ваколатли врач ўлим етганини аниқласин ва шундан кейингина жасадим куйдирилсин».

Париж, 1895 йил, 27 ноябр Альфред Бернхард Нобел

ХАЗИНА

Васиятнинг мазмуни ҳаммага эълон қилингандан кейин турли-туман, бир-бирига зид талқинлар, мулоҳазалар билдирилди. Швеция матбуоти Нобел мукофотларини бериш коррупцияга олиб келиши мумкин, деган хавотир билдирди. Швециялик миллатчилар Нобелни космополитизмда айбладилар, чунки унинг васиятига кўра мукофот номзодларнинг миллатига, этниқодига, ва бошқа хусусиятларига қарамай берилиши лозим. Ҳатто васиятномани йўқ қилишга ҳам интилганлар. Ташаббус Нобелнинг энг яқин қариндошлари — акаларининг ўғилларидан чиққан. Васиятни бажарувчи икки шахс: Нобелнинг котиби Рагнар Солман билан стокгольмлик адвокат Рудольф Лиллеквист бу ворислар билан тўқнаш келди. Альфред Нобелнинг ўз оиласи бўлмаган, ворислар эса бой амакисининг қўнгилсиз ишидан ҳайратландилар.

Ҳал қилиниши лозим бўлган энг биринчи масала ишни тегишли суд идорасида кўриб чиқиш учун Альфред Нобел яшаган жойни аниқлаш эди. У Швециядан 9 ёшида чиқиб кетган, 30 ёшида қайтиб келиб, тез орада динамит ишлаб чиқарадиган йирик заводлари жойлашган Гамбург шаҳрига кетади. 1873 йилда Европанинг маданият ва ишбилармонлик маркази ҳисобланган Парижга кўчади. У ерда 17 йил яшади, кейин Италиянинг Сан-Ремо шаҳрига келди.

1894 йилда қариллик йилларини ўз ватанида ўтказиш мақсадида марказий Швециянинг Вермланд шаҳридан завод ва уй-жой сотиб олди. Бу масалани Стокгольмдаги ва Париждаги турли суд идоралари кўриб чиққандан кейин, пировардида, Альфред Нобел яшаган жой Вермланд, деб тан олинди ва васият масаласи ўша вилоят маркази судига оширилди. Бу — васият ижрочилари Рагнар Солман ва Рудольф Лиллеквистнинг биринчи ютуқлари бўлди. Нобелнинг қариндошлари манфаатини кўзлаган парижлик юристлардан фарқли ўлароқ, ижрочиларнинг бу вилоятдаги ҳамкасблари васиятномани бажаришга мойил бўлдилар.

Суд иши чўзилиб кетди, айти вақтда Рагнар Солман ворисларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида музокара олиб борди ва ниҳоят, Людвигнинг ўғли, Россияда қолиб кетган Нобеллардан яккаю ягона Эммануэл Нобелни кўндирди. Боку нефт корхоналарини бошқариб турган бу ворис ўз улушидан воз кечди ва ўз навбатида, амакиваччаларини ҳам кўндирди. Ҳамма жиянлар меросдан воз кечиб, озгина тўловга рози бўлишди.

Шундай қилиб, васиятноманинг қонуний кучи тасдиқлангандан сўнг, Лиллеквист ва Солман бўлажак Нобел жамғармасининг Низомини ишлаб чиқишга киришдилар. Бу пайтгача улар васиятномага амал қилган ҳолда, шовшув қилмасдан Альфред Нобелга тегишли корхоналарни сотиб, акциялар ва қимматбаҳо қоғозлар тўплаётган эдилар. Низом лойиҳаси тайёр бўлгач, Швеция парламентиға тақдим этилди. Парламентда овоз бериш яхши ўтди ва Низомни тасдиқлаш учун қиролға тақдим этилди. Ниҳоят, 1900 йил 29 июнда Альфред Нобелнинг ғояси амалға ошди.

Низом васиятномада кўрсатилган ва мукофотларни берадиган тўртта муассасанинг фаолиятларини белгилади. Бу тўрт муассаса 15 кишилик васийларни (беш соҳанинг ҳар бирига уч кишидан тўғри келади) сайлайди. Улар Нобел жамғармаси директорлар Кенгашининг аъзоларини сайлайдилар. Қирол томонидан тайинланадиган раис ва унинг муовини бундан мустасно. Васийлар ҳар йили Кенгашнинг ҳисоботини текширадилар ва зарурат бўлса, уни тарқатиб юбориш масаласини кўрадилар.

Нобел жамғармасининг Кенгаши беш аъзодан ва уч муовиндан иборат. Улардан бири жамғарманинг маъмурий раҳбари ва ижрочи директор ҳисобланади. Бу лавозимни 1948 йилгача Альфред Нобелнинг васиятларини амалға

ошириш учун ярим асрдан ортиқроқ хизмат қилган Рагнар Солман эгаллади.

1897 йили Нобелнинг мулклари сотилиб бўлгач, 33 миллион Швеция крони ёки 9 миллион доллар тўпланди. Меросхўрлар учун тўлов берилгандан сўнг Нобел жамғармасига 31 миллион крон ўтди. Ундан 28 миллион крон ажратилдики, тушадиган фоизлар мукофотлар учун ишлатилдиган бўлди. Ҳар йилги даромаднинг ўндан бир қисми асосий фондларни кўпайтириш учун ажратилди. Қолган пуллар беш қисмга тақсимланиб, мукофотларни берадиган муассаса ихтиёрига ўтказилди. Ҳар бир қисмнинг маълум миқдори Нобел жамғармасининг, мукофот берадиган Нобел қўмиталарининг харажатларини қоплашга, шунингдек, Нобел муассасаларини молия билан таъминлашга ажратилди.

Ҳар соҳадаги мукофот 1901 йилда 150 минг крон ёки 42 минг долларга тенг бўлди. Бу пул ўша пайтларда фан соҳасида бериладиган энг катта мукофот — Лондон қироллик жамияти Румфорд медалига кўшиб берадиган пул мукофотидан 70 марта, Кембриждаги машҳур Кавендиш лабораториясининг бюджетидан 5 марта кўп эди.

Нобел жамғармасининг Низомига мувофиқ мукофот берадиган тўртта муассасанинг ҳар бири қошида Нобел институти ташкил қилиниши керак. Швеция фанлар академиясида бундай институт 1905 йилда ташкил қилинди, унинг биринчи директори лавозимига Сванте Аррениус тайинланди. Институт Нобел мукофотларини берадиган муассасаларга номзодларни танлашда ёрдам беради, ўзи ҳам тегишли илмий тадқиқотлар олиб боради. У ерда 1937 йили физика соҳасида мукофот бериш масаласи билан шуғулланадиган бўлим очилди, 1944 йили эса шундай бўлим кимё фани бўйича ташкил қилинди. Каролин тиббиёт-хирургия институтида мустақил Нобел институти 1937 йилдагина очилди. Аввалига биохимия бўлими, 1945 йилдан бошлаб нейрофизиология, генетика ва структуравий ҳужайралар бўлими ишлай бошлади. Швеция академиясида 1901 йилдан бошлаб замонавий адабиётлар тўпланган махсус кутубхонага эга бўлган Нобел институти мавжуд. 1902 йилдан бошлаб Норвегияда тинчлик муаммолари ва халқаро муносабатлар устида ишлайдиган Нобел институти фаолият бошлади.

Нобел институтларининг раҳбарияти ва ходимлари (уларга турли мамлакатлар ва миллатлар вакиллари кира-

ди) мукофот беришга масъул муассасалар томонидан тайинланади. 1926 йилдан бошлаб Нобел жамғармаси Стокгольм шаҳрида «Нобельхаус» деб аталган бинога эга бўлди. Жамғарма 1946 йилда мулк солиғидан озод этилган.

1968 йили Швеция миллий банки ўзининг 300 йиллик тўйи муносабати билан иқтисодиёт соҳасида бериладиган Альфред Нобел хотираси мукофотини таъсис этди. Бу мукофотни бериш Нобел жамғармаси Низоми кўзда тутган шартлар билан Швеция академиясига юклатилди.

МУКОФОТ БЕРИШ КИМЛАРГА БОҒЛИҚ?

Нобел жамғармаси Низомига кўра мукофот беришга масъул тўрт муассаса қошида кўмиталар ташкил қилинди. Улар номзодларни танлаш ва тегишли таклифларни тайёрлаш билан боғлиқ ҳамма фаолиятга раҳбарлик қиладилар. Кўмита Нобел институтининг ходимларидан ташкил топдиган беш нафар аъзодан иборат. Кўмита аъзоларига бериладиган мандат 3 йилдан 5 йилгача амал қилади. Кўмиталар мукофотга номзодларни танлашда ёрдамлашиш учун турли соҳалардан экспертларни жалб қилиши мумкин. Ҳар йили кўмиталар машҳур олимларга минглаб хабарномалар юбориб, Нобел мукофотига арзийдиган ҳамкасабалари ҳақида таклиф беришни сўрайдилар. Стокгольмдаги Швеция фанлар академиясига ҳар йили янги номзодлар таклиф қилиш ҳуқуқи берилган. Скандинавия мамлакатларидаги саккизта дорилфунун профессорлари, шунингдек, Нобел мукофоти лауреатлари ҳам шундай ҳуқуққа эга. Номзодлар танлашда иштирок этиш сўралмаган шахслар ва ташкилотларнинг таклифлари кўриб чиқилмайди. Номзодларни танлаб олиш пайтида кўмиталар машҳур илмий марказлар билан бир қаторда унчалик номи чиқмаган дорилфунунларни ҳам жалб этадиларки, бу иш иложи бори-ча кенгроқ жамоатчилик фикрини билиш имконини беради.

Номзодларни танлаб олишда жуда катта иш бажарилади. Масалан, мукофот бериладиган ҳар бир соҳа бўйича номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган 1000 кишидан 200—250 кишигина номзод кўрсатади. Таклифлар кўпинча бири-бирига мос келиб қолгани сабабли номзодлар сони яна камаяди. Адабиёт соҳасидаги 100—150 номзоддан биттаси, гоҳида иккитаси танланади. Таклиф этилаётган номзодга биринчи галдаёқ мукофот бериш ҳолати кам учрайди, ак-

сари номзодлар бир неча йил давомида тақдим этилади-лар.

Нобел лауреатларини танлаш ёпиқ эшиклар ортида ўтказилиши халқаро матбуотда танқид қилиб турилади. Махфийлик ҳақидаги шикоятлар хусусида шуни айтиш мумкинки, бу — қабул қилинган тартиб. Нобел қўмиталарининг фикрлари ва таклифлари тайинланган 50 йил ўтмагунча, оммага эълон қилинмайди. Бундан ташқари, мукофотлар ҳақида илгари сурилган эътирозлару шикоятлар қайд ҳам қилинмайди, эълон ҳам қилинмайди.

Амалда битта мукофотга даъвогарлик қиладиган бир нечта номзодлар чиқиб қолади. Буни 1948 йили кимё фани бўйича Нобел мукофоти олган, бир неча йил давомида Нобел жамғармасининг раиси бўлиб ишлаган Арне Тиселиус қуйидагича таърифлайди: «Сиз Нобел мукофотини ҳаммадан ҳам лойиқроқ одамга бериш керак, деган тамоийилни амалда бажара олмайсиз, энг мос одамни аниқлолмайсиз. Демак, битта йўл қолади: муносиброқ одамни топишга ҳаракат қилиш керак».

Лауреатларни аниқлашда маълумотларни ўрганиб чиқиш Нобелнинг васиятномасида таъкидланган тамойилларга асосланади. Васиятномада физика, кимё, физиология ва тиббиёт ҳақида гапирганда кашфиёт, ихтиро ёки такомиллаштиришнинг муҳимлигига эътибор қаратилади. Демак, мукофот шахснинг умри давомида бажарган ишларига эмас, қайсидир бир муҳим ютуғи ёки фавқулудда кашфиёти учун берилади. Нобелнинг ўзи тажрибачи ва ихтирочи сифатида кашфиёт нима эканлигини яхши билган. Дунёқарашлар тез-тез ўзгаради, муқим қоладиган яккаю ягона нарса — тажриба натижалари — кашфиётлар. Алоҳида бир олим ўз йўналишини ривожлантиришга қўшган ҳисса муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин, бироқ ҳисса Нобел мукофотини бериш тартибларидан келиб чиқадиган махсус талабларга жавоб бермаслиги мумкин.

Ҳозирги даврдаги илмий ишлар шароити, олимларнинг меҳнат шароити Альфред Нобел ҳаётлик пайтидагидан фарқ қилади. Бу омил лауреат танлашни қийинлаштиради. Айни вақтда жамоатчилик ижоди одат тусига кирган ва шу йўл билан катта кашфиётлар қилинапти. Шунга қарамай, мукофот жамоага эмас, айрим шахсларга берилади. Бундай ҳолат мукофот берадиган ва Нобелнинг васиятларини бажаришга ҳаракат қиладиган ҳайъат олдига танлаш муаммосини кўндаланг кўяди.

Нобелнинг ўзи васиятномасида баёнот беришича, адабиёт бўйича мукофот бериш учун «идеалистик йўналишдаги буюк асар» бўлиши кифоя. Бу мавҳум ифода турлича талқинларга сабаб бўлди. Швеция академияси котиби Андерс Эстерлинг 1962 йилда чиқарган «Нобел, инсон ва мукофот» номли китобида бундай ёзади: «Бу ибора остида у, эҳтимол, гуманитар ва конструктив характердаги асарларни кўзда тутган. Бундай асарларга илмий кашфиётлар сингари, бутун одамзот тараққиётига қўшилган ҳисса сифатида қараган бўлиши мумкин». Ҳозирги кунларда Швеция академияси бу иборани қанақа бўлмасин, таърифлашдан ўзини тияди.

Турли соҳалардаги ютуқларга «инсоният тараққиёти учун» деган ибора нуқтаи назаридан баҳо беришда ҳам жиддий қийинчиликлар юзага келади. Ҳамма соҳалардаги Нобел мукофоти лауреатларининг узундан-узоқ рўйхатига бир кўз ташлашнинг ўзиёқ, турли-туман талабларни қондириш учун озмунча меҳнат қилинмаганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, назарий билимлар соҳасидаги кашфиётлар учун қанча мукофот берилган бўлса, амалий тадқиқотлардаги ютуқларга ҳам шунча берилган. Швеция академиясининг собиқ котиби Ларс Йюлленстен бир вақт шундай деганди: «Ҳар қандай танқидчи қандайдир амалий тартибни қабул қилишни эътироф этиб, фан ва поэзияга ёрдам беришни кўзлаган мукофотни тақсимлаш масаласида Альфред Нобел васиятининг асосий нуқтасини ҳисобга олиши лозим, мукофотни шунчаки, мукофот бериш мақомига риоя қилиш мақсадида эмас, инсоният умумий фаровонлигига етишиш истиқболини кўзлаб тақсимлаш керак».

Номзодлар ҳақидаги таклифлар Стокгольмга 1 февралдан кечикмай келиши зарур. Шундан кейин Нобел қўмиталари дастлабки танлов ўтказадилар. Улар бир неча мартадан мажлис қуриб, қўмита аъзолари ва четдан жалб қилинган экспертларнинг таклифларини эшитадилар, ҳар бир номзод ишининг оригиналлигига, умуминсоний тараққиётга қўшган ҳиссасига баҳо берадилар. Дастлабки ишлар якунлангач, қўмита ҳозирча сир тутилган ҳисоботларни ва тегишли номзодлар бўйича тавсияларни тасдиқлайди, уларни узил-кесил қарор қабул қилиш учун юқори поғонага узатади. Бу ишлар бир неча ой муттасил давом этиб, одатда, сентябр ойида тугатилади. Сентябрьнинг охирилари ёки октябрнинг бошларида Нобел қўмиталари

кейинги ишларга шай туришади. Физика, кимё ва иқтисодиёт соҳасидаги қўмиталар ўзлари Швеция қироллик академиясининг тегишли «класс»ларига берган хабарни тасдиқлайдилар. Ҳар бир «класс»да 25 нафардан аъзо мавжуд, улар ҳам ўз тавсияларини узил-кесил қарор қабул қилиш учун академияга юбордилар. Физиология ва тиббиёт соҳасидаги мукофотни бериш тартиби ҳам шундай, фақат бунда Нобел қўмитасининг тавсиялари тўғридан-тўғри Каролин институтининг Нобел ассамблеясига (унинг 50 аъзоси бор) узатилади. Адабиёт соҳасидаги мукофот тақдирини ҳал қилишда Нобел қўмитасининг тавсиялари бир қарорга келиш учун Швеция академиясининг 18 аъзоси ихтиёрига юборилади*.

Октябрда турли ассамблеяларда узил-кесил танлов бўлади. Лауреатлар тасдиқланиб, Стокгольмдаги пресс-конференция орқали бутун дунёга хабар берилади, мукофот берилиши сабаби ҳам қисқача баён этилади.

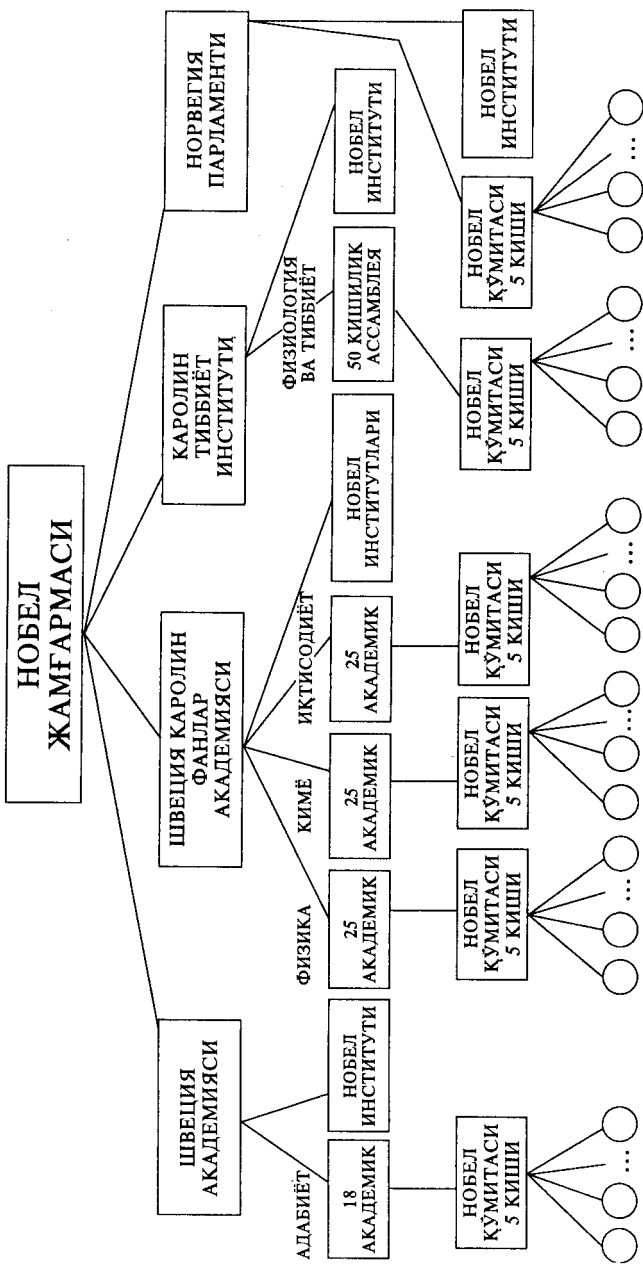
Баъзан Нобел қўмитаси билан узил-кесил қарор қабул қиладиган поғона ўртасида кутилмаган вазият юзага келади. 1979 йилда шундай бўлган: физиология ва медицина бўйича Нобел қўмитаси таклиф этган уч иммунолог ўрнига, Каролин дорилфунуни профессорлари медицина клиник диагностикасида жуда қимматли бўлган компьютерли томограф яратган бир физик билан бир муҳандисни кўрсатдилар.

Умуман, журналистлар Нобел қўмиталарининг иш жараёни ҳақида маълумот олишга тиришганларига қарамай, ички баҳс-мунозаралар сир тутилади. Мажлисларда стенография ёзуви олиб борилмайди, мукофот ололмай қолган номзодлар маълум қилинмайди. Буларнинг ҳаммаси Нобел қўмиталарига четдан босим ўтказилмаслиги ва мукофотга «бир қадам» етмай қолганларни хафа қилиб қўймаслик учун қилинади.

Янги лауреатлар ҳақида Альфред Нобел туғилган кун — 21 октябрда хабар тарқатилади. Мукофот беришнинг расмий тантанаси Нобел вафот этган 10 декабр куни ўтказилади.

Мукофот топшириш воқеалари бир ҳафтадан кўпроққа чўзилади. Швеция учун бу кунлар — байрам. 10 декабрда «Нобел куни» нишонланиб, миллий байроқ кўтарилади.

* Мукофотга масъулларнинг ўзаро боғлиқлиги чизма кўринишда берилди (тарж.).

Э К С П Е Р Т Л А Р

Янги лауреатлар Стокгольмга келган заҳоти журналистларга интервью беришади, мамлакат раҳбарлари ва дипломатик вакиллар билан учрашадилар, Нобел қабрини зиёрат қилдилар. Ўша куни, эрта тонгда ҳамма лауреатлар Стокгольм филармониясининг концерт залига тўпланишади. Мукофотларни топшириш маросими репетиция қилинади, чунки у жуда тантанали ва эски замонлар тартибида ўтказилиши керак. Лауреатлар, баённомада ёзилганидек, қатъий расмий кўринишда кийинишади. Уларнинг кўпчилиги фракларни Стокгольмда ижарага оладилар. Нобел мукофотини илгари олган одамлар ишлайдиган марказлар ҳар эҳтимол учун ўзларига кийим-бош тайёрлаб қўяди.

Масалан, Беркли шахрининг Лоуренс номидаги радиация лабораториясидан чиққан Э. Макмиллан, Э. Сегре, Д. Глазер — усови Стокгольмга битта фрак кийиб келишган.

Кечқурун 1200 киши сифадиган улкан залда мукофот бериш маросими бўлади. Бошланишида таниқли бир олим Нобел жамғармаси, васиятномада айтилган уч муассаса (Норвегия парламенти тайинлаган кўмита бундан мустасно; у — алоҳида, Ослода ўтказилади) номидан чиқиб, швед тилида лауреатни таништиради. Сўнгра у инглиз тилида гапириб, лауреатни Қирол олийҳазрат қўлларидан мукофотни қабул қилишга таклиф этади. Нотиқнинг инглиз тилига ўтиши лауреат учун ўрнидан туриб, ўртадаги саҳна супаларига катта N ҳарфи ёзиб қўйилган жойга қараб юриши учун ишора бўлади. Саҳнанинг ўнг тарафида ўтирган қирол курсидан туради, маросимни бошқарувчи қўлидан фахрий ёрлиқ ва олтин медални олиб, лауреат томонга қадам ташлайди...

Нишонлар берилади, қўллар сиқилади, омон-эсонлик тилаклари айтилади, фанфаралар овози янграйди.

Бу маросимлар лауреатларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида бажарилади. Кейин ҳамма залдан чиқиб, Стокгольм шаҳар ратушасига йўл олади. Унинг залларида зиёфат берилади. Лауреатлар қисқача нутқ сўзлайдилар, уларнинг бўлажак ютуқлари учун қадаҳлар кўтарилади. Мукофотни таъсис этган инсон хотираси учун жимгина кўтариладиган қадаҳ ҳам бор.

Тинчлик учун Нобел мукофотини топшириш маросими Осло университетининг ассамблеялар залида, Норвегия қироли ва унинг оила аъзолари иштирокида ўтказилади. Лауреат мукофотни Норвегиянинг Нобел кўмитаси раиси қўлидан олади.

Эртаси куни лауреатлар Нобел жамғармасидан мукофот пулини оладилар. Васиятномада кўзда тутилган мукофот икки лауреатга тенг тақсимлаб берилиши мумкин. Ярим мукофотнинг биттаси яна икки қисмга тақсимланиши мумкин. Шундай қилиб, қайсидир соҳада кўпи билан уч кишига битта мукофот берилади. Шу сабабдан турли йиллардаги мукофот пули турли миқдорда бўлиб қолади. Ундан ташқари, мукофот пули Нобел жамғармасининг йиллик даромадига ҳам боғлиқ. Энг биринчи мукофотлар 42 минг доллар бўлса, кейин 100 — 200 минг долларга, 1999 — 2000 йилларда эса бир миллион долларга чиқди.

Мукофотлар топширилгандан сўнг лауреатлар матбуот, радио ва телевидениега интервью берадилар. Нобел жамғармаси Низомига кўра улар ярим йил мобайнида Стокгольмда Нобел маърузаси билан чиқишлари керак.

Нобел мукофоти лауреатлари ҳақидаги барча материаллар (биография, фотосуратлар, Нобел маърузаси матни) Нобел жамғармаси архивига тушади ва ҳар йили чиқариладиган журналда босилади. Бу ҳужжатлар фанлар тарихини ўрганишда бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

БИР АСР СОВРИНДОРЛАРИ

Нобел мукофоти Васиятномада айтилган беш йўналиш бўйича 1901 йилдан бошлаб берилган. Адабиёт соҳасида мукофот берилмаган йиллар бор, булар: 1914, 1918, 1935, 1940—1943 йиллар. Айрим йилларда бир мукофот икки адибга тенг тақсимланган. Булар 1904, 1917, 1966, 1974 йиллар. Қуйида лауреатларнинг насаби, исми, яшаган йиллари (ёки туғилган йили), адабий жанри ва мамлакати мукофот берилган йиллар тартибида, биографиялари эса — алфавит тартибида келтирилади.

1901	СЮЛЛИ-ПРЮДОМ, Рене	1839—1907	поэзия	Франция
1902	МОММЗЕН, Теодор	1817—1903	тарихчи	Олмония
1903	БЬЁРНСОН, Бьёрнстерне	1832—1910	проза поэзия драма	Норвегия
1904	ЭЧЕГАРАЙ-И ЭЙСАГИРРЕ, Хосе МИСТРАЛ, Фредерик	1832—1916	драма	Испания
		1830—1914	поэзия	Франция

1905	СЕНКЕВИЧ, Генрик	1846—1916	проза	Польша
1906	КАРДУЧЧИ, Жозуэ	1835—1907	поэзия	Италия
1907	КИПЛИНГ, Редьярд	1865—1936	проза поэзия	Буюк Британия
1908	ЭЙКЕН, Рудольф	1846—1926	файла- суф	Олмония
1909	ЛАГЕРЛЁФ, Сельма	1858—1940	проза	Швеция
1910	ХЕЙЗЕ, Паул	1830—1914	проза поэзия	Олмония
1911	МЕТЕРЛИНК, Морис	1862—1949	проза поэзия	Бельгия
1912	ГАУПТМАН, Герхарт	1862—1946	драма проза поэзия	Олмония
1913	ТХАКУР (ТАГОР), Рабиндранат	1861—1941	поэзия проза драма	Ҳин- дистон
1915	РОЛЛАН, Ромен	1866—1944	проза	Франция
1916	ХЕЙДЕНСТАМ, Вернер фон	1859—1940	проза поэзия	Швеция
1917	ГЪЕЛЛЕРУП, Карл ПОНТОППИДАН, Хенрик	1857—1919	проза	Дания
		1857—1943	проза	Дания
1919	ШПИТТЕЛЕР, Карл Адольф	1845—1924	проза поэзия	Швей- цария
1920	ГАМСУН (ҲАМСУН), Кнут	1859—1952	проза драма	Норвегия
1921	ФРАНС, Анатол	1844—1924	проза	Франция
1922	БЕНАВЕНТЕ-И- МАРТИНЕС, Хосе	1866—1954	драма	Испания
1923	ЙЕЙТС(ЙИТС), Уильям Батлер	1865—1939	драма поэзия	Ирлан- дия
1924	РЕЙМОНТ, Владис- лав Станислав	1867—1925	проза	Польша

1925	ШОУ, Жорж Бернард	1856—1950	драма	Ирландия
1926	ДЕЛЕДДА, Грация	1871—1936	проза	Италия
1927	БЕРГСОН, Анри	1859—1941	файласуф	Франция
1928	УНСЕТ, Сигрид	1882—1949	проза	Норвегия
1929	МАНН, Томас	1875—1955	проза	Олмония
1930	ЛЬЮИС, Синклер	1885—1951	проза	АҚШ
1931	КАРЛФЕЛЬДТ, Эрик Аксел	1864—1931	поэзия	Швеция
1932	ГОЛСУОРСИ, Жон	1867—1933	проза драма	Буюк Британия
1933	БУНИН, Иван Алексеевич	1870—1953	проза поэзия	Россия-Франция
1934	ПИРАНДЕЛЛО, Луиджи	1867—1936	проза драма	Италия
1936	О'НИЛ, Юджин	1888—1953	драма	АҚШ
1937	МАРТЕН, Роже дю Гар	1881—1958	проза драма	Франция
1938	БАК, Пёрл	1892—1973	проза	АҚШ
1939	СИЛЛАНПЯ, Франс Эмил	1888—1964	проза	Финляндия
1944	ЙЕНСЕН, Йоханнес Вильгельм	1873—1950	проза поэзия тарих	Дания
1945	МИСТРАЛ, Габриела	1889—1957	поэзия	Чили
1946	ГЕССЕ (ХЕССЕ), Герман	1877—1962	проза поэзия	Олмония
1947	ЖИД, Андре	1869—1951	проза	Франция
1948	ЭЛИОТ, Томас Стернз	1888—1965	поэзия	Буюк Британия

1949	ФОЛКНЕР, Уильям	1897—1962	проза	АҚШ
1950	РАССЕЛ, Бертран	1872—1970	фалсафа мантиқ эссе	Буюк Британия
1951	ЛАГЕРКВИСТ, Пер Фабиан	1891—1974	проза поэзия	Швеция
1952	МОРИАК, Франсуа	1885—1970	поэзия	Франция
1953	ЧЕРЧИЛЛ, Уинстон	1874—1965	тарих биогра- фия	Буюк Британия
1954	ХЕМИНГУЭЙ, Эрнест	1899—1961	проза	АҚШ
1955	ЛАКСНЕСС, Хальдоур	1902	проза драма	Ислан- дия
1956	ХИМЕНЕС, Хуан Рамон	1881—1958	поэзия	Испания
1957	КАМЮ, Альбер	1913—1960	проза драма эссе	Франция
1958	ПАСТЕРНАК, Борис Леонидович	1890—1960	поэзия проза	Россия
1959	КВАЗИМОДО, Сальваторе	1901—1968	поэзия	Италия
1960	СЕН-ЖОН, Перс	1887—1975	поэзия	Франция
1961	АНДРИЧ, Иво	1892—1975	проза	Сербия
1962	СТЕЙНБЕК, Жон	1902—1968	проза	АҚШ
1963	СЕФЕРИС, Георгос	1900—1971	поэзия	Греция
1964	САРТР, Жан Пол	1905—1980	проза драма фалсафа	Франция
1965	ШОЛОХОВ, Михаил Александрович	1905—1984	проза	Россия
1966	АГНОН, Шмуэл Йосеф ЗАКС, Нелли	1888—1970 1891—1970	проза поэзия	Исроил Олмония

1967	АСТУРИАС, Мигел Анхел	1899—1974	проза	Гватемала
1968	КАВАБАТА, Ясунари	1899—1972	проза	Япония
1969	БЕККЕТ, Сэмюэл	1906—1989	драма проза эссе	Ирландия
1970	СОЛЖЕНИЦИН, Александр Исаевич	1918	проза	Россия- АҚШ
1971	НЕРУДА, Пабло	1904—1973	поэзия	Чили
1972	БЁЛЛЬ, Генрих	1917—1985	проза	Олмония
1973	УАЙТ, Патрик	1912	поэзия проза драма	Австралия
1974	МАРТИНСОН, Харри	1904—1978	поэзия проза эссе	Швеция
	ЙОНСОН (ЮНСОН), Эйвинд	1900—1976	проза эссе	Швеция
1975	МОНТАЛЕ, Эуджино	1896—1981	поэзия	Италия
1976	БЕЛЛОУ, Сол	1915	проза	АҚШ
1977	АЛЕЙКСАНДРЕ, Висенте	1898—1984	поэзия	Испания
1978	БЕШЕВИС-ЗИНГЕР, Исаак	1904—1991	проза	АҚШ
1979	ЭЛИТИС, Одисеас	1911	поэзия	Греция
1980	МИЛОШ, Чеслав	1911	поэзия	Польша- АҚШ
1981	КАНЕТТИ, Элиас	1905	проза	Австрия
1982	ГАРСИА МАРКЕС, Габриэл	1928	проза	Колумбия
1983	ГОЛЬДИНГ, Уильям	1911	проза	Буюк Британия
1984	СЕЙФЕРТ, Ярослав	1901—1986	поэзия	Чехия
1985	СИМОН, Клод	1913	проза	Франция

1986	ШОЙИНКА, Воле	1934	поэзия проза драма	Нигерия
1987	БРОДСКИЙ, Иосиф Александрович	1940—1996	поэзия эссе	Россия- АҚШ
1988	МАҲФУЗ, Нажиб	1911	проза	Миср
1989	СЕЛА, Камила Хосе	1916	проза	Испания
1990	ПАС, Октавио	1914—1998	поэзия эссе	Мексика
1991	ГОРДИМЕР, Надин	1923	проза	ЖАР
1992	УОЛКОТТ (ВАЛКОТТ), Дерек	1930	поэзия драма	Трини- дад
1993	МОРРИСОН, Тони	1930	проза	АҚШ
1994	ОЭ, Кэнзабуро	1935	проза	Япония
1995	ХИНИ, Шеймас	1939	проза поэзия	Ирлан- дия
1996	ЗИМБОРСКА, Вислава	1923	поэзия	Польша
1997	ФО, Дарио	1926	драма	Италия
1998	САРАМАГО, Жозе	1922	проза	Португа- лия
1999	ГРАСС, Гюнтер	1927	проза	Олмония
2000	СИНЖУАН, Гао	1940	проза драма	Хитой- Франция

СОВРИНДОРЛАР ҲАҚИДА БИР ШИНГИЛ

Шмуэл Йосеф АГНОН

(1888 й., 17 июл — 1970 й., 17 феврал)

Исроил ёзувчиси. Ҳозирги Польша ҳудудида туғилиб ўсган, ёшлигида диний таълим олган. Иврит ва идиш тилларида ҳикоялар, қиссалар, рўмонлар ёзган, асарлари инглиз тилига таржима қилинганидан кейин дунёга машҳур бўлди.

Америкалик таниқли танқидчи Эдмунд Уилсон 50-йилларнинг охирларида Агноннинг ижоди билан танишиб, уни Нобел мукофотига номзод қилиб кўрсатди. 1966 йилдаги унга «Яхудий халқ мавзулари бахш этган теран оригинал ҳикоянавислик санъати учун» Нобел мукофоти берилди. Унга шоира Нелли Закс шерик қилинди. Нобел қўмитаси Агноннинг «Тўй чодир», «Тунги меҳмон» рўмонларини алоҳида таъкидлади.

Агнон Нобел маърузаси ўқимади, мукофот топшириш маросимида қисқа нутқ сўзлаб, ўз ижодига Талмуд ва яхудийларнинг бошқа диний китоблари катта таъсир этганини айтди. Умрининг сўнгги йилларида Исроил мамлакатининг «арзандаси»га айланиб қолди. Қуддуснинг Агнон яшайдиган қисмида қурилиш ишлари бошланганда шаҳар мэри унинг уйи яқинида кўзга ташланадиган белги қўйдириб, катта-катта ҳарфлар билан «Тинчликни сақланг! Агнон ишляпти» деган сўзларни ёздириб қўйди.

Нобел мукофотини олгунича ўқувчиларга кам таниш бўлган Агнон ҳозирги кунда ҳам яхудийларнинг кўзга кўринган ёзувчиси ҳисобланади. Уни кўпинча Жеймс Жойс, Марсел Пруст, Уильям Фолкнер, Франц Кафка билан тенглаштиришади.

Агнон ўз асарларини кўп марта қайта ишлагани сабабли, шунингдек, эски яхудий тилининг мураккаблигидан, уларни таҳлил қилиш жуда қийинлиги боис танқидчилик эътиборидан четроқда қолган. Шундай бўлса ҳам таржималарда Агнон асарларининг ўзига хослиги, кучи сезилиб туради. Америкалик танқидчи Роберт Албертнинг ёзишича, «Агнон ўзининг кўпқиррали адабий меросида ҳозирги замоннинг мураккаб жиҳатларини тилга олган... У ўтмиш билан руҳан боғлиқликни йўқотмаган ҳолда... бундай боғланиш зарурлиги ва унга эришиш мумкинлигига ишонган».

Висенте АЛЕЙКСАНДРЕ

(1898 й., 26 апрел — 1984 й., 14 декабр)

Испан шоири. Шеърини тўпламларидан бири «Таназзул ёки муҳаббат» ишқий мавзуларга бағишланган бўлиб, 1933 йилда адабиёт бўйича Испан миллий мукофотини олган «Инсоннинг коинотдаги ва замонавий жамиятдаги ҳолатини акс эттирадиган, айни вақтда, икки жаҳон уруши орасидаги даврда испан поэзияси аънаналарини тиклаш-

нинг улуғвор шоҳиди бўлган мислсиз поэтик ижоди учун» 1977 йилда Нобел мукофотиغا сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси вакили Алейксандре ҳақида бундай деди: «У ҳеч қачон Франко режими-га бўйсунмади, фақат ўз йўли билан борди. Унинг ижоди нозик, мўрт, бироқ енгилмас, у Испания руҳий ҳаётининг туганмас булоғидир».

Алейксандре бетоблиги туфайли мукофот топшириш маросимида иштирок этолмади. Мукофотни ёш испан шоири, Алейксандре шеърларини швед тилига таржима қилган Хусто Хорхе Падрон қабул қилди.

Мукофот топширилгандан кейин, тез орада Испания қироли Хуан Карлос лауреатни бориб кўрди ва унга мамлакатнинг олий мукофоти — Карл III номидаги Катта хоч орденини топширди.

Мигел Анхел АСТУРИАС

(1899 й., 19 октябр — 1974 й., 9 июн)

Гватемалалик журналист, ёзувчи ва шоир. «Гватемала афсоналари» китобида майя қабиласи мифологиясини поэзия билан акс эттирган, «Сеньор Президент», «Маис одамлар» номли рўмонлар ёзган, сиёсат билан шуғулланган. «Лотин Америкаси ҳиндуларининг удумлари ва анъаналарига қизиқиш билан йўғрилган ёрқин ижодий ютуқлари учун» адабиёт соҳасида 1967 йил Нобел мукофотиغا сазовор бўлди. Мукофотни олаётиб, сўзлаган нутқида бундай деди: «Менинг китобларимда бундан кейин ҳам халқларнинг овози, афсоналари ва эътиқодлари жаранглаб туради. Айни пайтда Лотин Америкаси халқлари ўз-ўзини миллий англаш муаммосининг мағзини чақишга ҳаракат қиламан».

Астуриас кейин ўқиган маърузасида Европа ва Лотин Америкаси адабий анъаналаридаги фарқ ҳақида бундай деди: «Бизнинг рўмонлар европаликлар назарида мантиқсиз ва соғлом маънодан холи кўринади. Бироқ биз уларни ўқувчиларни кўрқитиш учун даҳшатли қилиб ёзмаймиз. Уларнинг даҳшатлилиги шундаки, ўзимизда даҳшатли воқеалар бўляпти».

Адибнинг биографи ва танқидчиси Ричард Каллан ёзди: «Замонавий танқидчилик унга анъанавий мезонлар асосида эмас, у ўз олдига қўйган мақсадга, яъни Гватемала ва бошқа мамлакатларда («учинчи дунё») турли ижтимоий

тузумлар қандай қилиб бирга яшаётганини кўрсатишга мувофиқ ҳолда баҳо беради». Танқидчининг фикрига кўра «Астуриас ижоди Лотин Америкаси рўмончилигининг етуклигидан далолат беради».

Иво АНДРИЧ *

(1892—1975)

Сербия ёзувчиларидан биринчи бўлиб, 1961 йилда «Травница хроникаси» тарихий рўмони учун Нобел мукофоти олган. Рўмон 1945 йилда босилган, 1958 йили рус тилига таржима қилинган; Наполеон урушлари давридаги Босния ҳақида, «шарқий» ва «ғарбий» дунёқарашларнинг тўқнашуви, шафқатсизлик ва зўравонлик билан халқнинг маънавиятини юлиб олиб бўлмаслиги ҳақида ҳикоя қилади. Наполеон урушларидаги тарихий воқеалар, мамлакатнинг мустақиллик учун кураши рўмон қаҳрамонлари тақдири билан қўшилиб кетиб, муаллиф ифодаламоқчи бўлган асосий мавзуга хизмат қилади.

Андричнинг дастлабки рўмонларидаёқ («Ўйнаш Мара», «Тўй») унинг тарихий билимлари кенглиги, инсон руҳиятига кириб бориб, эса қоладиган ёрқин образлар ярата олиш қобилиятлари кўринган эди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланганда Андрич дипломатик хизмат билан чет элда юрарди. Ватанига қайтиб, босқинчилар билан ҳамкорлик қилишдан бош тортди, матбуотда ҳам қатнашмади, фақат ижод қилди. Шу даврда ўзининг энг яхши асарларини ёзди, уларни Югославия озод бўлгандан кейин нашр эттирди. «Дрина устидаги кўприк» тарихий рўмони 1945 йилда босилди. У Босния халқининг бир неча асрлик тарихидан (1516—1914 й.й.) ҳикоя қилади. Кўприк — бир тимсол, ахлоқий ва эстетик қадриятларни бир-бирига боғлайдиган восита, у ҳаётни ўргатади. Ҳаёт — изоҳлаб бўлмайдиган бир сеҳр, келади, гуллайди, кетади, бари бир мустаҳкам ва емирилмас бир қаср — худди Дрина устидаги кўприк сингари. Асарда кўприк инсоннинг улуғвор, одамларга хизмат қиладиган, гўзал амаллари тимсоли ва образи сифатида тасвирланган.

Андрич дунёда мутлақ нарса ва ҳаётнинг маъноси борлигига, қалбларни тинчлантирувчи Худога ишончини йўқо-

* Н. А. Костилёвадан, М. Селимовичдан.

тиб, қайсидир кўрган-кечирганларию, қачондир тушкунликка учраганлари таъсирида, ҳамма ёқ зулмдан иборат, деган азобли бир фикрга боради. «Мустафо Мадяр» ҳикоясидаги персонаж «Дунё аблаҳлар билан тўла!» деб хитоб қилади. Бунда унинг қайси ҳиссиёти — қаҳр-ғазабими ёки ачинишими — кучли эканлигини билиш қийин.

Андрич асарларидаги персонажлар «ҳиссий титроқ»да «тақдир ҳукми билан» фожиали яшайдилар. Аслида улар «бузуқ қонлар»нинг айбсиз қурбонлари, аждодлари қилган гуноҳлари ва жиноятлари учун ўз тақдирлари билан жавоб берадилар. Шуни билсалар-да, ўз тақдирларини бошқалар учун хатар, ўзлари учун лаънат ва жазо деб қабул қиладилар.

«Хонимойим» рўмони ижтимоий-маиший мавзуда бўлиб, пул ҳукмига бўйсунган одамнинг бузилишини тасвирлайди. Андрич ижтимоий мавзуларни фавқулодда воқеалар, масалан, партизанлар ҳаракатини тасвирлаб туриб ҳам («Зеко» — 1950 й., «Ёпиқ эшиклар» — 1950 й.) ёритиб беради.

Пёрл БАК

(1892 й., 26 июн — 1973 й., 6 март)

АҚШ да туғилган, отаси Абсалом Сайденстрикер Хитойда миссионерлик қилган. Гўдаклик пайтидаёқ Хитойга кўчиб кетишган, болалик йиллари шу мамлакатда ўтган. «Ер» номли трилогияси орқали «Хитой деҳқонлари ҳаётини ҳар томонлама ва чинакамга эпик тасвирлагани ва биографик дурдоналари учун» 1938 йилда америкалик ёзувчи аёллар орасида биринчи бўлиб Нобел мукофоти олди.

Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси вакили Бакнинг энг муҳим асарларини умумлаштириб, улар «ҳар қандай ирқий тўсиқларга қарамай, одамларнинг ўзаро яқинлашувларига йўл очади, бадий ижоднинг мангу тирик мавзуси бўлмиш умуминсоний ғояларни ўрганиш имконини беради», деди. Мукофотни ола туриб Бак бундай деди: «Бу мукофот фақат мени эмас, америкалик барча ёзувчиларни ҳам илҳомлантиради. Бизнинг мамлакатда аёлга Нобел мукофоти берилиши катта аҳамиятга эга». Шунингдек, Бак узоқ вақтлар мобайнида ўзи яқин бўлиб қолган хитой халқига чуқур миннатдорчилик билдиради.

П. Бакка Нобел мукофоти берилиши танқидчиларнинг ўзаро баҳс-тортишувларига сабаб бўлди. Улардан баъзила-

ри ёзувчини истеъдодли, асарларини яхши десалар-да, лекин бундай улкан мукофотга арзигулик кенг қўламли эмас, деди. Шунга қарамай, Бак оммабоп бўлиб қолаверди, унинг ижодий фаоллиги сўнмади. Қирқ йиллик ижодида 80 дан ортиқ асар: рўмонлар, биографиялар, автобиография, радиопьесалар, болалар учун қисса ва ҳикоялар ёзди. Ижодининг чўққиси бўлиб «Ер» рўмони бўлиб қолаверди. Аммо Нобел мукофоти берилганидан кейин асарнинг айрим нуқсонлари, хусусан, дидактизм, сентиментализм кўзга кўришиб қолди. Айрим танқидчиларнинг фикрича, Бак санъаткор сифатида эмас, «ягона дунё» учун курашчи сифатида кўпроқ эътиборга лойиқ.

Сэмюэл БЕККЕТ

(1906 й., 13 апрел — 1989 й., 22 декабр)

Ирландиялик драматург, ёзувчи ва шоир, асарларининг аксари театр, радио ва телевидение учун ёзилган. 1969 йилда унга «Замонавий инсон фожиасини унинг тантанасига айлантирган новаторона прозаик ва драматик асарлари мажмуаси учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси унинг ижодига бундай баҳо берди: «Беккетнинг чуқур илдиз отган пессимизмида одамзотга шундай муҳаббат ётадики, разиллик ва умидсизликнинг тубсиз жарига тушаверган сари у муҳаббат ошаверади ва умидсизлик чексиз бўлиб кўринганида ҳамдардлик ҳам чегарасиз эканлиги аён бўлади».

Ўз табиатига кўра одамови бўлган Беккет мукофот топшириш маросимида иштирок этмаслик шарти билан Нобел мукофотини олишга рози бўлди ва рекламаю оворагарчиликдан қочиб, Тунисда биқиниб ўтирди. Мукофотни унинг номидан француз ношири қабул қилиб олди.

Беккет ўз ижоди ҳақида ҳеч нарса ёзмаган, лекин у ҳақда ёзилган китоблар, мақолалар, тақризу монографиялар бехисоб. Америкалик аспирант қиз Беккетнинг биографияси ҳақида илмий изланиш олиб бормоқчи бўлганида, ёзувчи унга «Мен ёрдам ҳам кўрсатмайман, ҳалал ҳам бермайман» деган. Рус тилига «Годони кутиб», «Кувфин» пьесалари таржима қилинган.

Сол БЕЛЛОУ

(1915 й., 10 июн)

АҚШ да туғилган, ижодини ҳикоя ва қиссалар ёзишдан бошлаган, кейин рўмон ва эссе ижод қилган. «Гумбольдт туҳфаси» (1975 й.) рўмони билан халқаро миқёсда эътибор қозонди. «Ижодида ўзаро бирлашиб кетган гуманизм ва замонавий маданиятнинг нозик таҳлили учун» 1976 йилда Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси Беллоунинг Америка адабиётини ривожлантиришдаги хизматларини алоҳида таъкидлади. Ёзувчи адабиётни «кескин» деб аталган услубдан то «қаҳрамонларсиз» деган услубгача ривожлантириб, натижада фақат ўзига хос бўлган янги, қурама рўмон ҳосил қилдики, унда маданиятнинг нозик таҳлили ҳам, ўткир сюжет ҳам, ўқувчи билан фалсафий диалог ҳам бор. Ҳаммаси моҳиятга чуқур кирадиган ажойиб тил билан, санъаткорона ёзилган, ўқувчини нимагадир ундайди, руҳлантиради.

Беллоу ўзининг Нобел маърузасида замонавий проза қаҳрамонларни бўрттирмасдан тасвирлаши кераклиги ҳақида сўз юритди ва санъатни бошқармоқчи бўладиган айрим шахсларни киноя қилди. «Тасаввур ўзига ўзи йўл топиб олиши керак» дея туриб, «Айрим дўнгпешона эссечилар у ёки бу адабий шаклга ўлим ҳукми чиқаришга ҳаракат қилишлари мени ҳайрон қолдиради» деб кўшиб қўйди. Адабий, фалсафий ва сиёсий тизимлар одамзотга ёрдам беришдан ожиз бўлган бир даврда, деб давом этди лауреат, «Мавжудлигимизнинг моҳияти, мураккаблиги, чалкашлиги, дардлари бизга бир онлик таассуротларда кўринадиди, буни Пруст ва Толстой «кўз очилиши, уйғониш» деб атаганлар. Рўмон моддий дунё ва ҳодисалар билан «уйғониш»лар дунёси орасида доимий ҳаракатда бўлади. Бу ҳаракат шунга олиб келадикки, биз доимий интилган ва зулм олдида маҳкамроқ ёпишиб оладиган «Яхшилик — ҳечам сароб эмас», дейди.

Рус тилига «Жаноб Гринни қидириб», «Лаҳзани тутиб қол», «Кумуш лаган» асарлари таржима қилинган.

Генрих БЁЛЛЬ

(1917 й., 21 декабр — 1985 й., 16 июл)

Немис ёзувчиси, ҳикоя, новелла, рўмон жанрида ижод қилган. «Қаерда эдинг, Одам?», «Дастлабки йиллар буғдойи», «Кечки билярд ўйини» каби рўмонлари бор. «Борлиқни кенг қамраб олиш характер яратишдаги юксак санъат билан чоғишиб кетган ва немис адабиётининг уйғонишига улкан ҳисса қўшган ижоди учун» 1972 йилда Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси «Бу уйғониш ҳалокатга юз тутиб қолган маданиятнинг кул ичидан тирилиб чиқишига ва бахтимизга, янги куртаклар беришига ўхшайди». Маросимда ёзувчининг «Аёллар гуруҳи портрети» (1971 й.) рўмони алоҳида тилга олинди.

Бёллга Нобел мукофоти берилишидан олдинроқ, китоблари фақат Фарбдагина эмас, собиқ шарқий Германия ва собиқ СССРда ҳам оммалашиб кетди. У халқаро ёзувчилар ташкилоти орқали коммунистик давлатларда таъқибга учраган ёзувчиларни қўллаб-қувватлади, моддий ёрдам берди. Александр Солженицин 1974 йилда ўз ватанидан қувғин қилинганида Парижга кўчиб кетгунича Бёллнинг уйида яшади. Бёлль адиблар таъқиб қилинишини кўзда тутиб ёзган «Таҳқирланган Каталина Блюмнинг шаъни» деган қиссада журналистикада бўладиган сотқинликларни қоралади.

Ёзувчи асарлари 40 жилдлик тўпламга жо бўлган. Иккинчи жаҳон уруши давридаги Германияни қаттиқ сатира остига олди. Инглиз танқидчиси ва адабиётшуноси У. Е. Ёуилл ёзади: «Бёлль ҳамма вақт катта қўламлар ёзувчиси бўлган. У замонавий шаҳарларнинг «чумоли уяларида» яшашга мажбур бўлган немисларнинг бутун бир авлоди тақдири ҳақида ҳам, айрим одамлар тақдири ҳақида ҳам ташвиш билдиради». Ҳамма танқидчилар Бёлль ижодига бир хил баҳо бермаган. Америкалик адабиётшунос Роберт К. Конрад: «Кўпинча, унинг асарларида сентиментализм ва идеализм ҳукм суради, у ўз ниятларини адекват тарзда ифода этмайди, деган айбловлар қулоққа чалинади», деб ёзган. Америкалик танқидчи Питер Демец фикрича: «Бёллнинг маънавий талаблари ортида, аслида, кундалик, кўз унча илғамайдиган, прагматик хатти-ҳаракатлардан чуқур нафратланиш ётади». Бошқа бир танқидчи — у ҳам амери-

калик — Теодор Циолковский ёзади: «Бёлль урушдан кейинги даврдаги, доимий маънавий ваъз-насихат билан озиклантириб туриладиган, ўйлаб топилган, бир хиллаштирилган дунё яратган кўпгина ёзувчилардан биридир... Германиянинг адабий харитасига нафақат ўзи яратган бир вилоятни қўшди, балки асримиз ўрталаридаги Германиянинг турмушини ёзадиган адиб эканлигини кўрсатди».

Кўриниб турибдики, юқоридаги иккала танқидчи ҳам Бёллни мақтамаган. Бири танқид қилган бўлса, иккинчиси холисроқ туриб ҳамкасбининг фикрини деярли тасдиқлаяпти.

Ёзувчининг кўпгина асарлари рус тилига ўгирилган.

Хосе БЕНАВЕНТЕ-И-МАРТИНЕС

(1866 й., 12 август — 1954 й., 14 июл)

Испан драматурги; анъаналарни бойитган, қайта жонлантирган асарлар ёзган; актёрлик, режиссёрлик қилган. «Бегона ошиён», «Таниш одамлар», «Шанба оқшоми» каби пьесалар ёзган. XX асрнинг 20-йиллари бошида адабий маҳсулдорлиги камая бошлайди, янги авлод танқидчилари унинг ижодига қизиқмай қўяди. Тўрт йил давомида ҳеч нима ёзмади, фақат театрда бош режиссёрлик билан шуғулланди. Ана шу даврда, аниқроғи, 1922 йилда «Испан драматургиясининг шонли анъаналарини давом эттирган ёрқин маҳорати учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси бундай баҳо берди: «Бенавенте-и-Мартинес дунёни ўткир ва зийрак нигоҳ билан мушоҳада қилади, мушоҳадасини эса нозик ва сезгир ақли билан баҳолайди... Унинг асосий мақсади — ҳаётнинг бойлиги ва тўлақонлигини акс эттириш, юқори даражадаги ҳаққонийлик билан характерлар ўйини ва ақллар курашини кўрсатишдир».

Мукофот топшириш маросимида адиб иштирок этмади, мукофотни Испаниянинг Швециядаги элчиси қабул қилди. 1924 йилдан бошлаб Бенавенте-и-Мартинес драматургияда ижод қилишда давом этди, кўп ёзди. Жами 170 пьеса яратди. Танқидчиликнинг яқдил фикрича, мукофот олгандан кейинги асарлари олдингиларига қараганда бўш ёзилган. Адиб ҳаётлик чоғида америкалик қатор танқидчилар унинг асарларига юқори баҳо беришган бўлса, вафот этгандан кейинги адабиётшунос Роберто Г. Санчес (у ҳам америкалик): «Унинг пьесалари жиддий таҳлилга арзимай-

ди, лекин Бенавенте-и-Мартинес унча-мунча одамни лақиллатиш учун етарлича ақлли» деб ёзди. Испан танқидчиси: «Бенавенте-и-Мартинес театрининг ғоялари ва фалсафаси йўқ... Унинг Оскар Уайльд ва Бернард Шоу билан сўз ўйини, пичинглар борасида ўхшашлиги бор», — деб ёзади.

1919 йилда «Манфаатлар ўйини» пьесаси рус тилига таржима қилинган.

Анри БЕРГСОН

(1859 й., 18 октябр — 1941 й., 4 январ)

Франциялик файласуф, Парижда туғилган. Отаси — польшалик яҳудийлардан, моҳир мусиқачи бўлган. Оилавий хотираларига кўра улуғ композитор Шопендан сабоқ олган. Кўп мамлакат кезган, охири Англияда ирландиялик яҳудийлардан Кэтрин Левинсонга уйланиб, шу мамлакат фуқаролигини қабул қилган. Анри 8 ёшга кирганда Бергсонлар оиласи Парижга кўчиб келган, 21 яшар бўлганида Франция фуқаролигига ўтган.

Анри Париж лицейида ўқиб юрган кезлари гуманитар фанлар соҳасида ҳам, математикада ҳам иқтидори борлигини кўрсатди, мураккаб математик масалани ечиб, махсус мукофотга сазовор бўлди. Табиий фанлар соҳасида катта ютуқларни қўлга киритиш эҳтимоллигига қарамай, Анри фалсафани танлади. 1881 йили олий маълумотли бўлгач, лицейда дарс бериб юрди. 1889 йилда ўзининг «Онгнинг бевосита белгилари» деган биринчи йирик асарини ёзди. Шу асари ва Арасту ҳақидаги мухтасар диссертацияси учун Париж университети Бергсонга фалсафа доктори илмий даражасини берди.

Бергсоннинг фалсафаси ҳиссиётга асосланади. Масалан, вақт ёки замон тушунчасини ҳиссиёт (интуиция) орқали тушунтиради. Унинг фикрича, одамлар вақтни лаҳзалар, онлар кетма-кетлиги дея тушунадилар-да, соддалаштириб қўядилар, аслида вақт жуда мураккаб, яхлит тушунча. Уни бутун-бутун сонларга ажратиш нотўғри, уни фақат ҳиссиёт орқали англаб етиш мумкин. Файласуф 1890 йилда «Кулгу» деган эссе ёзиб, бадиий адабиётга анча яқинлашган. Бергсон бу асарида, одам ақли ёки жисмининг ҳаёт оқимиға қаршилиқ қиладиган ғайритабиий одатлари кулгу кўзгатади, деб хулоса чиқаради ва комедия жанрининг шахс ва жамият ҳаётидаги аҳамиятини очиб беради. У 1927 йили

адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотига сазовор бўлди. Нобел кўмитаси унга шундай баҳо берди: «Унинг ёрқин ва руҳни кўтарадиган гоёлари, шунингдек, бу гоёларни гавдалантириш йўлидаги мисли кўрилмаган маҳорати учун» мукофот берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Бергсоннинг ютуқларини бундай таърифлайди: «Рационализмнинг деворини ўпириб, улкан ижодий кучни эркинликка олиб чиқди, вақтнинг тирик сувига, одам ўзини озод ҳис этадиган, демакки, қайта туғилладиган муҳитга йўл очиб берди».

Кексайиб қолган Бергсон мукофот топшириш маросимида боролмади, лекин хат ёзиб юборди. Унда, хусусан, қуйидаги сўзлар бор: «Тарихий тажриба шуни исботлаб бердики, жамиятнинг технологик тараққиёти одамларнинг ахлоқий комиллигини таъминлай олмайди. Агарда тегишли маънавий интилишлар билан бирга олиб борилмаса, моддий бойликларнинг кўпайиши ҳатто хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин».

Бергсоннинг илмий мероси ҳақида асар ёзган бир муаллиф бундай дейди: «Бергсон таълимоти фалсафада сезиларли бир из қолдирмади, лекин Бергсоннинг ўзи фалсафага сўзамолликни, тасаввурни, туғён ураётган туйғуларни, ягона ва ўхшаши йўқ инсоннинг қадри ва нодирлиги ҳақидаги жонкуярликни олиб кирди».

Иосиф Александрович БРОДСКИЙ

(1940—1996)

1940 йили Ленинградда (Петербург), журналист оила-сида туғилган. 15 ёшида металл қириш дастгоҳида ишлаган, 18 ёшидан шеър ёза бошлаган. Таржималар қилган. 1964 йили асоссиз равишда текинхўрликда айбланиб, Архангельск вилоятига сургун қилинган. У ерда бир ярим йил яшади. 1965 йили Ленинградга қайтди. Унинг шеърларини ҳеч қаерда босишмади. 1972 йили ватанни тарк этишга мажбур бўлди. АҚШда яшади, юраги туфайли икки марта тиббий жарроҳлик ўтказилган. Кўп йиллар рус ва инглиз адабиёти тарихидан дарс берган. Шеърларини рус тилида, прозани — инглиз тилида ёзган. Инглиз тилида битилган «Бирдан кичкина» номли эссе-китоби 1986 йили Америкада чиққан, адабий танқидчилик томонидан энг яхши китоб деб тан олинган. Шоирнинг асарлари дунёнинг кўп мамлакатларида: АҚШ, Франция, Италия, Германияда босилган.

1987 йили Бродскийга «фикр тиниқлиги ва поэтик жўшқинлик билан йўғрилган кенг қамровли ижоди учун» Нобел мукофоти берилди.

Иван Алексеевич БУНИН

(1870 й., 22 октябр — 1953 й., 8 ноябр)

Рус шоири ва ёзувчиси, 1917 йил инқилобини, Шўро ҳокимиятини қабул қилмай, 1920 йили чет элга чиқиб кетган. Биринчи шеърий китоби 1891 йилда бадиий журналларнинг бирига илова тарзида босилди. Классик услубда ёзилган бу шеърлар табиат образлари билан тўла эди. Шу хислат шоир ижодида умрбод сақланиб қолди. Шеърлар билан бир қаторда ҳикоялар ҳам ёзиб, турли журналларда чоп эттирди. Антон Чехов билан ғойибона танишиб, хат ёзиша бошлади. 1895 йилда иккала ёзувчи учрашиб, дўстлашдилар. Асарлари жанрининг ўхшашлигига қарамай, мавзулари ва услуби бир-бирига ҳеч ўхшамасди. Бунинга хос бўлган сюжетга урғу бериб ҳикоя қилиш Чеховнинг бутунлай янгича бўлган қисқалик ва лўндалик услубидан кескин фарқ қилади. Бунин ўзининг консерватив кайфиятли дўстлари — пианиночи ва композитор Сергей Рахманинов билан қўшиқчи Фёдор Шаляпинга ўхшаб, санъатга анъанавий тарзда ёндошарди.

XIX асрнинг 90-йилларида Бунин Лев Толстойнинг фалсафий ғоялари таъсирида бўлиб, табиатга яқинликни, қўл меҳнатини, зулмга куч билан қаршилик қилмасликни ёқлаган. 1894 йилда Толстой билан юзма-юз кўришганда унинг дунёқарашлари хаёлий эканлигини сезиб, кўнгли бир оз совиди, бироқ Толстой реализмдан ҳайратланди ва уни илгаригидек улуғ рус ёзувчиларидан бири, деб ҳисоблади.

Бунин 1895 йилдан бошлаб Москва ва Петербургда яшайди. «Хуторда», «Ватандан муждалар», «Дунёнинг четида» каби ҳикоялар Бунинни ёзувчи сифатида элга танитди. Бу ҳикоялар 1891 йил очарчилиги ва 1892 йил ўлат эпидемияси, деҳқонларнинг Сибир томон кўчирилиши, шунингдек, кичик ер эгалари бўлган дворянлар камбағаллашиб, инқирозга юз тутиши мавзуларида ёзилган. «Дунёнинг четида» деб номланган илк ҳикоялар тўплами 1897 йилда босмадан чиққан. Биринчи шеърий тўплами «Очиқ осмон остида» ва Лонгфеллодан қилинган таржима — «Гайавата ҳақида қўшиқ» 1898 йилда чоп этилди. Таржима юқори баҳо олди ва Пушкин номидаги биринчи даражали мукофотга сазовор деб топилди.

Бунин 1899 йилда грек инқилобчисининг қизи — Анна Николаевна Какнига уйланди. Бироқ турмуши яхши бўлмади. 1900 йилда туғилган ягона ўгли 5 ёшга етганда қизамиқ касаллигидан вафот этди. 1899 йил бошларида Бунин Максим Горький билан танишди. Улуғ ёзувчи Бунинни «Знание» нашриёти билан ҳамкорликка жалб қилди. Гарчи Горькийнинг кўтаринки реализм ва илғор дунёқарашлари Бунинга хуш ёқмаса-да, ўзининг «Хазонрезги» деб номланган шеърий тўпламини Горькийга бағишлади, «Знание» билан 1917 йил инқилобигача ҳамкорлик қилди.

Бунин XX асрнинг дастлабки йилларида инглиз ва француз шоирларидан таржималар қилишга берилиб кетди. Теннисоннинг «Годива хоним», Байроннинг «Манфред» поэмаларини таржима қилди. 1900—1909 йиллар орасида «Антонов олмалари», «Қарағайлар» каби қатор машҳур ҳикоялари чоп этилди. Бу ҳикояларда дворянлар оиласининг хонавайрон бўлаётганидан, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг тирикчилик кўйида ҳар томонга оқиб бораётганидан изтироблар акс этади.

1906 йил охирларида Бунин Москва шаҳар думаси аъзосининг қизи Вера Николаевна Муромцевани севиб қолди ва у билан фуқаролик никоҳидан ўтди. Инқилобгача бўлган даврда эр-хотин кўп саёҳатда бўлишди. Шу даврда Бунин ўзининг энг яхши асарларини ёзди. Масалан, «Қишлоқ» (1910 й.) прозаик поэмаси ёзувчининг биринчи йирик асари бўлиб, унда 1905 йил инқилобий ҳаракатларидан кейин рус деҳқонларининг маъюс-ғамгин ҳаёти тасвирланган. Гарчи поэма муросасоз ёзувчиларга ёқмаган бўлса-да, Буниннинг адабий обрўси ошаверди. 1911 йилга келиб, Горький уни «энг яхши замонавий ёзувчи» деб атади. «Қишлоқ»дан кейин 1912 йилда «Сувсиз водий» қиссаси эълон қилинди. Унда бир помешчик оиласи ва унинг хизматкорлари қандай қилиб айниб кетиши шафқатсизлик билан очиб ташланган. 1917 йилда босилган насрий тўпламига америкалик миллионернинг Капридаги ўлими ҳақидаги «Сан-Францисколик жаноб» номли машҳур, сермаъно, рамзий ҳикояси киритилди.

1917 йилдаги октябр инқилоби Бунин учун қутилмаган бўлмаса-да, большевикларнинг ғалабаси Россияни ҳалокатга олиб бориши мумкинлигидан хавотирга тушарди. 1918 йилда Москвадан кетиб, Одессага бориб ўрнашди. Бу вақтда Одесса оқ гвардиячилар қўлида эди. У ерда икки йил яшади, кейин дарбадарлик бошланди, ниҳоят, 1920 йил-

да Муромцева билан Францияга кўчиб кетди. Дастлаб Парижда яшади, сўнгра Грасс шаҳарчасига кўчиб ўтди. 1922 йилда Муромцева билан қонуний никоҳни расмийлаштирди.

Бунин ўзининг большевиклар ўрнатган тартибларга бўлган ғазабларини «Малъун йиллар» (1925—1926 йиллар) деб аталган кундаликларида тўкиб солди. Йигирманчи йилларда яратилган асарлар ичида эсда яхши қоладигани «Митиннинг севгиси» номли қисса бўлиб, унда муҳаббат, сургун ва ўлим мавзуси қаламга олинади. «Иерихон атиргуллари» (1924 й.) ва «Офтоб уриши» (1927 й.) ҳикоялари ҳам ана шундай, эсда қоладиган асарлар сирасига киради.

1933 йилда босилган автобиографик қисса — «Арсеньев ҳаёти» танқидчиликнинг энг юқори баҳосига сазовор бўлган. Унда инқилобдан олдин яшаб ўтган реал ёки ҳаёлий персонажлар галереяси берилади.

1933 йилда Бунинга «Прозада рус классик аънаналарини тараққий эттирган талабчан маҳорати учун» Нобел мукофоти берилди. Швеция академиясининг аъзоси Пер Хальстрём мукофот топшириш маросимидаги нутқида Буниннинг шоирона иқтидорига юқори баҳо берди, унинг «реал ҳаётни фавкулотда ифодали ва аниқ акс эттира олиш қобилияти» ҳақида махсус тўхталиб ўтди. Бунин ўзининг жавоб нутқида эмигрант ёзувчига иззат-икром кўрсатган Швеция академиясининг жасурлигига тан берди.

Бунин аксар ўқувчиларнинг хоҳишига қараб 11 жилдлик асарлар тўпламини тайёрлади. Тўплам 1934—1936 йилларда Берлиндаги «Петрополис» нашриётида босилди.

Совет Иттифоқида ўзининг ихлосмандлари бисёр эканлигини билса-да, Сталин даврида ватанига қайтишни ҳаёлига келтира олмасди.

Буниннинг ижоди халқаро миқёсда обрў қозонган бўлишига қарамай, унинг ҳаёти мусофирчиликда осон кечмади. Франция нацистлар томонидан босиб олинган қора кунларда ёзилган «Қоронғу хиёбонлар» ҳикоялар тўпламига ҳеч ким эътибор бермади. Ҳаётининг сўнгги йилларида яна қатор ҳикоялар ёзди. Вафотидан уч йилча олдин (1950 й.) аччиқ «хотиралар»ни ёзди. Унда совет маданиятини қаттиқ танқид қилди. Шу тўплам чиққандан бир йил ўтгач, у қувгинда юрган ёзувчилар клубининг биринчи фахрий аъзоси этиб сайланди. Чехов ҳақидаги хотираларини ҳам бошлади. Буларни дўсти вафотидан кейинроқ, яъни 1904 йилда ёзмоқчи бўлган эди. Бироқ Чеховнинг бадиий портрети чала

қолди. Бунин 1953 йилнинг 8 ноябрида ўпка касаллигидан Парижда вафот этди.

Бунин прозаик сифатида кўпроқ танилган. Айрим танқидчилар таъкидлашича, у поэзияда кўпроқ ютуқларга эришган. Масалан, машҳур рус эмигрант ёзувчиси Владимир Набоков Бунин поэзиясини прозасидан юқори қўяди. Италия адабиётшуноси Ренато Поджиоли Набоковнинг фикрини маъқуллаб, Бунин шеърлари «прозасига қараганда аниқ ва лўнда ифодаланган» дейди.

30-йилларда Бунин етакчи рус эмигрант ёзувчиси деган эътибор қозонган бўлса-да, ҳеч қачон Толстой ва Чехов қаторидан жой ололмаган. Ҳозирги замонда ғарб ўқувчиларига камроқ таниш бўлишига қарамай, танқидчилик Бунинни юқори ўринларга қўяди. Ёзувчининг дурдона асари «Арсеньев ҳаёти» ҳисобланади. Шу асар ҳақида америкалик танқидчи Марк Ван Дорен фикр билдириб, «Бунин адабий шакл сифатида автобиографияга қаттиқ берилиб кетган», дейди. Бошқа мутахассислар, масалан, Поджиолининг айтишича, «Арсеньев ҳаёти»нинг барча ютуқларига қарамай, Бунин ижодининг чўққиси сифатида «Сувсиз водий» номли мўъжаз қиссасини, шунингдек, «Сан-Францисколик жаноб» ҳикоясини тан олмоқ керак».

Бьёрнстерне БЬЁРНСОН

(1832 й., 8 декабр — 1910 й., 26 апрел)

Ижтимоий муаммолар мавзусида пьесалар ёзган биринчи норвегиялик ёзувчи. Шеърлар, ҳикоялар, қиссалар ёзган. Унинг шеъри Норвегия мадҳиясига айланган, сиёсий фаолият олиб борган. 1903 йилда «Кўтаринки илҳоми ва ноёб мусаффо руҳияти билан ажралиб турадиган кенг қамровли ва олижаноб поэзияси ҳамда эпик ва драматик истеъдоди учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Бьёрнсон ўзининг Нобел маърузасида, ҳақиқий ёзувчи яхшилик ва ёмонликни ажрата билиш керак, деди. «Яхши ва аҳмоқона ғоялар ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида ўз кучини кўрсатиб келаяпти, улар бизнинг билимларга интилимиздаги маълум бир унсурдир, бизнинг ҳаётий қувватимизни озиклантириб туради... Ҳар қандай санъатнинг роли шу ғояларни акс эттиришдир».

Асли норвегиялик Америка танқидчиси Ялмар Бойенсен айтишича, Бьёрнсон «Норвегиялик ҳар бир жулдирвоқи деҳқонда миллий улуғворликни кўролди, қулоғини

миллатнинг кўксига қўйиб, унинг яширин ҳислари жунбушини эшитолди. Ва у овоз чиқариб куйлаганда ҳар бир скандинавиялик, бу менинг овозим, деб ўйлади».

Бьёрнсонни, кўпинча Нобел мукофоти олмаган, лекин буюк деб эътироф этилган драматург Ибсенга қиёслашади. Лекин инглиз танқидчиси бошқача фикр айтди: «Келажак Ибсен томонида. У адабий дунёнинг улуг салтанати бўлиб қолади. Бьёрнсон ҳақида бундай деб бўлмайди, айти пайтда у эътиборга лойиқ».

Кнут ГАМСУН (ҲАМСУН)

(1859 й., 4 август — 1952 й., 19 феврал)

Норвегия ёзувчиси, ҳақиқий насаби — Педерсен, оиладаги 6 фарзанднинг тўртинчиси, 3 ёшида ота-онаси тоғасига тегишли «Гамсун» фермасини ижарага олиб, кўчиб боришади. Кнут 9 ёшигача фермада мол боқди. Оила қийин аҳволга тушиб, тоғадан қарз бўлиб қолди, 9 ёшли Кнут тоға учун хизмат қилишга мажбур бўлди.

Қаҳрли тоға қўлидаги ҳаёти яхши бўлмади, 1873 йилда туғилиб ўсган қишлоғига қочиб кетди. Дўкондорга югурдаклик қилди, косибга шогирд тушди. Кейингиси Кнутга қўл келиб, айти шу даврда биринчи асари — «Ғалати одам» қиссасини ёзди, уни 1877 йили, яъни 18 ёшида чоп эттирди. Кейин Гамсун ўқитувчилик қилди, шерифга ёрдамчи бўлиб, унинг уйдаги китоблардан ўқиди. 1878 йили «Бьёргер» рўмонини ёзиб, оғир ҳаёт кечирган, лекин улуг шеърлар ёзган қаҳрамонни тасвирлайди. Шу йили топган пуллари сарфлаб, Ослога боради, у ерда ёзувчилик билан жиддий шуғулланмоқчи бўлади, ниятига етолмай, пуллари тугаб, қийин аҳволда қолди. 23 ёшида бахтини синаш учун АҚШга кетди. Кетаётиб, танишларидан у ерлардаги норвегиялик эмигрантлар номига ёзилган тавсиянома олади, бироқ Америкада таниш-билишчилик иш бермади. Висконсин штатида оғир жисмоний ишларга дучор бўлди, кейин Миннесотага ўтиб, руҳонийга котиблик қилди. Бу ерда касалга чалинди, врачлар унда сил бошланганини айтишди. Гамсун 1884 йили Ослога қайтди. Ватанига келгач, соғайиб қолди. Маълум бўлишича, унинг нафас йўллари шамоллаган экан. Ижодини давом эттирди, барибир иши юришиб кетмади, яна оғир аҳволга тушди. 1886 йили яна АҚШга жўнади. Чикагода трамвай кондуктори, Шимолий Дакотада дала ишчиси бўлди. Ўзининг адабий фаолияти-

дан умидсизланиб, яна Европага, бу сафар, Копенгагенга келди. Ўша пайтлар Дания пойтахти Скандинавия мамлакатларидаги ноширлик маркази ҳисобланарди, ёзиб қўйган қиссасини ношир Эдвард Брандесга кўрсатди. У асарни укаси Георг Брандесга берди. Ака-укалар қиссадан мутаассир бўлдилар. Асар биографик мавзуларда ёзилган эди. Ўша йили Гамсуннинг «Очлик» қиссаси бир журналда босилди, 1890 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Китоб шов-шувга сабаб бўлди, Кнут Гамсунга обрў келтирди. Асар қаҳрамони — қишлоқи бир йигит ўзининг улуғ ёзувчи бўлиш қобилиятини сезиб, енгил ҳаётдан воз кечади, муҳтожликда қолса ҳам ижод қилишдан қайтмайди. Танқидчи Альрик Густафсон асарнинг бош қаҳрамонини Достоевский қаҳрамонларига ўхшатди. Қиссани инглиз тилига таржима қилган америкалик шоир Роберт Блей «Гамсун прозасининг тийраклиги ва ўткирлиги ҳаммани ларзага солди», деб ёзди.

«Очлик» қиссаси ёзилган даврда қатор машҳур адиблар ва руҳиятшунос олимлар онгнинг стихияли жараёнларига эътибор қаратишни тарғиб қилардилар. Гамсун айнан шундай услуб билан ёзгани учун ҳам қисса катта эътибор қозонди. Ўша йилдаёқ Гамсун «Рух тубидаги ҳаётдан» деган эссе ёзиб, руҳнинг туб-тубида кечадиган сирли жараёнларни заррабин ёрдамида катталаштириб кўриш ғояларини илгари сурди. Шу усул билан «Мистериялар», «Пан» рўмонларини ёзди.

Гамсун 1895—1898 йилларда драматик трилогия ҳам ёзди. Унга «Салтанат дарвозаси олдида», «Ҳаёт драмаси», «Кечки шафақ» пьесалари киради. Танқидчилар бу асарлар Гамсуннинг рўмонлари сингари муваффақиятли чиқмаган дейишди.

Гамсун шеърлар ёзиб, ўзига ёқмаганидан ёқиб юборарди, кейингиларини йиғиб, «Ёввойи хор» номли тўплам қилди. Булар проза асарлари каби яхши баҳо олди.

XX аср бошларида «Аср фарзандлари», «Сегелфосс шаҳри» номли катта рўмонлар ёзди. Гамсун жамоатчиликдан кўнгли совиб, қишлоққа кўчиб кетди. Биринчи жаҳон урушидан изтиробга тушди. 1917 йили ёзган «Ер шарбати» рўмони ана шундай кайфиятда битилган. Ёзувчи деҳқонлар меҳнатини, ҳаётини тасвирлади, 1920 йили ана шу асари учун Нобел мукофотига сазовор бўлди. Нобел қўмитасининг таърифида «Ер шарбати» сингари монументал асари учун дейилган. Гамсун маъруза қилмади.

«Ер шарбати» нашр этилгандан бир йил ўтгач, Жанубий Норвегиядан мулк сотиб олди ва бадий ижод билан жисмоний меҳнатни бирлаштирди. «Кудуқ олдидаги аёллар», «Сўнги боб», «Дайдилар», «Август», «Ҳаёт давом этади», «Ҳалқа туташди» рўмонларини ёзди.

Гамсун қариган сари реакцион кайфиятларга берилди, 1934 йили нацистларни очиқ-ойдин кўллаб чиқди, фашистик руҳда бир нечта мақола ёзди. 1943 йили Германияга бориб, Геббельс ва Гитлер билан учрашди. Гамсуннинг минглаб мухлислари норози бўлиб, китобларини юзига отишди. Уруш тугагач, Гамсун ва унинг хотини ҳибсга олинди. 1945 йилнинг кузида Ослодаги руҳий хасталар клиникасига ётқизилди. Тўрт ой даволангач, қариялар уйига ўтказилди. 1947 йили 88 ёшли қария устидан суд бўлди, душманга хайрихоҳликда айбланиб, 425 минг крон (ўша давр курси бўйича тахминан 80 минг доллар) жарима солинди.

Ёзувчи 1949 йили, 90 ёшида «Ўт босган сўқмоқлар» номли китоб ёзиб, суд жараёнларини ҳикоя қилди. Танқидчи Роберт Блай китобни «илгаригидек тийрак, қисқа ва ёрқин» деб баҳолади. Китоб Гамсуннинг айбларини оқлама-да, ўз ижодига бўлган қизиқишни жонлантирди.

Гамсун узоқ умри давомида уч марта уйланди, 5 фарзанд кўрди. Аксар танқидчилар Гамсун ижодига субъективлик, узук-юлуқлик, лиризм хос дейишади. Шунга қарамай, замонавий прозанинг яратувчиларидан бири, деб эътироф этилган.

Харальд Нэсс ёзади: «Бизнинг кунларда Гамсун — дунё маданиятининг классиклари Ибсен ва Унсетни ҳисобга олмаганда, норвегиялик ягона ёзувчи». Альрик Густафсон бу фикрга қўшилмади ва Гамсуннинг китоблари фош қилиш билан эмас, «бадий қиммати ва ёдда қоладиган тийрак характерлар, мисли йўқ бой бадий усуллар, эҳтимол, сезгирлиги, соф поэзия сингари самимий овози билан» жалб қилади, деди.

Габриэл ГАРСИЯ МАРКЕС

(1928 й., 6 мартда туғилган)

Колумбиялик прозаик ва журналист, «Танҳоликда юз йил» рўмони билан машҳур. Бу асар дунё юзини кўришини «адабий зилзила» деб баҳо беришган. «Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди» қиссаси, «Ошкора қотиллик қиссаси» рўмони (1981 й.) бор. «Тахайюл билан воқелик қўшилиб ке-

тиб, бутун қитъанинг ҳаёти ва зиддиятларини акс эттирган рўмонлари ва ҳикоялари учун» 1982 йилда Нобел мукофоти олди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси бундай деб таъкидлаб ўтди: «Кўп йиллар давомида Лотин Америкаси адабиёти бошқа адабий ҳудудларда камдан-кам кўзга ташланадиган куч-қувватни намойиш қилиб келяпти. Гарсиа Маркес асарларида халқ маданияти, испанча барокко, европача сюрреализм ва модернистик оқимлар нозик ва оптимистик руҳда аралашиб, ўз ифодасини топган... Гарсиа Маркес ўзининг сиёсий майлларини яширмайди, у ожизлар ва таланганлар тарафини олади, зулм ва иқтисодий эксплуатацияга қарши чиқади».

Гарсиа Маркес ўз маърузасида Марказий ва Жанубий Америка ҳаёти шароитларига тўхталиб, туб аҳоли эксплуатация қилиниши ҳақида гапирди ва «ўйлайманки, Швеция академиясининг эътиборини фақат адабиёт эмас, Жанубий Америка воқелиги ҳам жалб қилган», — деди. Маърузасининг сўнгида «ёзувчи биров биров учун ҳеч нарса: қандай ўлиш, қаерда ҳақиқий муҳаббат, бахтга эришиш мумкин ва қаерда юз йил танҳоликка маҳкум одамлар, пировардида, яшаш ҳуқуқига эга бўладилар, буларни ҳал қилиб бермайдиган утопияни яратгани учун» масъулдир, деди.

Лауреат ҳақида фикр билдирганлар, у ёшлигида бувиси ва истеъфога чиққан полковник буваси қўлида тарбия кўргани аҳамиятли, дейишади. Маркеснинг ўзи, ижодига Фолкнернинг таъсири катта бўлганини айтган, айрим танқидчилар Жон Дос Пассос, Виржиния Вульф, Камю, Хэмингуэй ҳам таъсир ўтказган, деб таъкидлашади. Танқидчилар орасида «Танҳоликда юз йил»ни дурдона асар, Маркесни эса «улуғ ёзувчи» дейиш мумкинми, деган савол устида бош қотиришади. Бу ҳақда америкалик танқидчи Жозеф Эпстайн Маркеснинг композиция маҳоратини мақтаб, «Унинг жиловланмаган моҳирлиги сал кўнгилга тегеди... Гарсиа Маркеснинг ҳикоялари ва рўмонларига сиёсатдан холи қарасак, уларнинг маънавий ўзани йўқ; улар маънавий Коинотда мавжуд эмас», дейди.

Танқидчи Билл Бафорд: «Ошқора қотиллик қиссаси» сўзсиз замонамизнинг энг ёрқин ва энг сеҳрли сиёсий рўмонидир», — дейди.

Жорж Р. Макмарри: «Унинг китоблари учқун чақнагандек ярқ этадиган киноя ва инсоний қадриятлар айна-

маслигига ишонч билан ёритилган... Гарсиа Маркес ўз ижоди билан нафақат Лотин Америкаси одамлари, балки дунёдаги барча одамларнинг юрагига кириб боради», — деган фикрни билдиради.

Герхарт ГАУПТМАН

(1862 й., 15 ноябр — 1946 й., 6 июн)

Немис драматурги ва рўмоннависи, Силезияда туғилган, отаси меҳмонхона эгаси бўлган. Оиладаги 4 фарзанднинг кенжаси, қишлоқ мактабида, гимназияда ўқиди. Ўқишни ўзига азоб деб билди ва амакисининг мулкида иш ўрганди. Бир йил ўша ерда юриб, бир умрга татийдиган сабоқлар олди.

1880 йилда бадий академиянинг ҳайкалтарошлик бўлимига кирди. Бир йилдан кейин бой аёл — Мария Тинеман билан аҳдлашиб қўйди.

Герхарт Йена университетининг тарих факультетида ўқиб юриб, немис биологи ва файласуфи Эрнст Геккел билан танишди. Ундан Дарвин назариясини ўрганди. 1883—1884 йилларда Римдаги қадимий ҳайкалларни ўрганиш натижасида Прометей мавзуларида эпик-романтик поэма ёзди. 1885 йилда Марияга уйланди ва Берлин яқинида ўрнашиб қолди. Шу ерда Маркс, Энгельс, Толстой, Золя, Ибсен асарларини ўқиди, ўрганди. Бу пайтларда немис адабиётида романтизм йўналиши сақланиб қолган эди. 1889 йилда бир гуруҳ немис адиблари театр ташкил қилиб, уни «Эркин сахна» деб атадилар. Аввал Ибсеннинг «Шарпалар»и, кейин Гауптманнинг «Куёш чиқишидан олдин» пьесаси қўйилди. Асар шов-шув билан кутиб олинди. Шундан кейин «Ярашиш байрами», «Ёлғизлар» асарлари қўйилди. «Тўқувчилар» (1893 й.) пьесаси катта муваффақият қозонди. Драматург бу асарида персонажларни ижобий ва салбийга ажратмай, холис тасвирлади. «Ханналнинг меърожи» (1894 й.) пьесасини кўрган томошабинлар ва танқидчиларнинг ҳафсаласи пир бўлди, чунки асар натурализмдан чекиниб, символизм ва хаёлотга берилган эди. «Флориан Гейер» (1896 й.) да XVI асрдаги деҳқонлар уруши панорамалари натуралистик йўналишда тасвирланган. «Чўккан қўнғироқ» (1897 й.) да эртаклар, ривоятлар, афсоналардан фойдаланилган.

Ижодда ютуқларни қўлга киритаётган Гауптман оилавий кўнгилсизликларга учради. 1900 йили ёш актриса

Маргарет Маршалкдан фарзандлик бўлиб қолди, уларга алоҳида бошпана топиб беришга тўғри келди. Уч фарзанди ва хотинини ташлаб, Маргарет билан яшай бошлади. Ижоддан барака кетди, обрў туша бошлади. 1907 йили Грецияга кетди. «Греция баҳори» (1908 й.), «Бадбашара Эммануэл Квинт» (1910 й.), «Улуғ она ороли» (1912 й.) рўмонларини ёзди.

Гауптманга 1912 йили, «Аввало драматик санъат соҳасидаги сермахсул, кенг қамровли ва мисли қўрилмаган фаолиятини тан олиш тимсоли сифатида» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Гауптманнинг қобилиятлари ҳақида «инсон руҳига чуқур кириб боради... Гауптманнинг пьесаларидаги реализм муқаррар равишда янги ва яхши ҳаёт ҳақидаги орзуга, бу орзуни ҳаётга жорий қилишга олиб келади», деди. Гауптман қисқа жавоб нутқида Нобел жамғармаси хизмат қилаётган ғояларни таъкидлаб, «Санъат ва илм-фан пировардида интилиб келаётган умумжаҳон тинчлиги ғояларини кўзда тутаялман», — деди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Гауптман Германиядан чиқиб кетмаган, пацифистик дунёқараш билан яшаган, нацизм ва Гитлерга нафрат билан қараган, шунда ҳам нацистлар ҳукумати адибнинг 17 жилдлик асарлар тўпламини нашр этиш учун маблағ ажратган. Уруш йиллари «Улуғвор туш» (1942 й.) фантастик поэма, «Атридлар» номли драматик тетрология ёзди. 1945 йилда иттифоқчи қўшинлар Дрезденни бомбабўрон қилганида қаттиқ изтиробга тушди. 1946 йили ўпка яллиғланишидан вафот этди.

Вафотидан кейин обрўси пасайди, пьесалари Германияда ҳам камдан-кам қўйиладиган бўлди.

Танқидчи Жон Гасснер: «Гауптман кейинги 25 йил ичида ёзган пьесаларнинг ҳеч қанақа қиммати йўқ, ҳозирги кунларда унинг ҳатто асосий асарлари Германияда ҳам, ундан ташқарида ҳам сохта кўринади. Гауптманга ихлос қўйганлар ҳам унинг дастлабки асарлари — энг яхшилари, дейишади. Биограф Хью Гартен, Гауптман Европанинг улуғ анъаналарини ривожлантиришга ҳисса қўшди», — деб ёзди.

Герман ГЕССЕ (ХЕССЕ)

(1877 й., 2 июл — 1962 й., 9 август)

Немис рўмоннависи, шоири, танқидчи ва публицисти. Ижодни шеърдан бошлаган, кичик ҳикоялар, насрий шеърлар ёзган. Биринчи рўмони — «Марҳум Герман Лаушер иншолари ва шеърлари». «Петер Каменцинд» рўмони босилиб чиққандан кейин танилди. Шундан сўнг китобфурушлик ишини ташлаб, қишлоққа кетди ва фақат қалам ҳақи билан яшади. 1910 йилда «Гертруда» рўмони босилди, сўнг «Ҳиндистон сафари» очерк ва шеърлари, «Росхальде», «Демиан», «Чўл бўриси» каби рўмонлари яратилди. Рўмонлари ичида дурдонаси «Маржон ўйини» ҳисобланади.

«Гуманизмнинг классик ғояларини борган сари ойдинлаштириб бераётган жўшқин ижоди, ажойиб услуби учун» Гессегга 1946 йилда Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси «Яхши одамнинг, фожиавий замонда ҳақиқий гуманизмни ҳимоя қила олган одамнинг шоирона ютуқлари учун мукофот берилаяпти», деди.

Муаллиф бетоблиги туфайли маросимда иштирок этолмади. У ёзиб юборган хатни Швеция министри ўқиб эшиттирди. Министр Швеция қироллик академияси Президентининг қуйидаги сўзларини ҳам қўшди: «Гессе бизга хитоб қилади: Олға! Чўққилар сари кўтарилинг! Ўзингизни енгинг! Ахир инсон бўлиш — «иккига бўлиниш» деган бедаво дарддан азият чекиш, яхшилик ва зулм ўртасида парча-парча бўлиш демакдир».

Мукофотдан кейин Гессе 16 йил умр кўрди, кичик-кичик асарлар ёзди, таржимонлик билан машғул бўлди.

Уильям ГОЛЬДИНГ

(1911 й., 19 сентябр)

Инглиз ёзувчиси, санъат соҳасида бакалавр. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳарбий-денгиз флотида хизмат қилди. Уруш тугагач, педагогик фаолиятга ўтди. Қадимги юнон тилини ўрганди, тўртта рўмон ёзди, лекин биронтаси ҳам босилмади. Шунга қарамай, қалам тебратишни қўймади. 1954 йилда «Пашшалар ҳукмдори» деган яна бир рўмон ёзди, уни йигирма битта нашриёт қайтарди, йигирма иккинчисини нашр этгандан кейин китоб Буюк Британияда «бестселлер» бўлиб кетди. Америкада босилди, фильм яра-

тилди. Кейинги рўмонлари: «Ворислар», «Маида ўғри Мартин», «Эркин тушиш», «Шпил», «Кўринадиган зулмат», «Денгиздаги маросим».

Ёзувчига 1983 йили «Реалистик ҳикоячилик санъати афсоналарнинг кўпқирралилиги ва универсаллиги билан бирлашиб кетиб, ҳозирги дунё одами мавжудлиги шартларини тушунишга ёрдам берадиган рўмонлари учун» Нобел мукофоти берилди. Бу кўпчилик учун қутилмаган воқеа бўлди, чунки мукофот Грэм Гринга берилади, деб кутилган эди. Швеция академияси аъзоларининг овоз бериш баҳсмунозарасида бир аъзо Гольдингга қарши чиқиб, у инглизлар ичида аҳамиятли, аммо асарлари «жиддий қизиқишга арзимаиди», деб айтган. Мукофот топшириш маросимида Гольдингни таърифлаган Швеция академияси аъзоси бундай деди: «Гольдингнинг рўмонлари ва ҳикоялари зулм ва емирувчи сотқин кучлар ҳақидаги ғамгин насиҳатлару қора афсоналардангина иборат эмас. Улар роҳат қилиб ўқиладиган, қизиқарли саргузашт тарихи ҳамдир».

Гольдинг ўз номига айтилган «тузалмас тушкунчи» деган айбловни ҳазил билан шубҳа остига олди ва «Мен универсал пессимистман, лекин космик оптимистман» деди. Лауреатнинг маърузасида қуйидаги сўзлар ҳам бор: «Фан ҳукми остида бўлган дунё ҳақида мулоҳаза қилсам, пессимист бўлиб қоламан... Шунга қарамай, фан мени юлқиб олмоқчи бўлган дунё — руҳий дунёни эслаган пайтларда мен оптимистман... Бизга кўпроқ муҳаббат, кўпроқ одамийлик, кўпроқ жонкуярлик керак».

Лауреат мукофот олган йили «Қоғоз одамлар» рўмони босилди.

Америкалик танқидчи Стенли Эдгар Хаймон: «Гольдинг замонавий инглиз ёзувчиларидан энг қизиқарлисидир», — дейди. Танқидчи Фредерик Карл лауреат ҳақида: «Ўз мавзуларини ақл билан асослаб беришга қодир эмас... Унинг жуда қизиқ мавзуларига бадиий маҳоратдан дарак берувчи мувозанат ва етуклик етишмайди», — деган.

Жон ГОЛСУОРСИ

(1867 й., 14 август — 1933 й., 31 январ)

Инглиз прозаиги, драматурги ва шоири, «Форсайтлар ҳақида сага» трилогиясининг муаллифи. Уни 20 йил давомида ёзган. Бу орада «Мулкдор», «Кўрғон», «Оға-иничилик» каби рўмонлар, драмалар, новеллалар ёзди. 1917 йилда унга берилган рицарлик унвонидан воз кечди, чунки

унинг фикрича, ёзувчилар ва ислохотчилар унвонлар олмаслиги керак. Жуда маҳсулдор ёзувчи. Унинг қаламидан 20 роман, 27 пьеса, 3 та шеърлар тўплами, 173 новелла, 5 та эсселар тўплами чиққан. 1932 йилда «Юксак ҳикоячилик санъати ва унинг чўққиси бўлган «Форсайтлар ҳақида сага» асари учун Нобел мукофоти берилди. Мукофот бериш маросимида Швеция академияси аъзоси Голсуорси ижоди ҳақида бундай деди: «Муаллиф ўз даври тарихини кузатиб боради ҳамда ҳажми жуда мураккаб ва чуқур бўлган маълумотларни муваффақият билан ўзлаштиргани унга шараф келтиради. «Форсайтлар ҳақида сага» — инглиз адабиётида катта воқеа». Академия вакили ўз сўзида Голсуорсини алоҳида персонажлар тақдири орқали «тарихий манзара»ни, «викториан даврининг ўзгариши ва емирилишидан бизнинг кунларгача» бўлган даврни яхши кўролгани учун табриклади ва лауреатнинг маҳоратини Тургеневнинг новеллачилиги билан таққослади, айниқса, унинг киноларини эслаб, «ҳаётга муҳаббат ва одамийлик синоними» деб атади.

Голсуорси оғир бетоблиги сабабли мукофот топшириш маросимида иштирок этолмади, икки ой ўтар-ўтмас вафот этди. Унинг обрўси вафотидан кейин пасая бошлади. Мурасага келмайдиган танқидчилари — Д. Г. Лоуренс ва ёзувчи Виржиния Вулф бўлган. Вулф, Голсуорси ва унга замондош ёзувчилар А. Беннет ва Г. Уэллсни танқид қилиб ёзади: «Уларнинг рўмони тугаши учун қаҳрамон нимадир қилиши керак: қандайдир жамиятга аъзо бўлади ёки ундан ҳам ёмонроғи — чек ёзиб беради». Бошқа танқидчи Бернард Бергонци ёзади: «Голсуорси аристократик шартларни бузиб ёзувчи бўлди. Шу мавқеда муқим туриб қолгандан кейин у яна ўз синфи ва тарбияси хурфотининг қурбони бўлди... Голсуорси моҳир ҳикоячи бўлиб қолди... Бироқ у сатирик бўлишдан тўхтагани заҳоти, ижодининг ҳиссий ўзаги йўқолиб қолди». Инглиз прозаиги Энтонн Бёрджесс ўз мақоласида Голсуорси ўқувчи эътиборини қозона олди, бироқ юраги билан эмас, ақли билан ёзди, деди. Яна: «У Томас Манн каби гигантларга таъсир ўтказди, уни Францияда ўқишди, Россияда улуғлашди, бироқ ўз юрти Англияда ўртамиёна юракларни забт этди, холос. Интеллектуал даражаси юксак кишилар уни рад этишди», — деб таъкидлади.

Америкалик танқидчи Эрл Стивенс: «У адабиёт тарихида викториан даврининг энг йирик прозаиги бўлиб қолади», — деган фикрни билдирди.

Надин ГОРДИМЕР

Жанубий Африка адабаси, инглиз тилида ижод қилади. 1923 йили туғилган. «Ёлгончи кунлар» (1953 й.), «Келгиндилар ери» (1958 й.), «Буржуазия дунёси» (1966 й.), «Бургернинг қизи» (1970 й.) рўмонлари, «Танланган ҳикоялар» (1975 й.), «Эҳтимол, душанбада» (1976 й.) тўпламлари бор.

1991 йили «Альфред Нобелнинг сўзи билан айтганда, одамзотга катта фойда келтирган эпик асарлари учун» Нобел мукофоти олган.

Гюнтер ГРАСС

1927 йили Польшанинг Данциг шаҳрида яшайдиган немис оиласида туғилди. 1944—46 йилларда фермада оддий ишчи, шахтёр бўлиб ишлади, Олмониянинг Дюсселдорф ва Берлин шаҳарларида санъат бўйича таълим олди. 1956—59 йиллар Париж шаҳрида ҳайкалтарошлик ва рассомчилик қилиб, тирикчилигини таъминлади.

Биринчи шеърый тўплами 1956 йили босилди, илк пьесаси 1957 йили саҳналаштирилди.

1959 йили дунё юзини кўрган «Қалайи дўмбира» рўмони муаллифга халқаро миқёсда обрў келтирди. Унда Олмониянинг XX асрнинг биринчи ярмидаги ҳаёти акс этган. Кейинги рўмонлари «Мушук-сичқон», «Ит азоби йиллари» «Қалайи дўмбира»нинг давоми бўлиб, ҳаммаси трилогияни ташкил қилади. Сиёсий эсселар ёзиб, фанатизм ва тоталитаризм мафкурасидан холи Олмонияни ҳимоя қилади.

«Маҳаллий анестезия» (1969 й.) рўмони, «Камбала» (1977 й.) масал-рўмони, «Телгитдаги учрашув» (1979 й.) тарихий-фантастик қиссаси бор, адабий танқидчилик ва публицистика билан шуғулланган.

1999 йили «Ўтмишнинг унутилиб кетган қиёфасини қувноқ ва ғамгин тасвирлаган асарлари учун» Нобел мукофоти олган.

Карл Адольф ГЬЕЛЛЕРУП

(1857 й., 2 июн — 1919 й., 13 октябр)

Дания рўмоннависи, драматурги. Рухоний оиласида туғилган. Уч ёшида отаси вафот этди. Рухоний, теолог ва шоир бўлган тоғасининг қўлида тарбия топди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеър ёза бошлади. 17 ёшида фожиа жан-

рида икки пьеса ёзди, лекин улар нашр қилинмаган. Копенгаген университетининг илоҳиёт бўлимига кирди, Дарвин назариясини ўрганди, машҳур мунаққид Георг Брандеснинг назарияларига қизиқди. Бу даврда Инжилнинг тўртинчи китоби одамларда шубҳа уйғотган эди, Гьеллеруп ҳам Худога ишонмай қўйди, илоҳиётчи дипломини олганига қарамай, университетдан атеист бўлиб чиқди. Ўз эътиқодининг инқирозга учрагани «Идеалист» (1878 й.) ва «Германияликлар шогирди» (1882 й.) рўмонларида акс этди. «Соль мажор» (1883 й.), «Ромул» (1883 й.) новеллаларида Тургеневнинг таъсири сезилиб туради.

Италия, Греция, Германия, Россия, Швейцария, Швеция мамлакатларига сафар қилиб, қатор асарлар яратди. Брандеснинг натурализмдан чекиниб, антик адабиёт ва немис классицизминини афзал кўрди. Шу йўналишда шеърининг драмалар: «Брунхилда» (1884 й.)ни, «Тамир» (1886 й.)ни ёзди. Шу икки асари учун умрбод нафақа тайинланди.

Кейинги асарлари: «Хагбард ва Сигна», «Минна», «Герман Вандель», «Вуторн», «Жаноби олийлари».

Гьеллеруп 1892 йили Дрезденга кўчиб келди ва немис тилида ижод қила бошлади. «Пастор Морс», «Тегирмон» рўмонларини ёзди. Кейинчалик Шопенгауэр асарлари ва буддизм таъсирида «нирвана»га қизиқиб қолди, шу руҳда «Қурбонлик оловлари» (1903 й.) пьесасини, «Каманита пилигрими» (1906 й.), «Мангу сайёҳлар» (1910 й.) рўмонларини ёзди.

1917 йили Гьеллерупга Нобел мукофоти берилишида сиёсий омилларнинг аҳамияти катта бўлди. Гап шундаки, Дания, Швеция, Норвегия қироллари учрашиб, дунё нотинч бўлиб турган бир пайтда, бир-бирларига содиқлик изҳор қилдилар. Шундан кейин Швеция академияси бир йўла икки нафар даниялик адибга — Хенрик Понттоппидан ва Карл Гьеллерупга Нобел мукофоти берди.

Нобел қўмитасининг Гьеллерупга берган баҳосида «кўпқиррали поэтик ижоди ва юксак ғоялари учун» дейилган.

Грация ДЕЛЕДДА

(1871 й., 27 сентябр — 1936 й., 16 август)

Италиянинг Сардиния оролидаги бой фермер оиласида туғилиб ўсди, 21 ёшида биринчи рўмони «Сардиния гули» босилди ва танқидчиликнинг яхши баҳосини олди.

Тўрт йилдан кейин «Ҳалол қалблар» рўмони чиқди. Унинг французча таржимасига катта қалам ҳақи олгач, отасидан мерос қолган виночилик устахонасини укасига топшириб, фақат адабиёт билан шуғулланди. 29 ёшида молия вазирлигидаги амалдорга турмушга чиқди ва Римга кўчиб кетди. Шундан кейин йилига биттадан рўмони нашр қилинди.

Деледда ижодини бирорта адабий оқимга мансуб дейиш қийин, кўпроқ натурализмга тортади, асарлари сие-сатдан холи. Шов-шув бўлган рўмонлари — «Элитис Портулу» (1903 й.), «Кул» (1904 й.), «Она» (1920 й.). Ҳаётнинг иқтисодий ва физиологик жиҳатларига бағишланган рўмонлари — «Ёлғиз одамнинг сири» (1921 й.), «Тириклар худоси» (1922 й.).

«Туғилиб ўсган ороли ҳаётини нафис тиниқлик билан тасвирлаб берган поэтик асарлари, шунингдек, инсоний муаммоларга теран ёндошгани учун» 1926 йилда Нобел мукофотиغا сазовор бўлди. Мукофотни топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси ёзувчига баҳо бера туриб, у «Табиатни Европа адабиётида камдан-кам одамга насиб қилганидек тасвирлайди... диний муаммоларни жиддий ва чуқур идрок этади... асарлари кўпинча ғамгин, бироқ ҳеч қачон пессимист эмас». Адиба мукофотни олишда бир нечта ташаккур сўзларини айтди, холос, анъанавий маъруза ўқимади.

Мукофот олганидан бир неча ой ўтгач, Деледда бада-нида ўсма касалиги топилди, яна тўққиз йил яшади.

Деледда жуда камтар, ёлғизликни севадиган аёл бўлган, ички эҳтиёж билан ёзган. Италиялик танқидчи Жузеппе Равеньяни: «Деледда ўз санъатида ҳаётни фақат аёллар қодир бўлганидек сезгирлик ва теранлик билан тадқиқ этади... Унинг энг яхши асарларида Инжилдан нимадир бор... Қадимий аҳднинг патриархал улугворлиги сезилиб туради», — деди.

Танқидчи Д. Г. Лоуренс фикрича «Деледда Томас Гардининг моҳирлигига яқин тарзда чекка ўлкалардаги оддий халқни тасвирлайди». Шу танқидчи ёзувчининг «Она» рўмони сўзбошисида қуйидагича ёзади: «Деледда инсоний азоблар ва эҳтирослар табиатига кириб бора олмаса-да... оддий одамларнинг психологиясига кириб бора олган».

Адабиётшунос Томас Бергин 1980 йилда бундай деб ёзган: «Кейинги йилларда унинг обрўси бир оз тушган... Деледданинг услублари ҳозирги вақт учун эскириб қолган

бўлишига қарамай, у тасвирлаган инсоний муносабатлар ҳозиргача тўлқинлантиради, бетакаллуф услуби эса, илгаригидек ишончли янграйди».

Андре ЖИД

(1869 й., 22 ноябр — 1951 й., 19 феврал)

Француз рўмоннависи, эссечиси ва танқидчиси, Парижда, гугенотлар оиласида туғилган. Отасидан катта мерос қолиб, фақат адабиёт билан шуғулланди. Ижодининг бошиданоқ шеър ва прозани аралаштириб ёзди, мавзуларининг асосий гоёси — жисм ва руҳ ўртасидаги кураш. Ёшлигида сил билан оғриб, кейин тузалиб кетади. 1893 йилда рассом дўсти билан Жазоирга сафар қилиб, ўша ёқда гомосексуалликка берилади. Европага қайтгач, адабий жамоатчиликдан ўзини нари тутди. 1897 йилда «Ер юзи неъматлари» китобини шеърый проза усулида ёзди. Унда жисм ва руҳ яхлит бир нарса деб қаралади, одатлар, тамойиллар, шартлардан ҳузур-ҳаловат ва қувончларга интиладиган «Мен»ни озод қилиш мақсади юқори қўйилади. Аввалига бу асар муваффақият қозонмади, 20-йилларга келиб, Жиднинг энг машҳур асари, деб қабул қилинди. У А. Камю, Ж. П. Сартр каби ёш адибларга таъсир ўтказди. Шу китоб ёзилганидан кейинги даврда Жиднинг жисмоний ва руҳий аҳволи ёмонлашди, бунга ўша-ўша, руҳининг интилишлари билан жисмоний эҳтирослари ўртасидаги зиддият сабаб бўлди. Хотини унинг ёмон одатидан хабар топиб, узоққа кетиб қолди. Адабий жараён, аниқроғи, янги журнал ташкил қилиб, унинг обрўсини кўтариш борасидаги қизғин ишлар Жидни руҳий инқироздан олиб чиқди. 1902—1919 йиллар орасида тўртта кичик-кичик рўмон ёзди: «Ахлоқсиз», «Тор дарвоза», «Изабелла», «Пасторал симфония». Бу асарларда шахс ўзини ўзи англаши ва ифодалашни учун ички курашлар мавзу қилиб олинган. Улар муаллифнинг энг яхши асарлари деб эътироф этилди.

Йигирманчи йилларда Жид ёшлар тарбиясини бузаётганда айбланиб, ҳукумат томонидан танқид остига олинди. Бунга жавобан у 1924 йилда Платоннинг диалоглари шаклида илгаридан ёзиб юрган, гомосексуализм апологияси — «Коридон»нинг минг нусхасини тарқатди. Шу билан ўз обрўсига путур етказди, уни бир вақтлар дўсти Оскар Уайльдни айблаганлари сингари матбуот орқали гомосек-

суализмда айблашди. Ҳамма ундан юз ўғирди. Фақат, 20-йилларнинг охирларида, жамият бу иллатга кўника боргани сайин Жиднинг обрўси тиклана бошлади.

1926 йилда «Қаердасан?» деб аталган кундаликлари бо-силиб чиқди. Унда ўзининг динга бўлган муносабатларини баён этади. Шу йили «Агар уруғ чиримаса» номли тавба-тазарру руҳидаги автобиографияси ҳам босилди. Бир неча йил илгари битириб қўйган «Қалбаки пул ясовчилар» рўмо-ни ҳам 1926 йилда чоп этилди. Бу рўмон илгаригиларига сира ўхшамайди, ҳажми ҳам катта. Шу асар муносабати билан француз танқидчиси Жан Итье ёзади: «Жид ўзи-нинг борлигини буткул жо қилишга интилган иккита ки-тоб бор: ёшлигида ёзган «Андре Вальтер» ва катта ёшда ёзган «Қалбаки пул ясовчилар».

Кейинги рўмони туфайли Жид халқаро миқёсда тан олинди ва XX асрнинг кўзга кўринган ёзувчиларидан бири деб эътироф этилди. Шундан сўнг ўн йил давомида сиё-сий ва ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этди, 1932 йилда коммунистик мафкурани ёқлаб чиқди. 1937 йилда Совет Иттифоқида бўлиб қайтгач, иккита очерк ёзиб, бу мафкура-дан юз ўғирганини баён этди. 1942 йилдан бошлаб иккин-чи жаҳон уруши охиригача Шимолий Африкада яшади.

1947 йилда Андре Жидга «Инсоний муаммоларни ҳақиқатга мардонавор муҳаббат ва чуқур психологик зий-раклик билан кўрсатган теран ва бадиий қиммати юксак асарлари учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофотни топ-шириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси у ҳақда қуйидагиларни айтди: «Жид ҳеч бир замондошга ўхшамаган, кескин зиддиятли одам... Мана, нима учун унинг ижоди узлуксиз диалогдек тасаввур ҳосил қилади. Унда эътиқод — гумон билан, таркидунёчилик — ҳаётга муҳаббат билан, интизом — озодликка интилиш билан доимо курашади».

Соғлиғи ёмонлашгани сабабли, Жид маросимда ишти-рок этолмади, ёзиб юборган нутқини Франция элчиси ўқиб берди. Унда қуйидаги сўзлар бор: «Узоқ йиллар давомида менинг овозим, ўзимга, чўлда айюҳаннос солаётган одам-нинг овозига ўхшаб туюларди. Кейин, жуда озчиликка му-рожаат этаяпман, шекилли, деб ўйладим. Бироқ сизлар, мана, бугун исботлаётганингиздек, мен тор қўламдаги ўқув-чиларнинг устунлигига ишониб тўғри қилган эканман... Сизлар ўз овозингизни менинг меҳнатларимдан кўра кўпроқ, китобларимдан уфуриб турган мустақил руҳ учун,

бизнинг кунларда ҳар турли ҳужумларга дучор бўладиган руҳ учун бергансизлар».

Жид илгаридан кундаликларини эълон қилиб келарди, 1950 йилда охириги қисмини эълон қилди. Буларни 1939—1949 йилларда ёзган эди. 1952 йилда Нобел мукофотига сазовор бўлган Франсуа Мориак Жиднинг кундаликлари ва автобиографияларини унинг бошқа асарларидан устун қўяди. 1889 йилда бошланган «Кундаликлар»да Жиднинг бутун ҳаёти акс этган бўлиб, миллион сўздан ортиқ.

Француз адабиёти соҳасидаги британиялик мутахассис Энид Старки ёзади: «Бу асар — француз адабиётида, ҳатто, умуман адабиётда, мисли кўрилмаган. У кейинги олтмиш йилдан ортиқроқ давр мобайнида исталган маънавий муаммо тўғрисидаги дунёқарашлар ва баҳсларнинг хазинасидир».

Андре Жид 1951 йилда, 82 ёшида вафот этди. Жан Пол Сартр уни хотирлаб «У бизга, ҳамма нарсани гапириш мумкин, фақат бу — яхши айтилган бўлса, бас, деб ўргатишдан чарчамасди», — дея ёдга олган эди.

Жиднинг шон-шуҳрати йиллар ўтиши билан пасаймади. 1980 йилда америкалик адабиётшунос А. Лесли Уилсон ёзганидек, Жиднинг обрўси «асримизнинг энг йирик ёзувчиларидан бири сифатида, вақт ўтиши билан фақат ортаверади».

Лауреат-ёзувчи хотинининг қабри ёнидан жой олди. Бу билан у аразлаб кетиб қолган умр йўлдошига садоқатини сўнгги бор ифода этди. Оилавий ҳаётини самимийлик билан ёритган китоби «Ҳозир ҳам Сен билан бирга» Жиднинг вафотидан кейин, 1951 йилда босилиб чиқди.

Нелли ЗАКС

(1891 й., 10 декабр — 1970 й., 12 май)

Немис шоираси ва драматурги, Берлинда туғилган. Гитлер ҳокимият тепасига келган даврларда яҳудий ва насроний мистикаси — Кабалла ва хасидизм билан қизиқади. Шеърлари яҳудийларнинг вақтли матбуотида босилиб турди. 1940 йилда онаси билан бирга ёзувчи Сельма Лагерлёф ёрдамида Швециядан қўноқ топади, кейинчалик Швеция фуқаролигини қабул қилади. Урушдан кейин шеъррий тўпламлари Шарқий Германияда босилди: «Ўлим

кулбасида» (1946 й.), «Юлдузларнинг сўниши» (1949 й.), «Энди нима қилиш керак, ҳеч ким билмайди» (1957 й.), «Қочиш ва эврилиш» (1959) пьесалари ва драматик асарлари ҳам иккинчи жаҳон урушидан кейин ёзилди. «Қочиш ва эврилиш» тўпламидан кейин Закс машҳур бўлди. У «Яхудий халқининг тақдирини тадқиқ этган машҳур лирик ва драматик асарлари учун» 1966 йилда Ш. Агнон билан биргаликда Нобел мукофотига сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Закс ижодига қуйидагича баҳо берди: «Унинг китобларида яхудий халқининг фожиавий овози мислсиз куч билан жаранглади... Гарчи унинг китоблари «одамларни ёлпасига қиргин қиладиган лагерларнинг даҳшатли ҳақиқатига бағишланган бўлса-да, шоира золимларга бўлган муносабатда оддий нафратдан юқорироқ турди».

Закс жавоб нутқида бундай деди: «Назаримда, бўлаётган маросим ажойиб тушга ўхшайди... Агнон Исроил давлатини намоёни қилган бўлса, мен яхудий халқининг фожиасини ифода этдим».

Шоира бир умр турмуш қурмай яшаб, 78 ёшида вафот этди. Танқидчилар унинг асарлари ҳақида салбий фикр билдирмаганлар.

Вислава ЗИМБОРСКА

Польшанинг ғарбида 1923 йил 2 июлда туғилган, 1931 йилдан бошлаб Краковда яшайди. 1945—48 йилларда университетда Польша адабиёти ва социология бўйича таълим олди. Биринчи ижодий чиқиши «Польша кундалиги» газетасида босилган «Мен сўз истайман» поэмаси билан бошланди.

1953—81 йилларда Краковда чиқадиган ҳафталик газетасида поэзия муҳаррири ва мунаққид бўлиб ишлаган. Шундан тўғрисида тўпламдан иборат эсселар ва шеърлар эълон қилди. Жами шеърини тўплами 16 та. Француз поэзиясидан таржималар қилган, ўзининг шеърлари ҳам кўпгина ғарб мамлакатлари тилларига таржима бўлган. Польша миқёсидаги бир неча адабий мукофотни олган.

1996 йили «Инсоний мавжудлик манзараларининг тарихий ва биологик мазмунини ўтқир киноя билан ифодалаган поэтик асарлари учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Исаак БЕШЕВИС ЗИНГЕР

(1904 й., 14 июл — 1991 й., 24 июл)

Поляк яхудийларидан чиққан америкалик прозаик, асосан оилада савод олган, семинарияда бир неча ой ўқиган. Таниқли ёзувчи бўлган, акаси уни Нью-Йорк газетасига ишга таклиф қилади, шундан сўнг Варшавадан АҚШга кўчиб кетади. 30-йилларда Исаакнинг коммунист хотини ўғлини олиб, СССР га кетиб қолгач, ўзи Нью-Йоркка, акасининг ёнига кетади. 1940 йилда иккинчи марта уйланди, уч йилдан сўнг Америка фуқаролигини қабул қилди. Ижодий иши яна жонланиб кетди. 1944 йилда акаси вафот этгач, ижоди инқирозга учради. Шунга қарамай, «Москатнинг оиласи» рўмони устида ишлаб, уни 1945—1948 йилларда газетада эълон қилди. Унда варшавалик яхудийларнинг Гитлер оккупациясидан кейинги маънавий бузилиши тасвирланган. Рўмон бир вақтнинг ўзида идиш ва инглиз тилларида чоп этилди. Бу асарнинг аввали сифатида яна иккита рўмон ёзиб, 1953—1955 йилларда газетада бос тирди. Улар инглиз тилига таржима қилиниб, «Кўрғон» (1967 й.) ва «Мулк» (1969 й.) номи билан дунё юзини кўрди. Учала рўмон трилогия сифатида муаллифга обрў келтирди. 1955 йилда АҚШ га келгунича ёзган «Горайдаги Шайтон» рўмонини ҳамда ҳикоялар тўпламини инглиз тилига таржима қилдириб, чоп эттирди. Кейинги 20 йилда бир неча рўмон, тўрт жилдли автобиография, болаларга аталган ўнлаб китоблар ёзди.

1978 йилда Зингерга «Польша яхудийларининг маданий анъаналари билан суғорилган, ўзида инсоний хислатларни гавдалантирган ва эҳтирослар билан тўлиб-тошган ҳикоя қилиш санъати учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофотни топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси Зингерни «тенги йўқ ҳикоячи ва услубчи, уста ва сеҳргар» деб атади. Маросимда лауреатнинг ўрта асрлар ҳақида ёзган рўмонлари алоҳида таъкидланди.

Зингер ўзининг анъанавий маърузасида мукофотни она тилига ҳурмат сифатида қабул қилганини айтди: «идиш тили — қувғин бўлган, диёри йўқ, чегараси йўқ тил, унда қурол, амуниция, муштра, ҳарбий ҳаракатлар тактикаси деган сўзлар йўқ. У — қўрқитилган, лекин ишончини йўқотмаган одамнинг доно ва камтар тили».

Танқидчилар Зингерни «шакл жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам оддий ёзувчи» деб ҳисоблайдилар. Баъзилар

«Мавзулар бобида Зингерга тенг келадигани йўқ, бироқ у ўзини ўзи кўп такрорлайди», деб ёзган. Танқидчи Тэд Хьюз: «Зингер ўз халқини тимсол даражасига олиб чиқади, нагижада у яхудийлар ҳақида эмас, одамнинг Худо билан муносабати ҳақида ёзади», — деган.

Йоханнес Вильгельм ЙЕНСЕН

(1873 й., 22 январ — 1950 й., 25 ноябр)

Дания рўмоннависи; ёшлигида қатор илмлар билан қизиқди, кўп ўқиди, адабиётга интилди. Копенгаген университетида тиббиёт ва табиий фанларни ўқиб юрган кезлари даниялик ёзувчилардан ташқари, Гейне, Золя, Шекспир асарларини ўқиди. Ўша пайтларда Кнут Хамсуннинг биринчи рўмонлари босилди, улар Йенсенда катта таассурот қолдирди. Унга Редьярд Киплинг ҳаммадан кўпроқ таъсир ўтказди, шундан, Йенсен жаҳонгашталиқни орзу қилди.

Талабалиқ йиллари детектив рўмонлар ёзиб, пул ишлаб юрди. «Данияликлар» рўмони учун қалам ҳақи олгач, АҚШга сафар қилди. Қайтиб келгандан сўнг, «Эйнер Элькар» (1897 й.) рўмонини ёзди. Яна бир неча бор узоқ сафарларга чиқди. Қайтиб келгач, асарларини қалаштириб ташлайверди. Нафақат бадий асарлар ёзган, ёшлигида турли илмларни ўзлаштирганидан, катта бўлганида кўплаб илмий-оммабоп асарларни ёзувчига хос бадий тил билан ёзган.

1944 йилда Йенсенга «Ақлий қизиқувчанлик ва ўзига хос ижодий услуб билан чоғишиб кетган поэтик тахайюлнинг фавқуллодда кучи ва бойлиги учун» Нобел мукофоти берилди. Уруш вақти бўлгани сабабли мукофот топшириш маросими ўтказилмади, бунинг ўрнига Нью-Йоркда Америка-Скандинавия жамғармаси тантанали нонушта берди. 1945 йилда расмий маросим бўлиб, Швеция академияси аъзоси бундай деди: «Йенсеннинг улкан адабий меҳнати турли эпик ва лирик жанрларни, романтик ва реалистик асарларни, тарихий ва фалсафий эсселарни қамраб олади... Йенсенни ўқир эканмиз, таъсирчан одамга ибтидоий одамнинг соддалиги, содда одам учун эса — юмшоқлик ва таъсирчанлик етишмаслигига ишонч ҳосил қиламиз».

Йенсен ҳақида танқидий фикрлар бўлган. Америкалик ёзувчи Гамильтон Бассо 1945 йилда Йенсенни Норвегиядаги Сигрид Унсетга, Германиядаги Томас Маннга қиёслади. Шу билан бирга бейсбол ўйинидаги қуйи лигадан

олий лигага ўтиб қолган ўйинчига ҳам ўхшатади: «Йенсен Нобел мукофоти олганига қарамай, олий адабий лигада у қиладиган иш йўқ».

Йенсеннинг биографларидан бири Марион Нильсен: «Ўз халқи ўтмишига Йенсенчалик чуқур ва санъаткорона кириб борган, ўтмиши, бугуни ва келажакнинг боғланишини кўрсатиб берган ёзувчилар кам топилади... Эҳтимол, Дания табиатининг мафтункорлигини ҳеч ким унингчалик илғаб ололмаган», — деб ёзди.

Скандинавия адабиёти бўйича ҳозирги мутахассислардан кўпчилиги Йенсенга юқори баҳо беришади.

Уильям Батлер ЙИТС

(1865 й., 13 июн — 1939 й., 28 январ)

Ирландия шоири, драматурги. Дублинда туғилган, 17 ёшидан бошлаб Спенсер ва Шелли таъсири остида шеър ёза бошлади. 1885 йилда сеҳргарлик илми билан шуғулланадиган алхимиклар жамиятини ташкил этишда қатнашди. Бу илмга қизиқиши бутун умри давомида сўнмади. 1889 йилда биринчи шеърини тўплами «Оссианнинг саёҳатлари» босилди. Китобда шу номли поэма асосий ўрин эгаллайди. У Ирландия халқ афсоналарига, халқнинг поэтик ижодига асосланади.

Йитснинг ижодига иккита аёл ижобий таъсир этган. Биринчи — машҳур актриса Мод Гонн бўлиб, у Ирландиянинг мустақиллиги учун курашган. Йитс бир неча пьесасини, бир қанча лирик шеърларини шу аёлга бағишлади. Иккинчи аёл — леди Августа Грегори, адиба, бир қанча пьесалар муаллифи, Ирландия халқ афсоналарини тўпловчиси.

Йитс 1920 йилда мустақил Ирландия давлатининг сенатига сайланди, 1923 йилда «Миллий руҳни юксак бадиий шаклларда акс эттирган, илҳом баланд поэтик ижоди учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Швеция академиясининг аъзоси Йитс «Кельт ўғонишининг марказий фигураси» деди. Йитс анъанавий Нобел маърузасида Ирландия деҳқонининг ҳаёти унга ҳамма вақт илҳом манбаи бўлганини таъкидлаб, деди: «Бизнинг кўз ўнгимизда қадимги дунё кўққисдан, ўзининг тийиб бўлмайдиган тасаввурлари ва мароқли тарихий воқеаларга, бақувват эркаклару чиройли аёлларга бўлган муҳаббати билан намоён бўлди». Маърузада Йитс қаламкаш дўсти, 1909 йилда ва-

фот этган Синг ва Грегори хонимни эслади: «Сизларнинг қиролингиз қўлидан Швеция академиясининг юксак мукофотини қабул қила туриб, ўнг томонимда ҳаётдан қўз юмган бир одам, чап томонимда, бахтимга, ҳозирда ҳаёт, ёши улуғ бир аёл туриши керак эди, деб ўйладим».

Томас Элиот Йитсни «давримизнинг улуғ шоири» деб атади. Йитсининг биографи, америкалик тадқиқотчи Ричард Эллманн ёзади: «Ўз эътиқодига содиқ қолгани ва ёшию хизматлари эвазига тўла ҳаққи бўлган тинчгина ҳаётдан воз кечгани шарофати билан Йитс поэзия ва замонавий одамнинг шаклланишидан ажралмаган бир нечта ҳаётни яшади». 1978 йилда ирландиялик шоир Шеймас Хини ўз маърузасида бундай деди: «Йитс бажариб қўйган ҳамма хизматларидан ташқари, бизга санъатни Худо яратгани ва санъатсиз цивилизациянинг тараққиёти мумкин эмаслигини эслатиб туради».

Эйвинд ЙОНСОН

(1900 й., 29 июл — 1976 й., 25 август)

Швеция прозаиги, новеллачиси, мактабда 13 ёшгача ўқиди, кейин мустақил равишда билимларини оширди. Ёш-лигида дунёни қайта қуришни орзу қилди. Бунинг учун сиёсат билан шуғулланиш шарт эмас, ёзувчилик меҳнати билан ҳам эришса бўлади, деб ўйлади. Дастлабки уч рўмони Андре Жид, Марсел Пруст, Жеймс Жойс, З. Фрейд ва Анри Бергсон таъсири остида ёзилди. «Хотиралар» (1928 й.) рўмонида эса Пруст ва Фрейд йўлидан борди. «Юлдузнинг қулаши» (1929 й.) рўмонини Швеция адабиётида биринчи бўлиб Жеймс Жойснинг «фикрлар оқими» услубида ёзди. «Гамлет билан хайрлашув» (1930 й.), «Бобинак» (1932 й.), «Тонгдаги ёмғир» (1933) рўмонлари бор. 1934—1937 йилларда битилган тўрт жилдли «Улуф ҳақида рўмон» асари ўсмирларга бағишланган бўлиб, Швеция адабиётининг классикаси ҳисобланади. «Крилон» рўмон-трилогияси, «Қирғоқ тўлқини» рўмонлари ҳам муаллифни машҳур қилди. Йонсонга 1953 йилда Гётеборг университети докторлик даражасини берди. «Метапонсьон устида булутлар» (1957 й.) рўмони босилиб чиққандан кейин Швеция академиясига аъзо этиб сайланди. Тоталитаризм ҳақида «Порлоқ зотнинг кунлари» (1957 й.) рўмонини, «Қамалганлар ҳақида рўмон» (1973 й.) асарини ёзди. Кейинги асарида қадим замонлар-

нинг ваҳшийларини ҳозирги замонда ўзини маданий ҳисоблайдиганлар билан қиёслади.

Йонсонга 1974 йилда «Макон ва замонни ёритиб берган ва эркинликка хизмат қиладиган ҳикоячилик санъати учун» Нобел мукофоти берилди. Бу мукофот Йонсон ва унинг ватандоши, ҳамкасабаси Харри Мартинсон (у ҳам Швеция академиясининг аъзоси) икковига тақсимланди. Йонсонга мукофот берилишидан норози бўлганлар Нобел қўмитасини узоқни кўролмасликда айблашди. Шунга қарамай, Швеция академияси аъзоси иккала адибни табрик-лаб айтган сўзида «иккала лауреат бизнинг адабиётни емириш ва парчалаш учун эмас, балки ўз истеъдодлари билан бойитиш мақсадида олиб кирган тажриба ва ижодий қувват»ни юқори баҳолади.

Швециялик ёзувчи Ларс Варме Йонсонни «рационалист ва гуманист» дея атаб: шундай ёзади: «ўз рўмонида демократияни, соғлом фикрни ва хулқнинг оқилона меъёрларини ҳимоя қилади. Киноя ниқоби остидаги эҳтиросли ғазаб билан зўравонликка, зулмга ва ҳокимиятга интилаётган тиранияга қарши чиқади».

Ясунари КАВАБАТА

(1899 й., 11 июн — 1972 й., 16 апрел)

Япония ёзувчиси, отаси врач бўлган, Ясунари икки ёшга кирганида вафот этган. Бир йилдан кейин онаси вафот этади ва она томондан буваси ва бувиси қўлида тарбияланади. Бир неча йилдан кейин бувиси ва синглиси, 15 ёшга кирганида эса буваси ҳам вафот этади. Шундай қилиб, болалигиданоқ кетма-кет етимликка мубтало бўлавергани учун бўлса керак, 12 ёшида ёзувчи бўлишга қатъий аҳд қилади. Ўн олти ёшида автобиографик ҳикоя ёзди ва уни 1925 йилда бостирди. Қариндошлари билан яшаб юриб, Токиодаги ўрта мактабга кирди, Европа маданиятини, адабиётини ўрганди. Университетнинг инглиз тили факультетига ўқишга киргач, талабалар журналида фаол иштирок этди. Модернизм йўналишидаги журнал ташкил этишда қатнашди. Унга муваффақият келтирган асар — «Идзулик раққоса» (1925 й.) қиссаси бўлди. Икки асосий персонаж — автобиографик қаҳрамон ва ҳур қиз Кавабатанинг бутун ижодини банд этади. «Қушлар ва йиртқичлар» (1933 й.) китобида бир буйдоқ йигит ҳақида ҳикоя қилиб, у ўзи етишолмаган қизнинг ҳасратида одамларга аралашмасдан ҳайвонлар ораси-

да умр кечириши тасвирланади. 1934 йилда модернизм усулида «Қорли ўлка» қиссасини ёза бошлади. Уч йилдан кейин дастлабки вариантини, ўн йилдан кейин тўлалигича чоп эттирди. Унда ўрта ёшлардаги токиолик суюқоёқ эркак билан катта ёшдаги қишлоқи фоҳиша муносабатлари тасвирланади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида сиёсатга аралашмасдан ижод билан шуғулланди, саёҳат қилди, қадимий япон рўмони «Гэндзи ҳақида сага»ни ўрганди. Шу асар таъсирида «Мингқанотли турна» (1949 й.) қиссасини ёзди. Айни шу қисса Фарбада кўпроқ машҳур. Баъзи мутахассислар «Тоғлар нидоси» (1954 й.) ни Кавабатанинг энг мукамал асари дейишади. «Кул» (1954 й.) қиссаси шахвоний мавзуда модернизм усули билан ёзилган. Бу асар ҳақида америкалик ёзувчи Эдмунд Уайт «идеал чой боғи қанчалик табиий ва пухта ўйланган бўлса, бу асар ҳам шунчалик қисқа ва мағзи тўқ» деб ёзди.

Кавабатанинг «Уйқудаги гўзаллар уйида» (1961 й.) ҳикоясида руҳи тушиб кетган бир чол фоҳишахонага бориб, ҳаётнинг мазмунини англаб етиб, ёлғизлик дардидан халос бўлишга интилганини тасвирлайди. Танқидчи Артур Г. Кимбалл ёзади: «Кавабатанинг маҳорати ўлим ҳақидаги фикрлар билан ҳаёт жилваларини биргаликда тасвирлашда намоён бўлади... Эдгар По фикрича, бу идеал ҳикоя, унда муаллиф кўпмаъноли самарага эришган».

1960 йилда АҚШ давлат департаменти таклифи билан Кавабата бир қатор университетларда маърузалар ўқиди. Япониялик ёзувчи, киноактёр, сиёсий арбоб, Кавабатанинг дўсти Мисима уни 60-йилларнинг сўнгида сиёсий фаолиятга тортишга муваффақ бўлди, натижада Кавабата Хитойда ўтказилаётган «маданий инқилоб»га қарши ёзилган петицияга имзо қўйди.

1968 йилда Кавабата «Японлар онги моҳиятини акс эттирган ёзувчилик маҳорати учун» япон ёзувчилари орасида биринчи бўлиб Нобел мукофотига сазовор бўлди. У ўз нутқида «Бутун умрим давомида гўзалликка интилиб келдим ва ўлгунимча интилавераман» деди-да, японларга хос соддалик билан, нима учун унга мукофот берилганини тushунмаётганини билдирди. Шунга қарамай, миннатдорчилик билдирди ва ёзувчи учун «шон-шуҳрат оғир юк» деб қўшиб қўйди.

1970 йилда Мисима Япония ҳарбий базаларидан бирида қўзғолон кўтаришга уннаб, муваффақиятсизликка

учради ва ўз-ўзини «харакири» қилди. Икки йилдан сўнг бетоб бўлиб, касалхонада ётиб чиққан Кавабата ўз уйида жонига қасд қилди — газдан заҳарланди. Бу воқеа бутун Японияни ларзага солди. Кавабата ҳеч нарса ёзиб қолдирмагани учун ўлим сабаби қоронғилигича қолди. У дўсти Мисиманинг тақдиридан таъсирланган бўлса, эҳтимол.

Тақдир ўйини биланми, Кавабатанинг Нобел маърузасида мана бундай сўзлар ҳам бор эди: «Одамнинг дунёдан безиб кетиши қанақа даражада бўлмасин, ўз жонига қасд қилиш қатъий норозилик шакли бўлмайди. Одам қанчалик идеал бўлмасин, агар у ўз жонига қасд қилса, демак унинг учун авлиёлик — узоқ бир манзил».

Кавабатанинг рўмонларида модернизм усуллари анъанавий япон маданияти элементлари билан қўшилиб кетган. «Нью-Йорк таймс» газетасида Такаси Ока эълон қилган мақолада бундай сўзлар учрайди: «Фарбнинг таъсири соф японча бир нарсага айланиб қолган, шунга қарамай Кавабатанинг асарлари жаҳон адабиёти ўзанида қолади».

Альбер КАМЮ

(1913 й., 7 ноябр — 1960 й., 4 январ)

Француз ёзувчиси, драматурги ва эссечиси. Жазоирда туғилган. Отаси қишлоқ ҳўжалиги билан шуғулланган, Альбер бир ёшга тўлмай, Биринчи жаҳон урушида ҳалок бўлган. Онаси испаниялик, чаласаводли аёл эрининг ҳалокатидан руҳий зарбага учраб, тилдан қолган. Оила буви билан ногирон тоға уйига кўчиб кетади.

Болалигидаги оғир ҳаётга қарамай Альбер Шимолий Африка қирғоқларининг гўзалликларидан таъсирланиб ўсди. Мактаб ўқитувчиси Луи Жермен унинг қобилиятларини сезиб қолиб, мадад берди, 1923 йили лицейга киришига ёрдам қилди. Альбер ўқиш билан бирга боксга ихлос қўйди, бироқ 17 ёшида силга чалиниб қолди ва спортни ташлади. Бетоб бўлишига қарамай, Жазоир университетиди ўқиш пулини тўлаш учун турли ишларга ўзини урди. 1936 йилда фалсафа магистри дипломини олиб, илмий ишларни давом эттирмақчи бўлганда, сил касали кўзгаб қолади, сўнг аспирантурага киришдан воз кечади. Даволаниш мақсадида саёҳатга чиқиб Франция, Испания, Италия, Чехословакияга боради. Саёҳат таассуротларини «Ботин ва зоҳир» (1937 й.) номли эсселар тўпламида чоп эттирди. 1936 йил-

да ёза бошлаган биринчи рўмони — «Бахтли ўлим» вафодан 11 йил кейин, 1971 йилда босилиб чиқди.

У 30-йиллардаёқ Жазоирдаги етакчи ёзувчилардан бири сифатида танилди, театрда актёр, режиссёр бўлди, драмалар ёзди, газетада ишлади. 1938 йилда иккинчи китоби — «Никоҳ» босилиб чиққандан кейин Францияга кўчиб кетди.

Франция немислар томонидан босиб олингандан кейин қаршилик ҳаракатида фаол қатнашди, яширин газетада ишлади. Шундай таҳликали кунларда Жазоирда бошлаб қўйган «Бегона» қиссаси устида ишлашни давом эттирди. Қисса 1942 йилда босилиб чиққач, муаллиф халқаро миқёсда тан олинди. Асар одамнинг бегонасирашини, одамовилиги ва ҳаётнинг маъносизлигини таҳлил қилади. Кейинги асари — «Сизиф афсонаси» эссеси (1942 й.) да одамнинг ҳаётини Сизиф ҳақидаги афсонага ўхшатади. Афсонавий Сизиф жуда алдоқчи, айёр одам бўлган. У худоларнинг ҳам, одамларнинг ҳам қонунларини тан олмаган. Шунинг учун у нариги дунёда мангу бир азобга маҳкум этилган: каттакон тошни думалатиб, тоғнинг тепасига олиб чиқади, чўққига етиб боргач, тош тушиб кетади. Сизиф уни яна думалатиб олиб чиқади, тош яна тушиб кетади ва бу жараён тинмай давом этаверади.

Камю ҳаётнинг маъносини мақсадларда эмас, мақсадларга етишдаги курашларда кўради. Бу эссе — Камюнинг энг кучли асарларидан бири ҳисобланади.

1945 йили «Калигула» номли пьесаси эълон қилинди, танқидчилик уни энг яхши пьеса деб қабул қилди.

Камю уруш тугагандан кейин ҳам яширин газетада ишлайверди, 1947 йилгача ишлади. Шу йили «Вабо» рўмони босилди.

Модернизм тарафдори бўлган Камю шу йўналиш намояндalarидан бири, 1964 йилда Нобел мукофоти олган Жан Пол Сартрга ёндошади. Кейинчалик, мавжудликнинг тутуриқсизлигини енгиб ўтиш масаласида фикрлари мос келмагани туфайли, ундан ихлоси қайтади. Камю «Исён қилаётган одам» (1951 й.) асарида ҳокимиятга норозилик билдириш назарияси ва амалиётини таҳлил қилди, диктаторлик тузумларини, жумладан, коммунистик мафкура-ни қоралади. Айнан шу сабаб билан у Сартр билан алоқани узди. Камю 1957 йилда «Бизнинг кунларда одамлар виждони олдида турган муаммоларни бағоят жиддийлик билан ёритиб берган ижоди учун» Нобел мукофотига сазовор

бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси «Камюнинг фалсафий қарашлари ер юзидаги мавжудликни қабул қилиш билан ўлимнинг ҳақлигини англаш ўртасидаги ўткир зиддиятдан келиб чиққан» деб таъкидлади. Камю жавоб нутқида айтишича, унинг ижоди «очиқ-ойдин ёлғондан қочиш ва зулмга қарши туриш»га интилиш устига қурилган.

Камю 1960 йили Франция жанубида содир бўлган автомобил ҳалокатига учраб дунёдан кўз юмди. Шундан кейин унинг ижоди кўплаб баҳсларга сабаб бўлди. Аксари танқидчилар Камюни ўз даврининг йирик адиби деб эътироф этди. Камю урушдан кейинги авлоднинг ётсирашини ва тушкунликка учраганини кўрсатиб берди, шу билан бирга мавжудликнинг тутуриқсизлигидан чиқиб кетиш йўллари кидирди. Баъзилар уни марксизм ва насронийликдан воз кечгани учун қаттиқ танқид қилди. Италияда чиқадиган газетада Эуджино Монтале (1975 йилда Нобел мукофоти олган) бундай ёзди: «Камюнинг нигилизми ишончли ўлдирилмайди, одамни, қандай яшаш керагу, қандай обрў билан ўлмоқ керак, деган муаммодан халос қилмайди». Америкалик тадқиқотчи Сьюзан Зонтаг фикрича, «Камю прозаси қахрамонлардан кўра кўпроқ айбдорлик ва айбсизлик, масъулият ва нигилистик бефарқликка бағишланган». Камюнинг ижоди «юксак санъати билан ҳам, фикр теранлиги билан ҳам» ажралиб турмайди, дея фараз қилиб, Зонтаг бундай ёзади: «унинг асарлари бошқача гўзаллик — маънавий гўзаллиги билан ажралиб туради». Инглиз тадқиқотчиси А. Альварес бу фикрни тасдиқлаб, Камюни «ахлоқий муаммоларни фалсафа даражасига олиб чиқа олган ахлоқшунос» деб атади.

Элиас КАНЕТТИ

(1905 й., 25 июл)

Австрия ёзувчиси ва драматурги. Болгарияда тижоратчи яҳудий оиласида туғилган, оилада немис тилида гаплашишган. Элиас 6 яшар пайтида Канеттилар Манчестерга кўчиб кетишди. Бола мактабга қатнади, инглиз тилини ўрганди. Пахта саноатига шўнғиб кетиб, китоб ўқишга қўли тегмай қолган ота ўғлини кўп китоб ўқишга даъват қилиб, «Сен истаган касбинг билан шуғулланасан» деди. Шундан кейин бир йил ўтар-ўтмас ота вафот этгач, оила Австрияга кўчиб келди. Элиас Венадаги мактабга қатнаб, немис

гилида ўқишни давом эттирди. Мактабда 3 йил ўқигач, 1916 йилдан 1921 йилгача Цюрихда таълим олди. Бу даврни Элиас кейинчалик «ёшликнинг жаннати» деб атади. Энг биринчи асари — «Ёш Брут» номли шеърининг пьесасини шу даврда ёзди. Талабалик йиллари асосий мутахассислиги — кимё фанларини бир четга суриб қўйиб, кўпроқ бадиий китоб ўқиди, таниқли австриялик сатирик Карл Краусдан сабоқ олди. Кейинчалик у ҳақида ёзади: «Уни тинглайвериб, мен ўзимни тинглашни ўргандим». 1928 йилда Берлинга бориб Бертольд Брехт, Исаак Бабель, Георг Грош билан танишди. Янги иш бошлаётган ёзувчи сифатида одамзотга хос бемаъниликларни мавзу қилиб, қатор рўмонлар ёзишни дилига тугиб қўйди. Ўшандай асарлардан биттаси ва сўнггиси «Жаҳолат» (1935 й.) деб аталади. Бу рўмон танқидчиларнинг фикрига кўра ўз вақтидан ўзиб кетиб, фашизмни фош қилган. Томас Манн ва бошқа йирик ёзувчилар ҳам рўмон ҳақида яхши фикр билдиришди. Рўмон чоп этилгандан бир неча йил ўтиб нацистлар Германиясида расман тақиқланди. Инглиз адибаси Айрис Мердок «Жаҳолат»ни асримизнинг камчил улуғ китобларидан бири, деб атади ва ўзининг «Сеҳргардан қочиш» рўмонини Канеттига бағишлади. Канеттини сеҳргар учун прототип қилиб олган бўлса, эҳтимол.

Канетти 30-йилларда «Тўй» (1932 й.) ва «Манманлик комедияси» (1934 й.) номли пьесалар ёзди. Бу асарлар абсурд театрнинг нишонаси эди. «Муддати чекланганлар» (1952 й.) драмаси фалсафий маънога эга бўлиб, ундаги ҳар бир персонаж қачон ўлишини билади.

Европада нацизм қутуриб, Канетти Лондонга кўчиб кетди. Уша ерда ўзининг дурдона асари «Омма ва ҳокимият» (1960 й.) ни ёзди. Унинг заминиди 1927 йилнинг 15 июлида Венада ўз кўзи билан кўрган ёнғин воқеаси ётади. Ўшанда исён кўтарган ишчилар суд биносини ёқиб юборишган эди. Катта ёнғини халойиқнинг жунбушини кўриб таъсирланган Канетти омма психологияси ҳақида асар ёзишни дилига тугиб қўйган эди.

Канеттига 1981 йилда «Дунёқарашининг кенглиги, тояларга бойлиги ва бадиий қуввати билан ажралиб турадиган асарлари учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси «Жаҳолат» рўмонини Канеттининг энг кўзга кўринган асари, деб атади. Шу билан бирга «китобда тахайюл ва иблисонаник шунчалар кўпки, беихтиёр Гогол ва Достоевский каби

XIX аср рус ёзувчилари хаёлга келади». Академия аъзоси «Омма ва ҳоқимият» асарига ҳам юқори баҳо берди. Канетти маросимда иштирок этган бўлса-да, маъруза қилмади.

Канетти мукофотдан кейин ҳам баракали ижод қилди. У «Жаҳолат»нинг шарофати билан модернизм оқими вакиллари ичида кўзга кўринди, рўмон бошқа тилларга таржима қилинган, кенг китобхонлар ва академик давраларда ҳам тан олинди.

Танқидчилик Канетти ҳақида яхши фикрлар билдирди, уни «XX асрда яшаётган XVIII аср ёзувчиси» дейишди. Танқидчи Жорж Стайн ёзади: «Канетти деган ёзувчининг борлигиёқ адабиёт учун обрўдир». Айрис Мердок таъкидлашича, «Канетти файласуфлар қилиши лозим бўлган ва улар илгари қилган ишларни бажариб қўйди... Шунингдек, у афсонавийлик билан одамлар ҳаётидаги кундалик ишларнинг ўзаро таъсирини намоиш қилди».

Жозуэ КАРДУЧЧИ

(1835 й., 27 июл — 1907 й., 16 феврал)

Италиялик шоир ва мунаққид. Отаси врач ва яширин миллий ташкилот аъзоси бўлган, қизиққонлигидан оиласини уч марта жойдан-жойга кўчирган. Жозуэ биринчи сабоқларни отасидан олди, мактабга борганда қийналмади. Мактабда классикларни, XIX аср италян ёзувчиларини, жумладан, Алессандро Мандзонининг «Маҳқумлар» рўмонини, Байрон, Шиллер асарларини қизиқиб ўқиди. Шу даврда ўзи ҳам шеър ёза бошлади, «Илиада»нинг 9-қўшигини таржима қилди, синфдошлари ва ўқитувчиларига атаб сатирик шеърлар битди.

1851 йилда отаси тиббий хизмат зобити бўлади, кейин сиёсий дунёқарашлари ўзгариб, яна католик динига ўтади. Бу ўзгариш Жозуэ ижодига ҳам таъсир этади. 1853 йилда Жозуэ Пизандаги олий мактабда ўқиш учун стипендия олди. Бир йилдан кейин мактаб ўқитувчилари ўта майдакаш, ўқув дастурлари эскириб кетганини сезиб қолади ва ўқишдан совиб, адабий тўгаракка кўпроқ куч сарфлайди. 1854 йилда отаси яна ўзини тута билмаслигини намоиш қилди: шахар мэрини ҳақорат қилиб, лавозимидан кетди, кам ишҳақи оладиган хирург бўлиб қолди. Молиявий қийинчиликдан чиқиш учун Жозуэ Кардуччи ижодга зўр берди. Пизан мактабини тугатган, гимназияда ўқитувчилик қилиб юрди, би-

роқ отасига ўхшаган қизиққонлиги туфайли таълим министридан ҳайфсан олди, дурустроқ лавозимга ўтишдан маҳрум бўлди. 1859 йили уйланди, шундан сўнг олий мактабда ўқитувчиликка ўрнашди. Кейинчалик Болонье университетида профессор лавозимини эгаллаб, деярли бутун умри лавомида ишлади. 1860 йилларда сиёсий оқимларга қўшилиб, лавозимидан маҳрум бўлишига оз қолди. Шу йилларда босилган «Шайтонга» (1865 й.) номли шеъри атрофида жанжал чиқди, чунки унда Кардуччи динга қаттиқ қарши чиққан эди. 1878—1889 йилларда «Варварча қасидалар» асари босилди. Бу асар Кардуччи ижодида энг яхши асар, деб эътироф этилди.

Кардуччи ижодида парчаланиб кетган Италияни бирлаштириш учун курашган Гарибальди муҳим ўрин тутди, унга атаб кўп шеърлар ёзган. Унга 1906 йилда «Чуқур билимлари ва танқидий назар ақл-заковатидан ташқари поэтик дурдоналар яратган ижодий ғайрати, услубларининг бетакрорлиги ва лирик қуввати учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида сўзлаган Швеция академияси аъзоси Кардуччининг биографиясини Италиянинг сиёсий ҳаёти тарихи билан қиёслади. Унинг «мажусийлиги»ни насронийликни инкор этиш эмас, балки католик динидаги хатолар билан боғлиқ, деди.

Эрик Аксел КАРЛФЕЛЬДТ

(1864 й., 20 июл — 1931 й., 8 апрел)

Швециялик шоир. Аждодлари фермер, отаси — мустақил билим олган юрист бўлган. Эрик университетга кирган йили отаси банкрот бўлиб, мулкни сотди ва кўп ўтмай вафот этди. Эрик бой оилаларда дарс бериб кун кўрди, 38 ёшида университетни битирди. Бир йил ўқитувчи бўлиб, кейин қишлоқ хўжалик академиясида кутубхоначилик қилди. Олтита шеърий тўплам ёзган. Биринчиси 1895 йили, 31 ёшида босилди. Аксар шеърлари деҳқонлар ҳаёти мавзусида.

Карлфельдт 1904 йили Швеция академиясига сайланди, уч йилдан сўнг адабиёт соҳасида Нобел кўмитаси таркибига кирди. 1912 йилда шу кўмитанинг доимий котиби бўлди. Шу лавозимда турган пайтида унга бир неча бор Нобел мукофоти таклиф қилинганда, эгаллаган мавқеи ва Швециядан ташқарида шоир сифатида яхши танилмгани сабабларини кўрсатиб рад этган. 1931 йилда Карлфельдт тўсатдан вафот этди. Олти ойдан сўнг Швеция ака-

демияси унга Нобел мукофоти берилиши учун овоз берди. Бу қарор Швециянинг ўзида катта норозиликка сабаб бўлди, шунинг учун академия тушунтириш берди. Тартибларга кўра, агар номзод ҳаётлик пайтида мукофотга биринчи марта тавсия этилган бўлса, Нобел мукофоти берилади.

Мукофот Карлфельдтнинг оиласига берилди.

Америкалик таржимон Чарлз Уортон Сторк 1940 йилда ёзади: «Карлфельдт швециялик бошқа шоирларга ўхшамаган ҳолда заминга ва халққа яқин...»

Ҳозирги пайтларда Карлфельдтни Швециядан ташқарида ҳеч ким билмайди, танқидчилар унга эътибор қилишмаган.

Сальваторе КВАЗИМОДО

(1901 й., 20 август — 1968 й., 14 июн)

Италия шоири, Сицилия оролида туғилган. Отаси темир йўл станцияси бошлиғи бўлганидан оила шаҳарма-шаҳар бемалол саёҳат қилиб юрган. 15 ёшида акаси билан бирга техника билим юртига кирди. Бироқ Сальваторе поэзия билан қизиқди, Россия ва Франциянинг классик ва замонавий асарларини ўқиди, дўстлари билан бирга газета чиқарди, шеърлар ёзди. Уч йилдан кейин билим юртини ташлаб Римга кетди ва политехника институтига кирди. Бироқ молиявий қийинчилик туфайли ўқишни охирига етказолмай, топограф дипломи билан кифояланди. 1920 йилда уйланди, сицилиялик руҳоний ҳомийлигида адабиёт билан жиддий шуғулланди, лотин ва юнон тилларини ўрганди, ўзининг адабий қобилятига ишонмай, техникавий ишлар билан шуғулланди. 1929 йили қайнағаси — таниқли рўмоннавис, танқидчи ва таржимон Элио Витторини уни Флоренциянинг адабий муҳитига олиб кирди, машҳур шоирлар билан таништирди. 1930 йили журнал муҳаррири Квазимодонинг биринчи шеърый тўпламини чиқаришда молиявий ёрдам берди. «Сув ва ер» деб аталган бу китобдаги «Тиндари устида шамол» шеъри жажжи дурдона деб қабул қилинди. Танқидчилар унинг шеърларида герметизм йўналиши аломатларини кўришди. Бу йўналишнинг хусусияти, америкалик танқидчи Томас Г. Бергин сўзига қараганда, «пинҳоний образлилик, сўзга сиғиниш ва гоҳида сирли-синоатли интеллектуализм»дан иборат. Квазимодо поэзиясига ҳам «сўз сеҳри» деган тушунча хос, де-

йишди. Кейинчалик шоирнинг бир нечта шеърий тўплами босилиб чиқди.

Квазимодо 1941 йили Милан консерваториясида адабиёт профессори бўлиб ишлай бошлади. Иккинчи жаҳон уруши даҳшатлари Квазимодо ижоди мавзуларини ўзгартириб юборди. У 1945 йилда Италия коммунистик партиясига кирди. Ундан сиёсий мавзуларда шеър ёзишни талаб қилганларидан кейин партиядан чиқди.

Квазимодо адабий муҳитда ўзига яраша обрўга эга бўлса-да, Италияда машҳур бўлмаган, шунинг учун унга 1959 йили Нобел мукофоти берилиши кутилмаган воқеа бўлди. Унга «Замонамизнинг фожиавий амалиётини классик тийраклик билан ифода этган лирик поэзияси учун» шундай мукофот берилди. Мукофот топшириш маросимида сўзлаган нутқда мана бундай деди: «Поэзия ёлғизликда яратилади... ва бу ёлғизликдан ҳамма йўналишда тарқалади... Поэзия, ҳатто лирик поэзия — ҳамма вақт нутқдир. Тингловчи — ҳар ким бўлиши мумкин: шоирнинг ўзи, унинг руҳи, тасодифий ўтқинчи ёки минглаб одам».

1968 йили шеърият фестивали вақтида миясига қон қуёрилиб, вафот этди.

Ҳозирги танқидчилар Квазимодони герметизмнинг йирик намояндаси дейишса-да, бу масалада у Монтале ва Унгаретте билан тенглаша олмайди. 1959 йили америкалик гадқиқотчи Глауко Кэмбон: «Гарчи Квазимодонинг кейинги китоблари хафсалани пир қилса-да, у замонавий итальян шоирлари орасида, шубҳасиз, муҳим ўрин тутди», деб ёзди.

Редьярд КИПЛИНГ

(1865 й., 30 декабр — 1936 й., 18 январ)

Инглиз шоири, прозаиги, новеллалар устаси. Бомбайда туғилган. Отаси — ҳайкалтарош ва безакчи, онаси маҳаллий матбуотда қатнашиб турган. Уни 6 ёшида синглиси билан бирга Англиядаги пансионатга бериб юборишади. Байрам кунлари онасининг қариндошлариникига келиб туришади. Пансионат бекаси жуда қаҳрли бўлган, тарбияланувчиларга зулм қилган. Шундан Редьярд асаб касалига учраб, кўзи яхши кўрмайдиган бўлиб қолади. Онаси болаларини кўргани келиб, ўғлининг бошини силамоқчи бўлиб қўл узатса, Редьярд чўчиб, ўзини олиб қочади. Шунинг ўзи пансионатда болаларга муносабат қанақа эканлигини аён қилди. Она болаларини олиб кетади.

1878 йили Редьярдни зобитлар фарзандларини ҳарбий академияга тайёрлайдиган коллежга беришди. Унинг директори адабиётга қизиққан одам эди. Редьярднинг қобилиятини сезиб қолди ва уни шу руҳда тарбиялади. Бола аввалига шеърлар ёзди. Уларни Англиядаги журналларга ва Ҳиндистонга — ота-онасига юбориб турди. Журналлар шеърларни босмади. Ота-она ўғлининг руҳини кўтариш учун ўз маблағлари ҳисобига шеърларни китобча ҳолида нашр эттирдилар. Коллежни битириб келганда, ишлаши учун Лаҳор шаҳрида чиқадиган газетадан жой танлаб қўйишди. Редьярд газетада ишлаб, ўз ҳикояларини босаверди. Ҳиндистонлик инглизлар кутилмаганда ўзлари ҳақидаги ҳикояларни ўқий бошладилар. Тез орада Киплинглар оиласи Ҳиндистондаги тўрт миллионга яқин инглизларга танилди. Редьярд бир йилда қирқдан ортиқ ҳикоя ёзиб, уларни «Темир йўл кутубхонаси» сериясида чоп этди. Бу тўплам кейинчалик Англияда «Оддий ҳикоялар» номи билан чиқди ва Редьярд Киплингга обрў келтирди.

1894 йили Маугли ҳақида бир неча ҳикоя ёзиб, «Чангалзорлар китоби» номи билан нашр эттирди. Унга қизиқиш зўр бўлди, шу мавзудаги бошқа китоблар (масалан, Тарзан ҳақида) бирин-кетин пайдо бўлди. Киплингнинг 1900 йилнинг охирида босилган «Ким» рўмони Нобел мукофоти берилишига катта ҳисса қўшди. Рўмон Киплинг ижодининг чўққиси бўлиши билан бирга, инглиз рўмончилигининг энг яхши асарларидан бири саналади. Ёзувчига 1907 йилда «Кузатувчанлиги, ёрқин тахайюли, баркамол ғоялари ва мисли йўқ ҳикоячилик истеъдоди учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида иштирок этган бўлишига қарамай, анъанавий нутқ сўзламади. Бу вақтга келиб у 13 жилд ҳикоялар тўплами, 4 рўмон, болалар учун 3 та ҳикоялар тўплами, бир неча йўл таассуротлари, очерклар ва юзлаб шеърлар битиб қўйган эди.

Мукофотдан кейин Киплингнинг ижодий фаолияти пайсайдди, 1936 йили ошқозон ярасидан вафот этди.

40-йиллар бошида таниқли шоир Т. С. Элиот Киплингнинг шеърлар тўпламини нашр қилди ва у ҳақидаги эссесини киритди. Эсседа, жумладан, шундай дейилган: «Маҳорат бобида Киплинг классиклардан ўтарди... Унинг шеърлари орасида биронтаси йўққи, шоир мақсадига эришмаган бўлсин». Элиотнинг фикрича, Киплингнинг асосий хислати «одамларни ўйлашга мажбур қилишдир».

Пер Фабиан ЛАГЕРКВИСТ

(1891 й., 23 май — 1974 й., 11 июл)

Швеция рўмоннависи, шоири ва драматурги. Ўқувчилик пайтидаёқ Дарвиннинг «Турларнинг келиб чиқиши» асарини берилиб ўқиди. Мактабдан кейин университетда икки йил санъат ва адабиётни ўрганди. Адабий фаолиятини 21 ёшида бир неча қайноқ шеър ва «Одамлар» қиссаси билан бошлади. Бир йилдан кейин Парижга саёҳат қилганда, у ердаги тасвирий санъат, фовизмчиларнинг довьюраклигию кубистларнинг ақлан батартиблигидан улкан таассуротлар олди. Шу йили «Сўз санъати ва тасвирий санъат» номли эссе ёзиб, натурализмни инкор этди ҳамда унга скандинавия ва юнон эпосини қарши қўйди. Шу эссе муносабати билан Лагерквист бошқаларнинг диққатини тортди. Шундан кейин ўз назарияларини «Мотивлар» (1914 й.) ва «Темир ва одамлар» (1915 й.) тўпламларида эълон қилди. «Соғинч» (1916 й.) номли поэтик тўплами билан обрўси янада ортди. Тўплам Швециянинг биринчи экспрессионистик асари бўлиб, унда муаллифнинг фовизм ва кубизмга қизиқиши акс этган. Асарга кiritилган шеърларида биринчи жаҳон уруши келтирган бахтсизликларнинг дард-аламлари ва тушкунликлари акс этган. Театр ҳақидаги эсседа ҳам Лагерквист натурализмга қарши чиқиб, Август Стриндбергнинг тимсолий пьесаларига ҳайрат билдирди. 1919 йилда «Алғов-далғов» номли шеърый тўплам ва «Илоҳий сир» пьесасини ёзди. Пьесада муаллифнинг чуқур пессимизми кўринади. Адибнинг фикрича, агар ҳаёт одамга олий қадрият бўлиб туюлса, бу — унинг Худога буткул бефарқлигидан. Шу фикр «Мангу табассум» (1920 й.) қиссасида ривожлантирилди. Қиссанинг қаҳрамонлари Худо билан гаплашиб, бизни нега яратдинг, деб сўроққа тутишади. Худо уларга, бундан муайян бир мақсади бўлмагани, лекин ҳамма нарсани энг яхши ҳолда яратганини айтади. Бу жавобдан одамлар гангиб қоладилар. Улар ўзларига жуда зарур бўлган руҳий мададни тополмайдилар. Шундан кейин улар руҳий таянчни илоҳий кучдан эмас, ўз дилларидан қидиришга мажбур бўладилар.

Лагерквист сермахсул ижод қилди, «Бахтли одамнинг йўли» (1921 й.), «Юрак қўшиқлари» (1926 й.) шеърый тўпламлари, «Золим сағлар» (1924 й.), «Қурашиб қўлга кiritилган ҳаёт» (1927 й.) прозаик асарлар тўплами, «Яшаб

бўлган одам» (1928 й.), «Гулхан олдида» (1932 й.), «Қирол», «Жаллод» (1932 й.) пьесаларини ёзди.

Асардан асарга ўтган сайин Лагерквистнинг обрўси ошарверди. «Иймонсиз одам» (1936 й.), «Зулматдаги ғалаба» (1939 й.), «Поэзия ва жанг» (1940 й.), «Пакана» (1944 й.) — буларда муаллифнинг фашизмга бўлган муносабати бадиий бўёқларда акс этган. 1950 йилда «Варавва» рўмони босилиб чиқди. Тез орада бу асар ҳақида мутахассислар фикр билдиришди. Андре Жид «ажойиб китоб», Чарльз Роло «ҳақиқий дурдона» деб атади. Унда қаҳри қаттиқ қароқчининг тарихи мисолида одам Худони таниши ва иймонга келиши ҳақида сўз юритилган. Рўмон қисқа вақтда тўққиз тилга таржима қилинди.

Лагерквистга 1951 йили «Ўз ижоди билан одамзот олдидаги мангу муаммоларга жавоб топишга интилган ёзувчи мушоҳадаларининг бадиий кучи ва мутлақо мустақиллиги учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Лагерквист одамзот мавжудлигининг фундаментал муаммоларига, энг долзарб масалаларига дадил ва очиқ муурожаат этган ёзувчилар сирасига киради», — деди.

Лагерквист жуда тортинчоқ, камтар, одамови бўлганидан жавоб нутқи сўзламади. Нутқ ўрнига у миннатдорлик сўзини айтиб, 30 йил илгари ёзиб қўйган, ҳали ҳам чоп этилмаган «Одамзот афсонаси» номли китобидан парча ўқиб берди. Мукофотдан кейин ҳам ижоди сермаҳсул бўлди. «Ётсираш ҳисси — XX аср адабиётининг бош мавзуси. Лагерквист шу жиҳатдан Франц Кафка ва Альбер Камю сингари ёзувчиларга яқин, — деб ёзди Швеция танқидчиси Гункел Мальмстрём. — Лагерквист, одамзотни одамгарчиликдан чиқаришга қарши курашлар яширин Худони қидиришга, ҳаётнинг метафизик жумбоқларини ҳал қилишга олиб келганлардан биридир».

Сельма ЛАГЕРЛЁФ

(1858 й., 20 ноябр — 1940 й., 16 март)

Швеция ёзувчиси, отаси истеъфога чиққан зобит эди. Уч ёшида фалаж касалига чалиниб, асоратидан бир умр чўлоқ бўлиб қолди. Асосан уйда, бувиси кўлида тарбияланди. Ўқитувчи бўлишни орзу қилиб, аёллар педагогик академиясига ўқишга кириб, уни 24 ёшида тугатди. Шу йили отаси вафот этди, Морбаккадаги мулкларини қарз ўрнига тўлашди.

Сельма қизлар мактабида ўқитувчи лавозимини эгаллагач, тезда ўқувчиларнинг сеvimли устозига айланиб қолди. Ўқитувчилик қила туриб, рўмон ёза бошлади. Дастлабки бобларини «Идун» журнали эълон қилган танловга юборди. Журнал муҳаррири Сельмага биринчи мукофотни берди ва рўмонни тўлалигича босишни таклиф қилди. Бой дугонасининг моддий мадади билан ўқитувчиликдан таътил олди-да, рўмонни тугатиш устида ишлади. Шундай қилиб, кейинчалик жуда машҳур бўлиб кетган «Йёст Берлинг ҳақида сага» (1891 й.) рўмони яратилди. Рўмон реализмдан фарқли ўлароқ, романтик услубда ёзилган. Аввалига уни яхши қабул қилмадилар. Ўша даврнинг машҳур мунаққиди Георг Брандес асарга яхши баҳо бергандан кейин оммабоп бўлиб кетди.

Биринчи рўмондан кейин Лагерлёф ўқитувчилик касбига қайтди, бироқ тезда ишдан бўшаб, кейинги асарга киришди. «Кўринмас занжирлар» новеллалар тўплами 1894 йилда босилди. Шу йили у адиба Софи Элкан билан танишди. Қирол Лагерлёфга стипендия ажратди, Швеция академияси молиявий мадад берди, натижада Лагерлёф ўз кучини буткул адабиётга қаратди.

Адиба узоқ сафарларга чиқди. Сицилияга бориб келгач, «Дажжолнинг мўъжизалари» (1898 й.) китобини, Фаластин ва Миср сафаридан кейин икки жилдлик «Қуддус» (1901—1902 й.) рўмонини ёзди. Китоблари оммабоп бўлиб кетди, молиявий аҳволи яхшиланди ва 1904 йилда отасининг мулкани қайта сотиб олди. Икки йилдан кейин болалар учун ёзилган машҳур рўмони «Нильс Хольгерссоннинг Швеция бўйлаб ғаройиб саёҳати», 1907 йилда «Ботқоқдаги фермадан чиққан қизча» китоби босилди.

1909 йилда Лагерлёфга «Ҳамма асарларида ажралиб турган юксак идеализми, ёрқин тасаввурлари ва руҳий дунёга кириб борганлиги учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофотни топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси: «Йёст Берлинг ҳақидаги сага»ни машҳур китоб деб, бу асар «бизнинг даврдаги носоғлом ва сохта реализмдан қатъиян воз кечгани учунгина эмас, балки асар мисли кўрилмаган оригинал бўлгани учун ҳам машҳур», деди. Адиба жавоб нутқини ўзига хос хаёлий манзарада ифода қилди. Мукофотга сазовор бўлганидан кейин отасининг руҳининг олдига келади. Сельма бундай юксак шарафни оқлолмайман, деганида, руҳ «Ерда ҳам, осмонда ҳам жавоб топиб бўлмайдиган муаммо устида бошимни қотирмайман.

Сенга Нобел мукофоти берилганидан беҳад бахтиёрман, бошқа ҳеч нарсадан ташвиш қилмайман», дейди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида нацистлар ҳукумати Лагерлёфни ўзига оғдириб олмоқчи бўлади, лекин у бўш келмади. Вафотидан (1940 й.) бир йил олдин германиялик шоира Нелли Заксга Швеция визасини олишда ёрдамлашди. У Швецияга келганида Лагерлёф оламдан ўтган эди.

Лагерлёф асарлари Швецияда севиб ўқилади, чет элларда ҳам маълум, аммо баъзи танқидий фикрлар ҳам айтилган. Инглиз адибаси ўз монографияси сўз бошида «Лагерлёф афсоналар, сагалар, ривоятлар бобида муваффақиятли ёзади, психология, турмуш тарзлари соҳасида у унчалик кучли эмас», деб ёзган.

Адабиётшунос Эрик Йоханнес таъкидлайди: «Лагерлёфнинг коиноти — маънавий коинот. Унда яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги зиддият бор, худо қаҳрамонларни ишонч билан бахтли ниҳояга бошлаб боряпти. Шу сабабли унинг китоблари баъзан дидактик бўёқларга эга».

Хальдоур ЛАКСНЕСС

(1902 й., 23 апрел)

Исландиялик рўмоннавис ва эссечи. Ҳақиқий исми — Хальдоур Гудьонссон. «Лакснесс» ферма номи бўлиб, адиб ўзига тахаллус қилиб олган. Маъноси — «лосослар ярим ороли». Болалигида отаси унга кўп китоб ўқиб берган, скрипка чалишни ўргатган. Ўқувчилик пайтидаёқ романтик воқеаларни ёзиб юрди. Улардан бири «Табиат фарзанди» қиссаси 1919 йилда босилди. Бу пайт адиб эндигина 17 ёшга кирган эди. Шу йили отаси вафот этди, Хальдоур Данияга, Австрия, Германия, Францияга сафар қилди. Францияда сюрреализм билан танишди. 1923 йилда Люксембургда лютеранликдан католикликка ўтиб, Лакснесс исмини олди. Чет элларда юриб, ижодда давом этди. «Баъзи воқеалар» (1923 й.) тўплами, «Муқаддас тоғ остида» (1924 й.) рўмони босилди. «Уйдан кетиб қолдим» номли автобиографиясини ёза бошлади. Сицилияга бориб «Кашмирлик улуг тўқувчи» (1927 й.) рўмонини ёзди. Шимолий Америкада 1927—1929 йилларда яшади ва исландиялик эмигрантларнинг қашшоқлиги ҳақида ёзгани учун мамлакатдан қувғин қилинажаги ҳақида пўписа эшитди. Шу кезларда католик динидан чиқади, АҚШда ёзувчи Эптон

Синклер таъсирида социалистик ғояларга бериледи. 1930 йилда Исландия парламентининг минг йиллик юбилейи муносабати билан ватанига қайтди, уйланди, икки жилдлик «Салка Валка» (1936 й.) рўмонини ёзди. Унда аёвсиз реалистик усул билан исландиялик камбағаллар ҳаёти тасвирланган. 1934—1935 йилларда чиққан икки жилдлик «Мустақил одамлар» рўмони АҚШда нашр қилинган, обрўси ошиб, исландиялик энг яхши ёзувчи, деган номга муяссар бўлди. 1937—1940 йилларда «Ёруғ дунё» — тўрт жилдлик сага ёзди. Унда камбағал шоирнинг гўзалликка ошиқлиги билан ижтимоий адолатсизликни қабул қилолмаслиги ўртасидаги зиддият мавзунинг ўзаги қилиб олинган. Сагадан кейин «Исландия қўнғироғи» номли трилогияда XVII аср воқеалари ҳақида ёзди.

Лакснесс Россияда ҳам бўлди ва «Шарққа йўл» (1933 й.), «Рус эртаги» (1938 й.) мақолаларини ёзди. 1948 йили «Атом станцияси» номли сатирик рўмон ёзди. Унда муаллифнинг коммунистик кайфиятларга берилгани билиниб туради, шунинг учун бўлса керак, 1950 йилда «Исландия—СССР» жамиятининг раиси лавозимига таклиф этилди.

1955 йили Лакснессга «Исландиянинг улуғ ҳикоячилик санъатини қайта тиклаган ёрқин эпик санъати учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида «Ёруғ дунё» рўмони дурдона асар деб таъкидланди. Лакснесс жавоб нутқида қадимги исланд оқинларини эслаб, улар олдида ўз ижоди билан қарздорлигини айтди. Улар ўзларининг эпик ижоди билан «нафақат гўзал ва нафис тил, балки оригинал адабий жанр яратганлар», деди.

Адибнинг кейинги асарларида ўзгариш сезилди, ижтимоий ва сиёсий муаммолардан чекинди, 1963 йилда автобиографиясини чоп эттирди. Унда коммунизмни танқид қилди. Скандинавия адабиётида Лакснесс ҳозирги кунларда ҳам обрўга эга.

Синклер ЛЬЮИС

(1885 й., 7 феврал — 1951 й., 10 январ)

Америкалик рўмоннавис. Отаси — врач, онаси — врачнинг қизи бўлган. Миннесотанинг янгигина қурилган, аҳолиси 3 минг кишига етмайдиган Соук-Сентере шаҳарчасида туғилди. «Бош кўча» (1920 й.) рўмони ана шу шаҳарча ҳақида. Мактабда ўқиган кезлари спорт билан шуғулланиш ўрнига кўпинча шеърлар ўқирди, ёлғиз сайр

қилишни хуш кўрарди. Талабалик йиллари шеърлар ёзди, университетнинг бадиий журналида, биринчи курсдалигидаёқ балладаси босилиб чиқди. Кейинчалик шу журналда хизмат қилди, ўқитувчилар эътиборини қозонди.

Бир нечта шеъри Сан-Францискодаги журналда босилгандан кейин Уильям Роз Бене уни қувватлаб хат ёзиб юборди. Льюис дарбадар юраверди, бир жойда муқим ишлолмади, кимлардир уни ишдан бўшатди, баъзи жойлардан ўзи кетди. Ҳикоялар ёзиб ҳеч қаерда бостиrolмади, баъзи мавзуларини Жек Лондонга сотиб кун кўрди. Биринчи насрий асарини Том Грэн тахаллуси билан чиқарди. Болаларга аталган бу китобни «Аэропланда сайр» (1912 й.) деб номлади. Бир йилдан сўнг биринчи рўмони «Бизнинг мистер Ренн» (1915 й.) да ёш хаёлпараст ҳақида ҳикоя қилинади. «Бургут парвози» (1915 й.) рўмони адабиётшуносларнинг фикрига қараганда, Дон Кихот руҳида ёзилган.

Иккала рўмон яхши қабул қилинган бўлса-да, Льюис арзимаган қалам ҳақи олди. Унинг ҳақиқий карьераси 1915 йилда, бир газета «Табиат» ҳикояси учун минг доллар қалам ҳақи берганидан кейин бошланди. Обрўси ошиб, уни ҳамкорликка таклиф қиладиганлар кўпайди. Кейинги 4 йил ичида кўплаб ҳикоялар, 4 рўмон ёзди. «Бош кўча» рўмони ёзилгач, Льюис йирик ёзувчи ва танқидчи, деган обрў орттирди. Бу рўмонни ижтимоий нуқтаи назардан гоҳ мақтаб, гоҳ танқид қилган бўлсалар-да, бадиий асар сифатида бир овоздан мақташди. Масалан, америкалик танқидчи Стентон Кобленц рўмон босилганидан бир неча ой ўтиб, мана бундай ёзди: «Жейн Остин ҳам, Жорж Элиот ҳам ўтган асрдаги Англиянинг чекка ўлкаларини, Льюис Американинг кичкинагина шаҳарчасини, унинг ўртамиёналиги, юмори, шавқ-завқи, майдакашлигу салоҳиятдаги улғуворлиги, сон-саноксиз ачинарли комедиялари ва пинҳона ифлос фожиалари билан тасвирлаганичалик тасвирлай олмаганлар».

Америкалик адабиётшунос Перри Миллернинг фикрича Льюис, санъаткор сифатида Чарльз Диккенсдан кўп нарса ўрганган. «У Диккенсни ёддан билган, — дейди Миллер, — ва «Бош кўча» каби китобларида замонавий Америкада бадиий бўрттиришнинг диккенсча усулларини қўллашга ҳаракат қилган».

«Бош кўча»дан кейин янада зиддиятли асарлар яратилди. «Бэббит» (1922 й.) да чекланган ва мунофиқ ўрта бизнесменлар тасвирланган, «Эроусмит» (1925 й.) даги бош

қахрамон — врачга «бэббитлар» олижаноб ишларни амалга ошириш учун йўл бермайдилар, «Элмер Гентри» (1927 й.) да черков ҳаёти тасвирланган, «Додсворт» (1929 й.) да шуҳратпараст бир бизнесмен мисолида Европа ва Америка маданияти ўртасидаги низо тадқиқ этилган, «Энн Викерс» (1933 й.) да ижтимоий институтлардаги коррупция очиб ташланган. Бу рўмонларнинг ҳаммасида Льюис аччиқ тил билан ўрта табақанинг нодонлигини, такаббурилигини, риёкорлигини фош қилади.

20-йилларда Льюис Америка ёзувчиларининг энг яхшиларидан бири ҳисобланди. 1926 йили унга Пулитцер мукофотини беришганда олмади ва адабий мукофотларга ишонмайман, қолаверса, мукофотга лойиқроқ бошқа адиблар бор, деди. Шундан кейин Льюиснинг обрўси янада ошиб кетди, 20-йилларнинг охирларида АҚШнинг энг жасур, энг ўткир ёзувчиси, деб тан олинди, халқаро миқёсда эътибор қозонди.

1930 йили Льюисга «Бақувват ва ифодали ҳикоячилик санъати, янги типлар ва характерларни сатира ва юмор билан яратишдаги нодир маҳорати учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Американинг янги адабиёти ишни ўз-ўзини танқиддан бошлади. Бу — соғломлик аломати. Синклер Льюисда энг биринчи кўчиб келганлар характери бор», деди. Льюис ўзининг анъанавий Нобел маърузасини «Америкаликларнинг адабиёт олдидаги қўрқуви» деб атади. Унда лауреат «Америкага хос ҳамма нарсени, ҳатто камчилигу ютуқларни мақтамайдиган» адабиётдан қўрқадиганларга қарши чиқди. У «Европага сентименталлик билан тақлид қиладиган»ларни фош қилиб, Америка ҳақиқатини ҳаққоний ёзганларни табриклади. Мукофотдан кейин Льюиснинг асарлари бўшашиб кетди, танқидчилар норози бўлишди. Ўнта рўмондан бир нечтасигина юқори баҳо олди.

Льюис умри давомида спиртли ичимликни кўп истемол қилди, натижада соғлиғини йўқотди. 1951 йил 10 январда Римда юрак хасталигидан вафот этди.

Томас МАНН

(1875 й., 6 июн — 1955 й., 12 август)

Немис прозаиги, публицисти. Отаси дон билан савдо қилувчи бой шаҳар сенатори бўлган, онаси — бразилияга кўчиб борган немис ва маҳаллий аёлдан туғилган.

Шунинг учун бўлса керак, Томас Маннда европача ҳиссий вазминлик, шахсга ҳурмат, буржуача дунёқараш билан жанубий америкаликларга хос сезгирлик, тийрак ақл ва санъатга муҳаббат хислатлари мужассам бўлган. Бу хислатлар бўлажак машҳур адиб ҳаёти ва ижодида катта рол ўйнади.

Томас отасининг касбини мерос қилиб олиши керак эди, бироқ отаси вафот этгач, унинг корхонаси тугатилди. Томас бир амаллаб мактабни битирди. 16 ёшга кирганида оила Мюнхенга кўчиб келди. Томас аввалига суғурта компаниясида ишлади, кейин акаси Генрихнинг маслаҳати билан журналистикага қўл урди. Сатирик газетага муҳаррир бўлди, ҳикоялар эълон қилди. Уларда ҳаётнинг мазмунини излайдиган рассомнинг кечинмалари гоҳ кинояли, гоҳ ғамгин тасвирланади. Шу билан бирга Томаснинг буржуача ҳаётга интилиши сингиб кетган, қаҳрамонлар ҳам шунга интилади.

Ҳикоялардаги мавзулар Томас Маннинг энг биринчи рўмони — «Бруденброклар» (1901 й.)да янги куч билан илгари сурилган. Рўмон автобиографик йўналишда ёзилган бўлиб, Любекдаги савдо фирмасининг инқироzi ҳикоя қилинган. Бруденброкларнинг учта авлоди ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлади. Кейинги авлодлар санъатга берилган сари ишбилармонлик хислатларини йўқота борадилар. Ганно исмли ўсмир, иқтидорли мусиқачи вафот этгач, авлодда узилиш рўй беради. Гарчи ўсмир безгакдан вафот этган бўлса-да, муаллифнинг пинҳоний фикрича, иродаси йўқликдан, ожизу нотавон бўлиб қолиб, ҳаётга мослаша олмаганидан нобуд бўлади.

Адибнинг «Тонио Крегер» (1903 й.) новелласи ҳам одамларнинг эътиборига тушди. Гамлет сингари Тонио ҳам ўзининг амалиётдаги қобилятсизлигини кўнгли нозиклашиб кетганида кўради. У, фақат муҳаббат ҳаддан зиёд ақлий фаолиятдан келиб чиқадиган фалажликдан қутқариши мумкин, деган хулосага келади. Томас Манн шундай мулоҳазаларни ўзига тегишли, деб ўйлаган бўлиши мумкин. У 1905 йилда йирик математикнинг қизи — яҳудий банкирлари ва савдогарларининг авлодига уйланди, 3 қиз ва 3 ўғил фарзанд кўрди. Бироқ никоҳ Томаснинг интеллектуал муаммоларини ҳал қилолмаган кўринади, у гомосексуализм иллатига дучор бўлади.

«Венециядаги ўлим» (1913 й.) новелласида шу иллат ҳақида гап боради. Бу асар жаҳон адабиётидаги ажойиб новеллалардан бири ҳисобланади. Унда ёзувчининг кейинги асарларида ҳам назарда тутиладиган ёлғизлик, жисмоний ва руҳий нуқсонни таққослаш, санъатнинг руҳиятга ёмон таъсири мавзулари учрайди. Ёзувчи биринчи жаҳон уруши йилларида чуқур маънавий ва руҳий инқирозга учради. «Сиёсатга қарши одамнинг мулоҳазалари» (1918 й.) номли 600 бетлик китоб ёзди. Унда муаллиф либералча оптимизмни танқид қилди, ўзи, мусиқий ва иррационал қонун-қоидалардан холи, деб билган немис халқининг миллий руҳини рационалистик ва маърифатчилик фалсафасидан ҳимоя қилиб чиқди. Бироқ, киноя билан айтадики, ўзи адабиётга қўшадиган ҳисса, шу — ўзи қарши чиқаётган рационалистик гуманизмнинг тараққиётига сабабчи бўлиши мумкин.

Урушдан кейин Томас Манн яна бадиий ижодга қўл уриб, 1924 йилда «Сехрли тоғ» рўмонини ёзди. Бу асар интеллектуал ва руҳий тарбия анъанаси акс эттирилган киноядор, энг ажойиб рўмон ҳисобланади.

Томас Манн ижоди зиёли китобхонларда зўр таассуротлар уйғотди. Улар ўзларининг интеллектуал ва маънавий изланишлари ҳақида ўқидилар. 1929 йилда ёзувчига «Энг аввало, ҳозирги замон адабиётида мумтоз бўлиб қолган ва оммавийлиги ортиб бораётган «Бруденброклар» номли улуғ рўмони учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси, Томас Манн Чарлз Диккенс, Гюстав Флобер, Лев Толстой даражасига чиққан биринчи немис ёзувчиси, деб таъкидлади. Шу билан бирга, Томас Манн, бир томондан, ўзи мураккаб руҳий санъат яратди, иккинчи томондан — унинг мақсадга мувофиқлигига ўзи шубҳа қилади, деди. Академия аъзосининг фикрича, Томас Маннга хос улуғворлик «поэтик кўтаринкилик ва интеллектуаликни оддий ҳаётга, ер юзидаги барча нарсага муҳаббат» билан келиштира олиш қобилиятидадир.

Адиб мукофотдан кейин сиёсат билан кўп шуғулланди. 1930 йилда, Берлинда «Ақл-заковатга чақирув» ҳақида нутқ сўзлади. Гитлер ва Муссолинини назарда тутиб, сиёсий аллегория ёзди, социалистлар эркинлик ва инсон шайнини ҳимоя қилиш масалаларини кўтариб чиққанларида социализмга нисбатан мойиллик билдирди. 1933 йилда Гитлер давлат тепасига келганида Томас Манн хотини билан

Швейцарияда эди, Германияга қайтмасликка қарор қилди. Цюрих шаҳри яқинида ўрнашиб, кўп юртларга саёҳат қилди, 1938 йилда эса АҚШга кўчиб кетди.

1936 йили Томас Манн Германия фуқаролигидан, Бонн университетининг фахрий доктори унвонидан маҳрум қилинди, 1944 йилда АҚШ фуқаролигига ўтди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ёзувчи нацизмни қоралади. Урушдан кейин уни Германияда яхши қабул қилишди, бироқ у ватанига қайтмади, яна Цюрих яқинида ўрнашди. Кексайиб қолган йиллари Инжил мавзуларига мурожаат этиб, киноя ва юморга тўла «Юсуф ва унинг акалари» тетралогиясини ёзди (1933—1943 йиллар). Яна бир рўмони — «Лут Веймарда» (1939 й.) да Гётени бош қаҳрамон қилиб олган. «Доктор Фаустус» (1947 й.) немис халқ оғзаки ижодидаги Фауст образи асосида яратилган. Асарнинг бош қаҳрамони гениал, бироқ руҳан касал мусиқачи, унинг ижоди — давр руҳий дардининг акси эканлиги кўрсатилган.

Ёзувчининг энг сўнгги рўмони «Кўпоровчи Феликс Крул саргузаштлари» (1954 й.), 1910 йилда бошлаб қўйган кўлёмалари асосида битилган.

Адабий танқидчиликнинг Томас Манн ҳақидаги фикри аввалгидек юқори.

Роже Мартен дю ГАР

(1881 й., 23 март — 1958 й., 23 август)

Француз рўмоннависи ва драматурги. Париж яқинида, бой оилада туғилган, ота-боболари ҳуқуқшунос бўлишган. Онаси тadbиркорлар оиласидан. Роже 10 ёшга етганида мактабда ўзича пьесалар ёзиб юрадиган бола билан дўстлашиб қолади ва унга ҳаваси келади. Талабалик йиллари ёмон ўқиган, отаси уни бир профессорга бириктириб қўяди. Профессор ундан иложи борича кўп ўқишни, лекин ҳеч нарсага ишонмасликни талаб қилади. Шу билан Роже мунтазам ақлий меҳнатга ўрганди. 17 ёшида маънавий устози — руҳоний Марсел Эбернинг тавсиясига биноан «Уруш ва тинчлик»ни ўқиди. Толстой унинг қалбида ўчмас из қолдирди, ўзи ҳам шунақа катта асар ёзгиси келди.

Сорбонна университетига киролмагач, олий архив-тарихий ўқув юртига кирди ва шу малакаси кейинчалик ёзувчилик малакасини эгаллашда катта иш берди. 1905 йилда архивчи-палеограф дипломини олгач, уйланди, Парижда ўрнашиб олиб, Толстой руҳида рўмон ёзишга киришди. Бир

ярим йилдан кейин ҳафсаласи пир бўлиб, ижодни ташлаб юборди — ёзолмади. Бу орада фарзандли бўлди, уни боқиш керак эди. Ниҳоят, бир неча ҳафта қимирламай ўтириб, «Шакланиш» деган асар ёзди. Унда ўз тарихини — ёзувчиликка интилиб, арзигулик бир нима ёзолмаган одамни тасвирлади. Китобни ўз маблағи ҳисобидан бостирди ва шундан бошлаб профессионал ёзувчи бўлиб қолди. Кейин «Мариз» деган асар ёзмоқчи бўлди, лекин битиролмади. Уни ташлаб, «Жан Баруа» (1913 й.) рўмонини ёзди. Буни си муваффақиятли чиқиб, муаллифга обрў келтирди. Асар ўша вақтлар учун янги бўлган диалог ва тарихий ҳужжатларни чоғиштириш усулида ёзилган.

Ёзувчи биринчи жаҳон уруши йилларида Франция армиясида хизмат қилди. Уруш тугагач, ота-онасининг мулкида ўрнашди, 1922 йилдан 1940 йилгача 8 жилдлик «Тибо оиласи» рўмонини ёзди. Инглиз тадқиқотчиси Мартин Сеймур-Смит фикрича «Тибо оиласи» ўзининг «тафсилотлари, бош персонажларнинг ранг-баранглиги, ҳалоллиги билан ҳайратга солади; асримизнинг йирик рўмонлари ичида «Тибо оиласи» — энг фожиалисидир».

1937 йилда Мартен дю Гарга «Инсонни, шунингдек, замонавий ҳаётнинг энг муҳим томонларини тасвирлашдаги ҳақиқати ва бадиий кучи учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофотни топшириш маросимида «Тибо оиласи» алоҳида таъкидланди. Ёзувчи ўзининг жавоб нутқида, унинг фикрича, XX аср одамларининг ҳаёти ва фикрларига хос бўлган догматизмни қоралади, «кўр-кўрона мафкурадан қочиб, ўз-ўзини англашга интиладиган мустақил шахсларни» шарафлади. 1940 йилдан кейин «Полковник Момора» эпопеяси устида ишлади, лекин тугатолмай, 1958 йили вафот этди.

Мартен дю Гар одамови бўлган, ёзувчининг ўзлигини унинг китоблари кўрсатиб туриши керак, деган эътиқод билан яшаган.

Харри МАРТИНСОН

(1904 й., 6 май — 1978 й., 11 феврал)

Швеция шоири, прозаиги, эссечиси ва журналисти. Болалигидан етимхонада ўсган, махсус билим олмаган. Тирикчилик кўйида ҳар қандай ишлар қилган, аксари, кема-ларда матрос, гўлаҳ, юк ташувчи бўлган. Сил касалига чалиниб, дайди ҳаётни йиғиштирди, шеър ёза бошлади. 1929

йилда ўзидан 14 ёш катта бўлган ёзувчи хотинга уйланди. Шу йилдаёқ Киплингга тақлид қилиб ёзган «Шарпа-кема» шеърлар тўплами босилди. «Кўчманчи» деб аталган кейинги тўплами чиққандан кейин умид қилса бўладиган шоир сифатида танилди. Гарчи баъзи танқидчилар тўпламининг тили ва стилистикасини қаттиқ танқид қилган бўлсаларда, бошқалари шеърий образларга бойлигини, ундан енгил шабада уфуриб тургандек бўлаётганини эътироф этдилар. «Мақсадсиз саёҳатлар» (1932 й.) номли очерклар тўпламида бир вақтлар ўзи дайдиб юрганларини эслаган. Биринчи рўмони — «Қичитқи ўт гуллади» (1935 й.) ўзининг оғир етимлик таассуротлари асосида ёзилган. Бир йилдан сўнг ёшлик йилларига бағишланган «Ҳаётга йўлланма» (1936 й.) босилди. 1934 йилда хотини билан Совет Иттифоқига, ёзувчиларнинг съездига борди. Россиядан нохуш таассурот билан қайтди. 1939 йилда Совет — Финландия уруши бошланганда Швециянинг кўнгилли армиясига кирди, бироқ соғлиғи тўғри келмаганидан, сафдан чиқишга мажбур бўлди. Иккинчи жаҳон уруши даврида «Пассат» (1945 й.) шеърий тўплами чиқди. Урушдан кейинги кўзга кўринган асарлари «Клокрикедаги йўл» (1948 й.) рўмони ва «Аниара» (1956 й.) поэмаси бўлди. Кейинги рўмони ўқувчилар томонидан яхши қабул қилинди, шундан сўнг ёзувчини Швеция академиясига аъзо этиб сайлашди.

«Аниара» — фалсафий поэма бўлиб, бортига 8 минг ерликни олган космик кема ҳақидаги 103 кўшиқдан иборат асар. Одамлар Ер сайёрасидаги атом ҳалокатидан қочиб кетадилар. Аини вақтда, поэма — маънавий қадриятларни йўқотган одамзотнинг тимсолий тарихидир.

Мартинсон 1974 йили «Хамма нарсани — шудринг томчисидан тортиб Коинотгача, барчасини ўз ичига олган ижоди учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот Мартинсон билан унинг ватандоши Эйвинд Йонсонга тақсимланди. Бу воқеа Швециядаги мутахассислар орасида норозиликларга олиб келди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси Мартинсон ва Йонсонга мукофот берилганини асослаб, улар: «ишчилар орасидан чиққан кўплаб ёзувчиларнинг вакиллари, адабиётни ўзларининг мураккаб тақдирлари билан бойитиш учун унга кенг миқёсда ёпирилиб киришди», деди.

Танқидчи Лейф Шёберг Мартинсоннинг адабий фаолиятини жамлаб, «космик даврнинг биринчи шоири» деб

атади, «Аниара»ни «давримизнинг улуғ поэмаларидан бири» деб баҳолади. «Ўзи ўқиб, ўз кучи билан шоир бўлган инсон сифатида Мартинсон ҳайратланарли қобилият эгасидир», деди танқидчи.

Нажиб МАҲФУЗ

Мисрлик ёзувчи, 1911 йили майда чиновник оиласида туғилган. Қоҳира университетининг адабиёт факультетини тугатган. Жами ёзган асарлари: қирққа яқин тарихий, ижтимоий, психологик рўмонлар ва қиссалар, 11 ҳикоялар тўплами, 5 пьеса. Уни «мистер Бальзак» дейишади. 1988 йили Нобел мукофотига сазовор бўлди. Швеция академиясининг маълумотига кўра Нажиб Маҳфуз 150 номзод орасида ғолиб деб топилди. Ижодига қуйидагича баҳо берилди: «Унинг асарлари бевосита жами одамзотга мурожат этилгани билан ажралиб туради. Ёзувчи араб рўмонини дунё маданияти даражасига кўтаришга муваффақ бўлди». Ёзувчининг ўзи айтишича, «Юксак мукофотга араб тили сазовор бўлди».

Нажиб Маҳфузнинг мустақил дунёқарашлари туфайли 30 йил илгари ёзган «Гебелава болалари» деган китоби тақиқлаб қўйилди. Ёзувчи ижтимоий рўмон жанрини ривожлантиришда етакчи рол ўйнаган. 40-йиллардаёқ шу жанрдаги рўмонлар туркуми чиқа бошлаган. Улар кварталлар ва кўчалар номи билан аталди: «Хан-ал-Халили», «Ал-Мидианк кўчаси», «Байн-ал-касрайн» трилогияси қоҳиралик савдогар оиласининг бир неча авлоди ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Фарба бу трилогияни Голсуросининг «Форсайтлар ҳақида сага», Томас Манн қаламига мансуб «Бруденброкклар» асари билан тенглаштирадilar.

Ёзувчининг кейинги ёзганларидан бири «Оллоҳ ҳар гунигини бахтиёр қилсин» номли автобиографик трилогиясидир. Маҳфузнинг асарлари Миср билан қўшни мамлакат тилларига: иврит, турк, форсийга таржима қилинган, қатор асарлари экранлаштирилган. Рус тилига ўгирилганлари: «Ўғри ва ит» (1961 йили ёзилган, 1965 йили таржима қилинган), «Кузги беданалар» (1964 йили таржима қилинган), «Кўзгулар» (1971 йили ёзилган, 1979 йили таржима қилинган) мемуар-рўмони, «Мирамор пансионати», «Ёмғир остидаги севги» (1975 йили таржима қилинган).

Морис МЕТЕРЛИНК

(1862 й., 29 август — 1949 й., 6 май)

Белгиялик драматург ва эссенавис, ўзига тўқ ҳуқуқшунослар оиласида туғилган, 12 ёшидан бошлаб 7 йил иезуит коллежида ўқиди. Ота-онаси ўғлининг ҳуқуқшунос бўлишини орзу қилишди, бола эса адабиётга қизиқди. Ҳуқуқшунос дипломини олгач, Парижга малака оширишга боради-ю, 6 ой юриб фақат адабиёт билан машғул бўлади. У ерда символист шоирлар, декадент-ёзувчилар билан танишди. Туғилиб ўсган шаҳри Гентга келгач, юрист бўлиб ишлади, бироқ адабиёт билан шуғулланишни давом эттирди. Парижда чиқадиган ҳафталик газетада «Беғуноҳларни ўлдириш» (1866 й.) новелласи босилди, 1889 йилда «Иссиқхоналар» шеърий тўплами ва «Малика Мален» номли эртак-пьесаси босилди. Пьеса танқидчиликнинг яхши баҳосини олди. Кейинги йилларда Метерлинк тимсолий пьесалар ёзди. «Чақирилмаган аёл» (1890 й.), «Кўрлар» (1890 й.), «Етти малика» (1891 й.), «Пелеас ва Мелисанда» (1892 й.) шулар жумласидан. Ҳаммасига хос хусусият — эртакларнинг сирли муҳити. Персонажлар қисқа, аммо кенг маъноли гапирадилар, кўп гаплар «нимкоса»да қолиб кетади. 1894 йилда қўғирчоқ театри учун учта пьеса ёзди. 1895 йили, яъни 33 ёшида актриса ва қўшиқчи Жоржетта Лебланни учратди. Аёл 23 йил давомида умр йўлдоши бўлди, драматургга ҳар томонлама хизмат қилди, пьесаларда асосий ролларни ўйнади. 1896 йили Метерлинк ва Леблан Гентдан Парижга кўчиб ўтишди. Бу вақтда Метерлинк метафизик эсселар, трактатлар ёзиб, «Мулойимлар бойлиги» (1896 й.), «Донишмандлик ва тақдир» (1898 й.), «Асал-арилар ҳаёти» (1901 й.) номли тўпламлар чиқарди. «Зангори куш» пьесаси энг оммабоп асар бўлиб, Москвада, Лондонда, Нью-Йоркда, Парижда саҳналаштирилди.

1911 йили Морис Метерлинк «Кўпқиррали адабий фаолияти, айниқса, тасаввур ва поэтик тахайюлга бойлиги билан ажралиб турадиган драматик асарлари учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси драматургнинг «Агливена ва Селизетта» пьесасини алоҳида таъкидлаб, унга танқидчилик томонидан етарлича баҳо берилмаганини эслатди. Метерлинк бетоблиги туфайли маросимда иштирок этолмади. Мукофотдан кейин ёзган асарларидан эътиборга энг лойиғи «Термитлар ҳаёти» (1926 й.) бўлиб, унда тимсол-

лар воситасида коммунизм ва тоталитаризмни сатира қилди. 1927 йилдан 1942 йилгача 12 жилд асарлар тўпламини чиқарди.

Нацистлар Европага таҳдид солганда Метерлинк Португалияга кўчиб кетди, қарасаки, у ерларда ҳам нацистлардан қутулиб бўлмас экан. Шундан кейин АҚШга кетишга мажбур бўлди. Уруш тугагач, ватанига қайтди.

Метерлинкнинг асарлари ўз обрўсини сақлаб қолди. Унинг ўзи абсурд театрнинг асосчиларидан бири ҳисобланади, Сэмюэл Беккет ижодига таъсир ўтказган.

1967 йили Жоанна Патаки Козофф ёзади: «Метерлинк ҳеч кимни ҳеч нимага даъват қилмайди, ҳеч қанақа ҳукм чиқармайди. Унинг санъати ҳеч қачон ташвиқотга айланмаган, у сиёсат ва психиатриядан четда турган фундаментал қадриятларга асосланади».

Танқидчи Беттина Крап «Морис Метерлинк» (1975 й.) номли монографиясида тахмин қилишича, Метерлинкнинг эртак жанрига мурожаат қилишини сабаби шуки, «эртаклар жамоавий онгнинг энг чуқур ва энг оддий ифодаси бўлиб, инсоний ҳиссиётларга ундайди».

Чеслав МИЛОШ

(1911 й., 30 июн)

Поляк-америка шоири, эссечиси. Ҳозирги Литва худудида, ўша пайтда Чор Россияси ҳукми остидаги кўпмиллатли Шетейняй шаҳарчасида туғилган. Поляк, литва, яҳудий ва рус тилларида болалигиданоқ гаплаша бошлаган. Оилада католик дини бўйича тарбияланди, лотин тилини ўрганди, 18 ёшида маҳаллий университетга кирди. Ёшлигидан шоир бўлишга тўла ишончи бўлишига қарамай, ҳуқуқшуносликни танлади. Оила биринчи жаҳон урушидан кейин Вильно (ҳозирги Вильнюс)га кўчиб ўтди.

1933 йилда Милошнинг «Музлатилган вақт ҳақида поэма» номли шеърлар тўплами босилди. 1934 йилда юрист дипломини олгач, стипендия олиб Парижга адабиёт бўйича ўқиш учун кетди. У ерда ўз амакиси, дипломат ва шоир Оскар Милошнинг қаноти остида юрди. Бир йилда амакисидан кўп нарса ўрганди. «Интеллектуал фаолият, шу жумладан, санъатга тегишли ҳамма масалаларда қатъий таркидунёчилик зарур», деб уқдирди у.

Вильнога қайтгач, 1936 йили иккинчи шеърый тўплами — «Уч қиш»ни чиқарди. Шундан кейин радиода бўлим

бошлиғи лавозимини эгаллади, бироқ дунёқарашлари бошқача бўлганлиги сабабли ишдан бўшатилади ва Варшавага кўчиб кетди. Польша биринчи жаҳон урушидан кейин мустақилликка эришган бўлса-да, 30-йилларда Гитлер ва Сталин ўртасида пинҳона келишув қурбони бўлиб турарди. Қийин ва азобли ўтмиш туфайли поляк халқининг миллий ўз-ўзини англаши сиёсатда эмас, адабиётда ўз аксини топган, шунинг учун Польшада шоир муҳим одам ҳисобланди. Милош ўзини радикал ҳам, коммунист ҳам бўлмаган шоир ҳисобларди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Милош Вашингтон ва Париждаги ваколатхоналарда ишлади. 1951 йилда коммунистлар ҳокимият тепасига келгач, Парижда эмигрант сифатида қолиб кетди. 1953 йили «Қул қилинган ақл» асарини ёзиб, тоталитаризмнинг санъаткор шахсиятига таъсири ҳақида фикр юритди. Асар ғарб мамлакатларида Милошга обрў келтирди.

Милош учун эмиграциядаги ҳаёт оғир ва азобли бўлди. Туғилган ери ва она тилидан, поэтик манба ва рағбатдан узилиб қолиб, ҳеч нарса ёзолмади. Шеър ўрнига 1955 йили «Исса водийси» номли рўмон ёзди. Тахминан ўша кезлари «Ҳокимиятни қўлга олиш» рўмонини чоп этди. Бу асарлар учун Милош Европанинг адабий мукофотини олди.

Милош Францияда ҳам узоқ яшаб қололмади, у ердаги айрим зиёлиларнинг совет коммунизми дунёни қутқаради, деган гапларини кўтаролмасдан, 1960 йили АҚШга кўчиб кетди. Калифорния университетида профессор бўлиб ишлади. 1970 йили Америка фуқаролигига ўтди. АҚШда яшаган кезлари Милошнинг адабий фаолияти жонланди: поляк тилига таржималар қилди. 1980 йили Чеслав Милош «Низолар ичра ҳар томонга тортқиланаётган бу дунёдаги одамнинг ҳимоясизлигини кўрқмасдан, соф нигоҳ билан кўрсатиб бергани учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Милош тасвирлаган дунё — одам жаннатдан ҳайдалгандан кейин яшаётган дунёдир» деди. «Сизнинг асарларингизни ўқий туриб, — деди у Милошга қарата, — гарчи бир оз бегона бўлса-да, одам янги, ҳаётий тажриба олади». Милош ўзининг анъанавий маърузасида ўз болалиғи ҳақида озгина гапириб, сўнг сиёсат ва эмиграция муаммоларига ўтди: «Шоирнинг сургуни — шундай бир ҳолатнинг оқибатики, мамлакатдаги ҳокимиятни эгаллаб олганлар унинг тилини ҳам назорат қилади, бунда

нафақат цензура йўлидан, балки сўзларнинг маъносини ўзгартириш усулидан ҳам фойдаланишади. Шунда шоирнинг вазифаси хотирда сақлашдан иборат бўлади. Хотира — бизнинг кучимиз. Тириклар марҳумлардан мадад олади. Улар ҳамма нарсани ўз номи билан атаб, ўтмишни ёлгон ва афсоналардан халос қилиб, ўз вазифаларини бажара оладилар».

Иосиф Бродский Чеслав Милошни, замонамизнинг мен билган энг улуғ шоири, деб атаган. Фарба Милош асарлари бошқа тилларга таржима қилинган сари, муаллиф оммалашиб борди. Бир вақтлар унинг асарлари Польшада тақиқланган эди.

Америкалик шоир ва ношир Жонатан Гэласси таъкидлаганидек, «Милошнинг ҳамма куч-қуввати аччиқ тажрибага, фақат ўз ҳаётидаги эмас, балки бутун тарихдаги тажрибага — ундаги даҳшатлар ва гўзалликларнинг ақлга тўғри келмайдиган ҳолда бирикиб кетишини ҳисобга олган ҳолда тажрибага асосланган». 1978 йили Теренс де Пре «Нейши» журналида бундай ёзди: «Милош учун ҳамма нарса — одамлар, шаҳарлар, буюмлар тарихга сингиб кетган. Тақдир унинг учун — инсон тақдири... Мен инсонни ундан кўра кўпроқ улуғлайдиган ва шу боис кўпроқ азобланидиган шоирни билмайман... Милош ўз санъати шарофати билан тарихий хотира юкини кўтариб юриб, қандай қилиб тушкунликка тушмаслик керак, деган долзарб руҳий иккиланишга ечим топа олган».

Паул Цвейг: «Милош, поэзия нафақат эстетик, балки ахлоқий категория ҳам эканлигига ишонади. Шоир алоҳида одамнинг азоб-уқубатларини қадриятларнинг шундай даражасига олиб чиқиши лозимки, уни бу даражадаги инсончисизлик ва натижасиз габадан, демакки, мафкура-нинг васвасасидан ҳимоя қилиши керак, деб ҳисоблайин», — дея ёзган эди.

Габриела МИСТРАЛ

(1889 й., 7 апрел — 1957 й., 10 январ)

Чили шоираси, педагог. Асл исми Лусила Годей Алькаьяги, ҳиндулар оиласидан. Отаси бошланғич мактабда ўқитувчилик қилиш билан бирга, миллий байрамларда айниладиган қўшиқлар учун шеърлар битиб тирикчилик қилган, кўпинча дайдиларча умр кечирган.

Габриела тутинган опасига ҳавас қилиб, ўқитувчи бўлишни орзу қилди, сиёсат билан қизиқди. Махсус би-

лим олмаган. 1907 йили ўқитувчи ёрдамчиси бўлиб юрган кезлари темир йўл ишчиси Ромелио Урета билан танишиб қолади. Улар тез-тез жанжаллашиб турганлари сабабли турмуш қуришолмади. Икки йилдан кейин Урета ўз жонига қасд қилди. Бундан ларзага келган Габриела биринчи жиддий шеъри «Ўлим сонетлари» (1914 й.)ни ёзди. Ишқий шеър ўқитувчилик касбига зарар етказиш мумкинлигини ўйлаб, Габриела Мистрал деган тахаллус танлади. Бу исм ўзи севган адиблар — италиялик ёзувчи Габриеле д' Аннунцио билан провансал шоири Фредерик Мистрал исмларидан жамлаб олинган. Ушбу тахаллус шоирага бир умр йўлдош бўлди. Шеър Сантьягодаги «Гуллар фестивали»да биринчи мукофотга сазовор бўлди.

Урета вафот этганидан икки йил ўтгач, Габриела педагогика билим юртига ўқитувчиликка танлов орқали қабул қилинди. Шундан кейин у педагогик лавозим пиллапояларидан юқорилаб бораверди.

Габриела умрида яна бир ишқий воқеага дучор бўлди. Сантьяголик ёш шоир билан севишди, бироқ йигит бой бир хонимга уйланиб кетди. Габриела бошқа шаҳарга кўчиб кетади ва ишини давом эттириб, дарду аламларини шеърларига кўчиради. Икки йилдан кейин Чилининг ҳиндулар яшайдиган қисмидаги марказий шаҳарлардан бири Темукога келиб, қизлар лицейида директорлик лавозимини эгаллади. Шу пайтларда 16 ёшли шоир бўлишига қарамай, маҳаллий адабий жамиятнинг президенти бўлган Пабло Неруда билан танишди. Унга лицей кутубхонасидан фойдаланишига шароит яратиб берди.

1921 йили Мистрал яна Сантьягога келди. Пойтахтда ҳам лицей директори бўлди. Мистрални билган одамлар унда ёлғиз, улуғвор ва ғамгин аёл билан гоҳ қувноқ, гоҳ эрка аёл ажойиб тарзда мужассамлашганини сезмай қолмасдилар. Пойтахтда Колумбия университети профессори Фредерико де Онис билан танишди. Профессор Мистралнинг «Тушқунлик» (1922 й.) шеърий тўпламини чиқаришда ёрдам берди. Тўплам муаллифга халқаро миқёсда обрў келтирди. Америкалик адабиётшунос Алфред Ортис-Вергас ўз мақоласида Мистрал каби шоиранинг етишиб чиқиши «давр ҳодисаси, чунки унинг шеърларида давр муҳри ётибди» деб ёзди.

Мистрал Сантьягодаги лицей директори этиб тайинлангандан кейин, тез орада университет маълумоти бўлмаган одам ўқитувчилик қилмаслиги керак, деган қонун чиқди.

Мистрал лавозимдан бўшади ва Мексика таълим вазирлигидан таклиф олди. Шоира Мексика мактаблари ва кутубхоналарини ислоҳ қилиш лойиҳасини ишлаб чиқди, бу иш ҳукуматга маъқул келди. Мистрал Мексикадан АҚШга, ундан Европа мамлакатларига борди. Чилига қайтиб келганида уни катта ҳурмат билан кутиб олишди, педагогик фаолияти учун пенсия бериб, ҳукумат таркибида Лотин Америкаси маданияти бўйича маслаҳатчи этиб таъинлашди.

Шоиранинг иккинчи китоби «Нозиклик» (1924 й.) ҳам яхши кутиб олинди. Тўпламдаги бир нечта шеърда оналик бахтидан маҳрум аёлнинг дардлари акс этган. Икки йилдан кейин Парижга кетиб, Миллатлар Лигасида ишлаб бoшлади, Европада чоп этириш учун Лотин Америкасидаги шоирларнинг асарларини танлашда Пабло Нерудага эътибор қаратди.

1932 йилда Мистрал Италияда, икки йилдан сўнг — Испанияда Чилининг элчиси лавозимида ишлади. 1938 йили «Яксон қилиш» номли шеърини тўплами билан фашизмни қоралади. Уруш хатари сабабли Мистрал Бразилияга элчи бўлиб ўтишни сўради. Илтимос қондирилди. У ерда ишлаб юрган кезлари Стефан Цвейг ва унинг хотини билан танишди. Яҳудийларнинг геноцид қилинишига чидалмаган эр-хотин ўз жонларига қасд қилишди. Мистрал бундан қаттиқ қайғурди. Бунинг устига, ўзига ўғил қилиб олган 18 яшар жияни ҳам ўз-ўзини ўлдирди. Цвейгларнинг ўлими ёш йигитга қаттиқ таъсир қилган эди.

Габриела Мистрал 1945 йилда «Ўзининг номини бутун Лотин Америкаси миқёсида идеалистик интилишлар тимсолига айлантирган самимий ҳиссиётлар поэзияси учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Лотин Америкасининг бой адабиётини тан олган ҳолда, биз унинг қиролчаси — «Тушкунлик»нинг муаллифи, қайғу ва оналикнинг улуғ куйчисини муборакбод этамиз», — деди.

Мистрал Лотин Америкасида адабиёт соҳасида Нобел мукофоти олган биринчи адиб бўлди. Шоира жавоб нутқида ўзини бутун Лотин Америкаси маданиятининг вакили, деб ҳисоблашини айтиб, «Швециянинг маънавий кашшофчарига» таъзим қилди.

Шоира дипломатик ишларда давом этди. Соғлиги ёмонлашиб истеъфога чиққач, Нью-Йоркдаги уйига қайтади. Унга Чили, Колумбия университетларининг фахрий дара-

жаси берилди. 1954 йили шоира ўзининг сўнгги китобини Цвейглар билан ўз жиянининг ўлимларига бағишлади. У 1957 йилда, 67 ёшида ўсма касаллигидан вафот этди. Жасадини болалиги ўтган Монте-Грандега қўйишди.

Ўттизинчи йилларда чилилик ёзувчи ва руҳоний Франциско Донецо: «Мистралнинг қатор шеърлари ибодат сингари жаранглайди. Бу ибодатларда гоҳо муҳаббат овози эшитилса, гоҳо, унинг юрагида қўрқинчли башорат пайдо бўлганда — гоят кучли чақириқ эшитилади», деб ёзди.

Танқидчи Артуро Торес-Риосеко шоирани «буюк педагог ва ёзувчи, адабиётдаги бир давр», деб атади.

Америкалик адабиётчи Маргарет Бейтс: «Испаниянинг поэтик маданиятига хос хусусият каби Габриэла ҳам назокатдан юз ўгиради, силлиқликдан атайин қочади, кескин, дағал штрихларни аъло кўради» дея ёзган эди.

Фредерик МИСТРАЛ

(1830 й., 8 сентябр — 1914 й., 25 март)

Франциянинг жанубида жойлашган Прованс вилоятидаги Мейан қишлоғида туғилган. Отаси бадавлат, катта ер эгаси бўлган. Прованс тили француз тилидан фарқ қилади. Оилада фақат прованс тилида сўзлашишган. Фредерикни маҳаллий мактабга беришади, бироқ у доим дарс қолдираверганидан Авиньон шаҳарчасидаги пансионатга ўтказишди. У ерда мактабдошлари орасида ҳам прованс тилида гапираверганидан кўпинча масхара бўларди. Бола ҳам ўз она тилида гапиришдан қайтмади. Ҳатто Вергилий асарида бир парчасини прованс тилига таржима қилди. Унинг интилишини ўқитувчиси Жозеф Руманил қўллаб-қувватлади. У ҳам прованс тилида шеърлар ёзиб, она тилини тиклашни орзу қилиб юрарди.

Фредерик 1847 йили Мейанга қайтиб, тўрт қўшиқдан иборат поэма ёзди. Отаси ўғлининг қобилиятини кўриб, Экс-ан-Прованс шаҳрига ҳуқуқ илмини ўрганиш учун юборади. Фредерик 1851 йили ҳуқуқшунос дипломи билан қайтгач, фақат адабиёт билан шуғулланади ва бир йилдан кейин ўзининг биринчи поэмасини нашр қилдиради. 1854 йилда пансионатдаги ўқитувчиси Ж. Руманил ва бир нечта дўстлари билан уюшиб, прованс тилининг XII—XIII асрлардаги юксак мавқеини тиклашга аҳд қиладилар ва уюшма аъзоларини «Фелибрлар» деб атай бошладилар. Унинг маъноси турли тилларда турли маъно беради: «Ҳуқуқшу-

нос», «Илҳом парисининг шогирди», «Гўзаллик ошиғи» кабилар. Фелибрчилар прованс тилида ҳар йили «Альманах» чиқардилар.

Мистралнинг «Мирей» поэмаси фелибрлар ҳаракатига қаттиқ туртки бўлди. Поэма марказида севгилисига етолмай ҳалок бўлган қиз турган бўлса-да, асар Прованс вилоятининг тасвири, халқнинг табиатини акс эттирган, фольклорга бой прованс тилининг барча гўзалликларидан маҳорат билан фойдаланилган. Француз ёзувчиси Альфонс де Ламартин поэмани ўқиб, «Улуғ шоир туғилибди!» дея хитоб қилди. Бошқа танқидчилар ҳам шундай фикрга келдилар. Стефан Малларме Мистрални «Сомон йўлининг ёқутларидан бири» деб атади. Поэма асосида Шарл Гуно опера яратди, рассомлар расм чизишди, ҳайкалтарошлар ҳам бекор қолишмади.

Мистралнинг «Мирей»дан кейинги улкан асари «Фелибрлар хазинаси» провансалча-французча луғати 1880—1886 йилларда бир неча жилдда босилди. Луғат ўзига хос энциклопедия бўлди. 1904 йилда, фелибрлар ҳаракатининг 50 йиллигида Мистралга «Халқ руҳиятини ҳаққоний акс эттирувчи назмий асарларининг оригиналлиги ва софлиги учун» испан драматурги Хосе Эчегарай билан биргаликда, Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси, Альфред Нобелнинг ўзи мукофот учун мезон қилиб, «идеализм»ни алоҳида таъкидлагани учун «бутун ҳаётини миллий руҳ, она тили ва адабиётини тиклаш идеалига бағишлаган одамга мукофот бермасликнинг иложи йўқ», деди. Мистрал бетоблиги туфайли мукофот топшириш маросимида иштирок этолмади. Шоир мукофот пулини Арлатен шаҳрида прованс халқ маданияти музейи яратишга сарфлади.

Инглиз рўмоннависи ва шоири Ричард Олдингтон Мистрални Роберт Бёрнс, Вальтер Скотт каби адиблар қаторига қўшиб, «Мистрал замонавий Провансни шундай куч, тўлалик ва ёрқинлик билан тасвирлайдики, унга тенг келадигани йўқ», деб ёзди.

Франциялик тарихчи ва ёзувчи Андре Шамсон, кўпинча Мистрал ижодини «модадан чиқиб қолган санъатнинг энг сўнгги куртаги» деб танқид қилинаётганини ёзади. Шу билан бирга таъкидлайдики, «Мистрал умумий манфаатларни ифода этишга ҳаракат қилмаган» бўлса ҳам, унинг провансал мавзуси ибратлидир. «Мистралнинг провансалча шеърларини ўқиб, цивилизациялар ҳам ўлса-да, ҳеч қачон йўқолиб кетмаслигига ишонч ҳосил қиламиз».

Теодор МОММЗЕН

(1817 й., 30 ноябр — 1903 й., 1 ноябр)

Немис тарихчиси, Кил университетида Рим тарихи бўйича ўқиган. Талабалик йиллари укаси ва бир дўсти билан биргаликда «Уч дўстнинг қўшиқ дафтари» деб аталган шеърлар тўплами чиқарган. Бу — Моммзеннинг биринчи ва охириги бадиий асари. Лекин у ёзган тўрт жилдлик «Рим тарихи» китоби тилининг раволиги, оддийлиги ва оммабоплиги билан бадиий асарлардан қолишмайди. 16 жилдлик «Лотинча битиклар тўплами»ни, 3 жилдлик «Рим конституциявий ҳуқуқи» китобларини ҳам ёзди.

1902 йилда адабиёт бўйича Нобел мукофотига номзодлар орасида Лев Толстой бор эди, лекин унинг айрим дунёқарашлари Нобел қўмитасига маъқул келмагани учун танлов шартини кенгайтириб, тарихий асарлар ёзганларга ҳам мукофот беришга қарор қилинди. Шундай қилиб, ўша йили «Тарихий мавзуларда қалам тебратадиган улугъ ёзувчилардан бири, «Рим тарихи» номли монументал асар яратган» Моммзенга Нобел мукофоти берилди.

Эуджино МОНТАЛЕ

(1896 й., 12 октябр — 1981 й., 12 сентябр)

Италиялик шоир ва танқидчи. Генуяда кўпболали оилада туғилди. 14 ёшида касалликка чалиниб, мактабга бормай қолди, уйда итальян, француз классиклари асарларини, Шопенгауэр, Кроче, Бергсон китобларини ўқиди. Отаси ўглини ўзига ўхшаган тижоратчи қилмоқчи эди, бўлмади, бола адабиётга, мусиқага қизиқди.

Биринчи жаҳон урушида Италия армиясида икки йил хизмат қилиб бўшатилгач, адабиёт билан шуғулланди, мақолалар, шеърлар ёзди. Биринчи шеърлар тўплами «Каракатица косалари» (1925 й.) босилиб чиққач, шоир ҳақида жиддий гапира бошладилар. Монтале шеърлари ўша давр Италия поэзиясида анъана бўлган услубда ёзилган. «Мен яланғоч қилиб, энг асосий гапларни ёзишни хоҳлардим», деб ёзди у. Италиялик танқидчилар тўпламни бадиий шартлиликлардан холи бўлган, тугал оригинал асар, деб баҳоладилар.

Монтале 1928 йили Флоренциядаги кутубхонага директор этиб тайинланди ва маоши камроқ бўлса ҳам, китоблар кўп бўлгани сабабли 10 йил ишлади. 1938 йили у фа-

шистлар партиясига киришни истамагани учун директорлик лавозимини тарк этишга мажбур бўлди. Бир йилдан кейин иккинчи поэтик тўплами «Ҳолатлар» босилди. Унинг учинчи тўплами «Бўрон ва бошқалар» (1956 й.) энг яхши асари деб эътироф этилди.

1975 йили Монтале «Ҳаётни хомхаёллардан холи бўлган дунёқарашлар воситасида ифода этган ва улкан самимийлиги билан ажралиб турадиган поэзиядаги жиддий ютуқлари учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Монталенинг чуқур пессимизмини эслатиб, шунга қарамай «шоирнинг итоаткорлигида ҳаётнинг давомийлиги йўлидаги тўсиқларни енгиб ўтишга умид учқунлари бор», деди. Айрим танқидчилар фикрича, Монтале ижоди герметизм оқимига кўпроқ мойил. Танқидчи Ребекка Уэст айтишича, «Унинг поэзияси экзистенциал ва руҳий муаммоларни таҳлил қилади-ю, бироқ ҳал қилувчи ечимларни бермайди. Шоир учун энг асосийси — одам шахсияти, унинг муҳимлиги, Монталенинг ўзи айтганидек, юксак ахлоқлилик».

Монтале ўзининг ижодий усули ҳақида: «Мен поэзияни қидирмайман. Поэзия менга келишини кутаман» — деган эди.

Франсуа МОРИАК

(1885 й., 11 октябр — 1970 й., 1 сентябр)

Француз рўмоннависи, драматурги ва шоири. Университетни битириб адабиёт бўйича магистрлик даражасини олган. Биринчи поэтик тўплами «Бирлашган қўллар» (1909 й.)ни ўқиган машҳур ёзувчи Морис Баррес мақтаб тақриз ёзди. Бундан илҳомланган Мориак 1911 йили иккинчи тўпламини чиқарди, биринчи рўмони «Занжирланган бола» (1913 й.)ни чоп эттирди.

Мориакнинг «Моховга берилган ўпич» (1922 й.) рўмони муаллифга катта муваффақият келтирди. «Муҳаббат саҳроси» (1925 й.) номли катта рўмонда ота ва ўғилнинг битта ҳиссиз, совуқ хотинга бўлган бадбахт муҳаббати ҳақида ҳикоя қилинади. Мориакнинг энг яхши рўмонларидан бири «Илон кулчаси» (1932 й.)ни танқидчи Шарл Дюбо «католик рўмонининг ёрқин намунаси» деб атади. Бу рўмон — оилавий драма, унинг марказида оила бошлигининг фожиавий сиймоси — адвокат туради. Ёзувчи унинг образини психологик санъат билан ёритиб беради.

Мориак 1933 йили Франция академиясига сайлангандан кейинги ижодида сусайиш рўй берди, лекин асарлари бирин-кетин ёзилаверди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида яширин журнал учун мақолалар ёзди. «Қора дафтар» номли китобида фашизмга қарши бўлган қаҳр-ғазабини тўкиб солди. Уни тахаллус остида чиқарган бўлса ҳам, бир мунча вақт беркиниб юришга тўғри келди.

Мориакнинг Нобел мукофотига номзодлиги биринчи марта 1946 йили кўрсатилган эди, лекин мукофот 1952 йили, «Ўзининг рўмонларида инсон ҳаёти драмасини чуқур руҳий уйғониш ва бадиий куч билан тасвирлагани учун» берилди. Мукофотни бериш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Мориак рўмонларида католикчасига фикр юритиш бир вақтнинг ўзида ҳам асосий ранг, ҳам ўтқир қиррали тошдир... Тилининг тиниқлиги ва ифодалилигида Мориакка тенг келадигани йўқ. Ёзувчи энг мураккаб нарсаларни ҳам бир-икки қаторда тушунтириб беради», — деб баҳо берди.

Ёзувчи ўзининг Нобел маърузасида зулм ва даҳшат сингиб кетган дунёда умидсизланмаслик қанчалик зарур, деб таъкидлади. Одам ўз табиатига кўра, деди у, ҳаётнинг мақсадлари ва йўналишлари мавжудлигига шубҳа қилиши мумкин эмас, доим тушкун ҳолатда бўлолмайди. Мориакнинг фикрича, замонавий одамнинг тушкунлиги турмушнинг абсурдлигидан, у ёлғонлар тўрига тушиб қолганидан келиб чиқади.

Танқидчиларнинг фикрича, Франсуа Мориакнинг 1930—1945 йиллардаги ижодини назарда тутганда, уни Марсел Прустандан кейин иккинчи ўринга қўйиш керак. 1945 йилдан кейин Мориак ижодига қизиқиш пасайди, аксари танқидчилар уни «болалик хотиралари билан банд», — деб баҳолашди.

Тони МОРРИСОН

АҚШлик негрлардан чиққан адиба, 1930 йилда туғилган. Дастлабки икки рўмони «Кўк кўзлар» (1970 й.) ва «Сул» (1974 й.) танқидчилар томонидан ўртача қабул қилинди. Учинчиси — «Сулаймон қўшиғи» муаллифга катта обрў келтирди. Унда бир негр авлодининг юз йилдан ортиқроқ даврдаги ҳаёти мисолида умуман америкалик негрлар ўз-ўзини миллий англаш жараёни ёритилган.

1993 йили «Америкача ҳаётнинг моҳиятини тахайюл кучи ва поэтик гўзаллик билан акс эттирган асарлари учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Пабло НЕРУДА

(1904 й., 12 июл — 1973 й., 23 сентябр)

Чилилик шоир, дипломат. Ҳақиқий исми Нефтали Рикардо Рейес Басуальто. Отаси темир йўл хизматчиси, мактаб ўқитувчиси бўлган, Пабло гўдаклигидаёқ силдан вафот этган.

Пабло шаҳар лицейига қатнади, кўп ўқиди. 10 ёшидан бошлаб шеър ёзди, шоира Габриела Мистрал билан учрашиб, ундан кўп мадад олди. 16 ёшида ўрта мактабни тугатгач, бир журналда Пабло Неруда тахаллуси билан шеърлар бостирди. Оиладагилар адабиётга қизиқишини маъқулламаганлари сабабли ўз исмини яширган. Кейинги йили Сантьягодаги педагогика институтининг француз тили бўлимига кирди, аммо пойтахтнинг адабий ҳаёти уни ўзига тортди. «Байрам қўшиғи» деб аталган шеъри Чили талабалари федерацияси томонидан таъсис этилган биринчи мукофотга сазовор бўлди. Шу шеърининг муаллифлик ҳуқуқини сотди-да, пулига шеърини тўплам нашр қилдирди (1923 й.). Танқидчилар китоб ҳақида ижобий фикр билдиргач, кейинги йили иккинчи тўпламини чиқарди. «Муҳаббатнинг йигирма поэмаси ва умидсизликнинг бир қўшиғи» деган бу тўпламдаги шеърлар очик шаҳвоний руҳда ёзилгани билан қатор танқидчиларни ҳам хижолатда қолдирди. Энди йигирмага кирган шоирнинг донғи кетди. Пабло ўқишни ташлаб, поэзияга шўнғиб кетди. «Ўлмайдиган одамнинг хатарли қадами» (1926 й.) тўпламида шеърнинг анъанавий ўлчамлари ва қофияларидан воз кечиб, ички кечинмаларни сюрреализмга яқин тил ва образлар билан ифодалади.

Лотин Америкасидаги анъаналарга кўра, таниқли шоирлар дипломатик ишларга жалб қилинади. Пабло Нерудани ҳам 1927 йили шундай ишга таклиф қилишди. Беш йил мобайнида Бирма, Цейлон, Ҳиндистон, Япония каби мамлакатларда элчи бўлди. Шу даврда уйланди, бир неча жилдлик китоб ёзишни мўлжаллаб, «Яшаш жойи — Ер» (1933 й.) номли китобнинг биринчисини ёзди. Тўпламдан жой олган шеърларда пессимизм ва хафақонлик сезилиб туради. Ватанидан узоқда бўлгани шоирга таъсир кўрсатган эди. Китоб оз нусха билан Чилида бостирилди. Иккинчи жилди Мадридда чиқди, буниси эпик характерга эга бўлди.

Испанияда фуқаролар уруши бошланиши билан Неруданинг шеърлари сиёсийлашди. Унинг «Испания юрагимда» китобини одамлар оқоларда ҳам ўқишди. Неруда, Чили Испания республикачиларини қўллаб-қувватлайди, деб ўзбошимчалик қилгани учун Чили ҳукумати уни элчиликдан чақириб олди. Бир йилдан кейин қисқа муддатли миссия билан Парижга, республикачи қочоқларни Чилига эмиграция қилиш учун юборишди.

Неруда Мексикадаги элчихонада ишлаб юрган кезлари (1941—1944) марксизм билан қизиқди, шеърлари ўзгарди, Чили коммунистик партиясига кирди. Чили президенти Габриэл Гонсалес Веделуни АҚШ кўғирчоғи деб ҳақорат қилганидан кейин давлатга хиёнатда айбланди, Мексикага қочиб кетди. Ўша ёқда 340 шеърдан иборат монументал асари «Умумжаҳон қўшиғи» (1950 й.)ни ёзди. Китобга машҳур рассомлар расм ишлашди. Асар марксистик нуқтаи назардан Латин Америкасининг ўтмиши ва бугунини поэтик образлар билан таърифлади. Китоб Чилида тақиқланди, коммунистлар уни яширинча тарқатишди.

Бошқача фикрловчи партияларга қарши қўйилган қонунлар бир оз юмшагач, Неруда ватанига қайтди. Иккинчи хотини билан ажрашиб, учинчисига уйланди. 1970 йили Чили компартияси Нерудани Президентликка номзод қилиб кўрсатди, бироқ у Сальвадор Альенде фойдасига ўз номзодини қайтиб олди. 1971 йили Пабло Нерудага «Бутун қитъа тақдирини ғайритабиий куч билан ўзига жо қилган поэзияси учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Пабло Неруданинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига тўхталиб, «Неруда Испанияда мазлумларга ёрдам қўлини чўзиб, ўз ватанига — ўзининг ўтмиши билан ғурурланадиган ва яхши келажак учун умид қиладиган ватанига содиқлигини кўрсатди», деб таъкидланди. Лауреатнинг анъанавий маърузасида қуйидаги сўзлар бор: «Енгиб бўлмайдиган ёлғизлик йўқ, ҳамма йўл бир мақсадга: ижодий тасаввур ёрдамида бизнинг кимлигимиз ҳақида ҳикоя қилиб беришга олиб келади. Мен узоқ мамлакатда, бошқалардан баланд тоғлар билан тўсилган юртда туғилдим. Мен тушкун бир шоир эдим, менинг поэзиям маҳаллий, синиқ ва туманли эди. Бироқ мен одамга ҳамма вақт иншонман, ҳеч қачон умид узмаганман».

Ин шунинг таржимони ва танқидчиси Аластэр Рид ёзади: «Шундан тасаввурот ҳосил бўладики, Неруда — битта шоир эмас, бу шоирлар пехи. У янгича усул қидиришдан кўра

кўпроқ эскисидан воз кечади. Неруда кўп овозли шоир-дир».

Рене де Костанинг «Пабло Неруда поэзияси» монографиясида: «Унинг кўплаб асарлари XX аср испан тилидаги поэзиянинг марказида туради», — деб ёзилган.

Неруданинг марксистик дунёқарашлари ҳаммага ҳам маълум бўлмаган. Масалан, танқидчи Андерсон Имберт ёзади: «коммунистик реализмга мурожаат этиб... шоир баландпарвозлик, демагогия ва носамимийлик билан товон тўлади». Айни пайтда Аластэр Рид айтади: «Агарда Неруда миқёсидаги, у каби одамшаванда лирик шоир бизнинг ҳаётимиз мазмуни нуқтаи назаридан гўл ва номақбул кўринар экан, шунинг ўзи бизнинг ҳаётимиз учун ёмон».

Юджин О'НИЛ

(1888 й., 16 октябр — 1953 й., 27 ноябр)

Америкалик драматург. Отаси — киноактёр Жеймс О'Нил граф Монте Кристо ролини ўйнаб, донғи кетди. Юджин 7 ёшга етгунича ота-онаси билан поездларда, мусофирхоналарда юрган. Мактаб ёшига етгач, Нью-Йоркдаги католиклар мактаб-интернатида, уч йилдан сўнг Нью-Лондондаги кундузги мактабга қатнади. Бу йилларда онаси гиёҳвандликка берилиб кетди. Юджин онаси тузалиб кетишини худодан сўраб ибодат қилаверса ҳам, яхши томонга ўзгармаганидан, черковдан қўнгли совиди.

Юджин мактабда ўрғача ўқиса-да, бадиий китобларни берилиб мутолаа қилди. 1906 йилда Принстон университетига кириб, бир йилдаёқ ташлаб кетди. Бу пайтда у акасининг таъсирида бўлиб, Нью-Йоркнинг тунги ҳаётини кўрди. Университетдан кетиб тайинли бир ишнинг бошини тутмади, 1909 йили отасининг норозилигига қарамай уйланди-да, эртасигаёқ Гондурасга олтин изловчи бўлиб кетди. Бир йилдан кейин, фарзандли бўлгач, Нью-Йоркка қайтди, кейин Англияга, Аргентинага кетди. Дайдиб, тентираб, қашшоқ ҳаёт кечирди, 1911 йили хотини билан ажрашди. Дуч келган ерда ишлади, ичкиликка берилди, ўз-ўзини ўлдирмоқчи бўлди, силга чалинди. Санаторийда узоқ муддат даволанаётиб, ўз ҳаёти ҳақида жиддий ўйлади ва қайта туғилгандек бўлди. Шу кезларда нима қилиб бўлса ҳам санъаткор бўлишга аҳд қилди ва пьесалар ёза бошлади. 1914 йили, 26 ёшида Гарвард университетининг драматургия бўйича семинарига қатнади. Тўлиқ курсни ўқимаган бўлса-

да, 7 та бир актли пьеса ёзди. Бундан олдин Август Стриндберг асарларини яхшилаб ўқиди, бу унга замонавий драма дарси бўлди. 1920 йилда ёзган «Уфқ ортида» пьесаси Пулитцер мукофотини олди. Ундан кейин учта пьесаси шу мукофотга сазовор бўлди. 1920 йилдан 1943 йилгача 20 та йирик пьеса ёзди. Шулардан «Император Жонс» Нью-Йорк томошабинларини ларзага солди. Драматург театрдаги янги йўналишнинг етакчиси бўлиб қолди. «Хурпайган маймун» (1922 й.) пьесаси билан янада машхур бўлди, бироқ бу сафар О'Нилни даҳрийликда айблашди. Унинг «Зайтунлар остидаги севги» (1924 й.) пьесаси ҳозирги кунларда ҳам замонавий театрнинг катта ютуғи саналади.

20-йилларнинг охирларида О'Нил яқдиллик билан Америка драматургиясининг етакчиси деб эътироф этилди. Унинг шахсий ҳаёти бари бир яхши бўлмади. 1918 йили яна уйланди, бир қиз, бир ўғил кўрди, ота-онаси вафот этишди. Яна оиласи бузилди, учинчи марта уйланди. Қизи 18 ёшга кирганда, отанинг қаршилигига қарамай, Чарли Чаплинга турмушга чиқди.

1936 йили О'Нил америкалик драматурглардан биринчи бўлиб, «Фожа жанрини янгича талқин қилувчи драматик асарларининг таъсир кучи, ҳаққонийлиги ва теранлиги учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Бетоблиги сабабли мукофот топшириш маросимида иштирок этолмади, лекин нутқининг матнини юборди. Унда, жумладан, қуйидаги сўзлар бор: «Бу мукофот фақат менга эмас, Америкадаги ҳамма касбдошларимга тегишли. Нобел мукофоти мен учун Европа Америка театрининг етуқлигини тан олиш тимсолидир».

Нобел қўмитаси, О'Нил асарлари «одатдан ташқари теранлиги, кўпқирраллиги ва оригиналлиги билан ажралиб туради» деб баҳо берган пайтда, драматургнинг учта дурдона асари — «Муз ташувчи яқинлашаяпти» (1939 й.), «Узун кун тунга чўкди» (1941 й.), «Тақдирнинг ўғай ўғиллари учун туғилган Ой» (1943 й.) ҳали яратилмаган эди. Булардан биринчиси О'Нил ижодидаги энг мураккаб асар бўлиб, диний символизми, метафизик теранлиги ва ҳиссий тўйинганлиги билан ажралиб туради. Пьесанинг асосий маъноси — саробларнинг қутқарувчи кучида, одам зоти ўз-ўзини алдашга интилишида. Кейинги икки пьесада драматургнинг ота-онаси, ўзи ва ака-укасининг тақдири тимсол қилиб олинган.

О'Нил асарлари тилининг ифодали эмаслиги танқидга учраб турса-да, унинг ўзи Америка драматургиясида энг кўзга кўринган, деб ҳисобланади.

Инглиз танқидчиси Мартин Сеймор Смит О'Нил ҳақида ёзади: «Ўзининг ҳаётий қийинчиликларини умуминсоний қийинчиликлар мажозигача кўтара олган». Америкалик танқидчи Жон Гасснер «...О'Нилнинг персонажлари кўпинча сохта фожиали, чунки уларга руҳий улуғворлик ва ҳаётий куч етишмайди», деса-да, қўшимча қилиб, «О'Нил... амалда Американинг натуралистик драмасини яратди ва, агар у бўлмаганида, Колдуэллнинг «Тамаки йўли» ҳам, Стейнбекнинг «Сичқонлар ва одамлар ҳақида»си ҳам бўлмасди», — дейди.

Америкалик машҳур театршунос Жорж Жин Нейтен 1946 йили О'Нилни «Америка театрининг биринчи драматурги» деб атади. «Характерлар ичига кириб боришда, — деб ёзади Нейтан, — ҳеч ким унга тенглаша олмайди, ҳеч ким одамларни у каби теран билмайди. Ҳеч ким саҳна имкониятларидан унчалик фойдалана олмайди, унинг пьесалари мисли йўқ қуввати, кўлами, парвози билан ажралиб туради... Унинг театри — ҳақиқий дорилфунун».

Кензабуро ОЭ

1935 йили Япониянинг Сиккоку оролидаги қишлоқларнинг бирида туғилган. Аждодлари неча юз йиллар давомида қишлоқда яшаб ўтишган. Ҳатто Японияда инқилобий ўзгаришлар бўлганда ҳам қишлоқ ёшлари туғилиб ўсган жойларини камдан-кам ташлаб кетишган.

Кензабуронинг аждодларидаги аёллар сўзамол бўлишган, кўплаб эртақлар ва тарихий воқеаларни билишган. Бўлажак адиб уларни ёшлигиданоқ мароқ билан тинглаган.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари отаси вафот этиб, онаси ҳам ота, ҳам педагог вазифасини ўтади. Ўғлига болаларга атаб ёзилган «Қоровой Финна саргузаштлари» ва «Нўлларнинг ғалати саргузашти» номли китобларни олиб берди. Бу китоблардан олган таассуротларини, Кензабуронинг айтишича, қабригача сақлаб боради.

Япония урушда мағлуб бўлгандан кейин одамларда демократияга интилиш кучайди. Ўн саккиз ёшли Кензабуро ҳам ота-боболари яшаб ўтган қишлоқни тарк этиб, Токиога кетди. Бир йилдан сўнг университетнинг француз

адабиёти бўлимига кирди, Рабле ижодини пухта ўрганди. 1957 йилдан бошлаб мустақил ижод қила бошлади. Ҳикояларидида қишлоқ ёшларининг ҳаёти, шаҳар ёшлари онгига америкача дунёқараш таъсирлари акс этди. Дастлабки ҳикоялари Акутагава номидаги мукофотга сазовор бўлди.

Кензабуро биринчи фарзанди ақлий камчилик билан туғилганини атом бомбаси асорати деб билди ва «Хиросима ёзувлари» номли қатта эссе ёзди (1965 й.).

«Кечиккан ёшлар» (1962 й.), «Қичқариқ», «Шаҳвоний одам» (1963 й.), «1860 йил футболли» (1967 й.) номли рўмон ва ҳикоялари босилган. 1994 йили «Поэтик иқтидор билан яратилган ҳаёлий дунёдаги одамзот ҳаётини реаллик ва мистика билан чоғиштириб, ҳозирги кун қийинчиликларининг мислсиз манзарасини яратгани учун» Нобел мукофотида сазовор бўлди.

Октавио ПАС

(1914—1998)

Мексикада туғилган. Ота томонидан буваси ерлик ҳиндулар ҳаётини акс эттирувчи рўмон ёзган биринчи адиблардан бўлган. Бувасининг бой кутубхонаси туфайли Октавио адабиёт билан жуда эрта ўртоқлашди. Отаси ҳам сиёсий мавзуларда қалам тебратган журналист бўлган.

1937 йили Испания бўйлаб саёҳатга чиқди ва бир йилдан сўнг Мексикага қайтиб, янги журналга асос солди, ватанида етишиб чиқаётган адиблар ижодини тарғиб қилди.

1943 йили АҚШ бўйлаб сафар қилди ва модернчилар адабий муҳитига кирди. Икки йилдан сўнг Мексиканинг Франциядаги элчиси этиб тайинланди. Парижда «Ёлғизликнинг чалқаш йўллари» номли асарини ёзди, франциялик сюрреалистлар тўғарагида фаол қатнашди. 1962 йили Ҳиндистонга элчи бўлиб борди. Иккала мамлакатдаги элчилик ҳаётида кўплаб шеърлар ёзди, тўпламлар чоп эттирди.

1968 йилда, Мексикадаги Олимпия ўйинлари вақтида талабаларнинг намоёниши қонга ботирилгандан сўнг, Октавио Пас дипломатик хизматни тарк этди ва ижодий ишга берилди. Санъат ва сиёсатга бағишланган икки йирик журнал ташкил қилди.

1980 йили Гарвард университетининг фахрий доктори, 1981 йили испан тилида сўзлашувчи адиблар учун таъсис этилган Сервантес мукофоти лауреати, 1982 йили Америка миқёсидаги яна бир адабий мукофот эгаси бўлди.

Пас эътиқод тутқинларини, улар устидан қаерда зўравонлик қилинган бўлмасин, изчил равишда ҳимоя қилиб келди. Биринчи шеърӣй тўплами «Но пассаран»ни (1936 й.) испан халқининг 1936—1939 йиллардаги фуқаролар урушига бағишлади. У миллий ўз-ўзини ифодалаш ва намоён қилиш бўйича назария ишлаб чиққан. «Ёлғизликнинг чалкаш йўллари» (1956 й.) номли эссе-китобида мексикаликларнинг руҳиятини, Мексиканинг тарихий ўзига хосликларини тадқиқ этган.

1990 йили «Кенг дунёқараш ва зиёлилик билан ажралиб турадиган эҳтиросларга тўла поэтик ижоди учун» Нобел мукофоти берилди. Пас миллий лирикани бадиий кашфиётлари билан бойитди. Танқидчилар Паснинг юксак руҳиятини, нозиклигини, фикрни жамлашга мойиллигини, метафорага бойлигини таъкидлашади. Кўзга кўринган бошқа шоирлар сингари Пас ҳам одам ва ташқи дунёнинг бирлиги ғоясини илгари суради.

Борис Леонидович ПАСТЕРНАК

(1890 й., 10 феврал — 1960 й., 30 май)

Рус шоири ва прозаиги. Москвадаги таниқли яҳудийлар оиласида туғилган. Отаси тасвирий санъат академиги, педагог, машҳур кишилар портретларини чизган. Онаси ҳам таниқли пианиночи, мусиқачиликдан воз кечиб, тўрт боласининг тарбияси билан шуғулланган.

Пастернаклар оиласи ўртаҳол бўлишига қарамай, уларнинг уйида инқилобдан аввалги Россиянинг машҳур санъаткорлари: Рахманинов, Скрябин, Райнер Мария Рильке, Толстой меҳмон бўлишган.

Скрябиннинг ижоди Борисда яхши таассурот қолдирди ва у ҳам мусиқачи бўлишга аҳд қилди. Москва консерваториясига кириб ўқиди, кейин маълум бўлишича, унинг эшитиш қобилияти мусиқачилик учун етарли эмас экан. Мусиқани ташлаб, фалсафа ва динни ўргана бошлади. Москва университетининг тарих-фалсафа факультетига кирди, 23 ёшида ўқишни Марбург университетига кўчирди.

Фалсафа билан қизиқиш ҳам узоққа бормади, рус қизи Ида Висоцкаяни учратиб, унга илгаридан бўлган муҳаббатини жунбушга келди. Ўзини ўзи лирик эканлигига ишонтириб, Италияга сафар қилди-да, 1913 йилда Москвага қайтиб келди.

Москвада символизм ва футуризмнинг йирик намояндалари, жумладан, В. Маяковский билан алоқа ўрнатди. 1913 йили университет имтиҳонларини топшириб бўлгач, «Булултар орасидаги эгизак» (1914 й.) номли биринчи шеърый тўпламини чиқарди. Уч йилдан кейин иккинчи тўплам чиқди. «Менинг синглим — ҳаёт» (1922 й.) ва «Мавзулар ва вариациялар» (1923 й.) тўплamlари Пастернакни Россия шоирларининг биринчи қаторига олиб чиқди. 1934 йилда ёзувчиларнинг биринчи съезди уни замонавий совет поэзиясида етакчи шоир деб атади. Бироқ бу мақтовлар узоққа бормади. У ўз ижодида пролетар мавзусидан чекингани учун қаттиқ танқид қилинди. 30-йилларда Сталин томонидан бошланган сиёсий қатағонларда Пастернак йирик ҳарбий қўмондонлар айбдор эканлигига ишонмади. Бунинг оқибати нима бўлишини у биларди. 1936—1943 йилларда шоирнинг асарларидан биронтаси ҳам босилмади, ўзи эса ниҳоятда эҳтиёткорлик билан сурғуну ўлимлардан омон қолди.

Пастернак ишсиз қолган вақтларида инглиз, француз ва немис поэзиясидан рус тилига таржима қилиб кун кечирди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет ҳукуматига ариза ёзиб, уни ҳарбий муҳбир қилиб олишларини сўради. Ариза қондирилди ва шундан кейин шеърлари матбуот юзини кўришда давом этди. 40-йилларда поэзия ва таржималар билан бирга рўмон ёзишни ҳам ўйлаб қўйди, натижада «Доктор Живаго»ни ёзди. Рўмонни аввалига маъқуллаб, босишга тавсия этишди, бироқ кейинроқ «муаллиф революцияга негатив муносабатда бўлгани ва ижтимоий қайта қуришга ишонмагани учун» тавсияни бекор қилишди. Асар биринчи марта 1957 йили итальян тилида Миланда босилди. Кейинги йилнинг охиригача 18 тилда босилиб чиқишга улгурди, Англияда ҳатто экранлаштирилди ҳам.

1958 йили Швеция академияси Пастернакни «Замонавий лирик поэзияда жиддий ютуқлари, шунингдек, улф рус рўмончилиги анъаналарини давом эттиргани учун» Нобел мукофоти билан тақдирлади. Шундан кейин Совет газеталари «Правда» ва «Литературная газета» шоирга зугум қилиб, уни «сотқин», «ёвуз обиватель», «туҳматчи», «Иуда», «душман малайи» каби сўзлар билан айблади. Уни ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқариб, мукофотдан воз кечишга мажбур қилдилар. Швеция академиясига «беҳад миннатдорман, таъсирландим, ҳайратландим, хижолатда-

ман» деб телеграмма берган Пастернак, тўрт кундан кейин иккинчисини юборди: «Менга берилган мукофот, мен яшаб турган жамиятда касб этган аҳамиятга кўра, мен ундан воз кечишим керак. Ўз ҳоҳишим билан воз кечаётганимни ҳақорат ҳисобламанглар».

Мукофот бериладиган тантанада Швеция академияси аъзоси Андерс Эстерлинг: «Албатта бу рад жавоби мукофотнинг аҳамиятини туширмайди, биз эса лауреатга Нобел мукофотини топшириш маросими бўлмаётгани учун афсус билдирамиз, холос», деди. Совет лидери Н. С. Хрущёв номига ёзувчилар уюшмасининг маслаҳатчи ҳуқуқшуноси томонидан ёзилиб, Пастернак имзо чеккан хатда, шоирнинг ватанида қолишига рухсат берилишига умид билдирилади. «Ватанни ташлаб кетиш мен учун ўлим билан баробар, — деб ёзади Пастернак, — Мен Россияда туғилдим, ҳаётим ва ишим билан унга боғланганман».

Пастернакка ҳужумлар анча вақт давом этди. У Перделкинодаги дала-ҳовлидан ҳеч қачон чиқмай яшади. Адабиёт тарихчиси ва танқидчи Марк Слоним айтишича, Пастернакнинг коммунистик ғоялар билан келиша олмагани сиёсий жиҳатдан эмас, балки фалсафий ва маънавий томондан бўлган. «У инсоний христианча саховатга ишонади, ҳаёт қадрини, гўзаллигини, муҳаббат ва табиатни тасдиқлайди. У зўравонлик ғоясини, айниқса, зўравонлик мавҳум таърифлар ва сектантларча демагогия билан оқланса, инкор этади», деб ёзди Слоним.

Пастернакнинг биографи Роберт Пейн «Пастернак ўзининг шеърлари ва прозаси билан инсоннинг, инсон ҳиссиётларининг диктаторлик режим репрессияларидан устунлигини тасдиқлади», деб ёзган.

80-йилларнинг бошларида Совет Иттифоқида Пастернакка муносабат ўзгара бошлади, асарлари қайта босилди.

Луиджи ПИРАНДЕЛЛО

(1867 й., 28 июн — 1936 й., 10 декабр)

Италиялик драматург, новеллалар устаси ва рўмоннавис. Сицилияда туғилган, оиладаги 6 боланинг иккинчиси. Отаси олтингургурт кони эгаси бўлган. Адабиётга қизиқиши мактабда бошланган, ўша йилларда «Варвар» деган трагедияни шеър билан ёзган, лекин у сақланиб қолмаган.

Луиджи оилавий бизнесда уқувсизлик қилиб, Рим университетига кирди. Бироқ ўқитиш савиясидан қониқмай,

Бонн университетига ўтиб, адабиёт ва фалсафа бўйича илм олди.

1889 йили, 22 ёшида биринчи шеърини тўплами, 1901 йилда биринчи рўмони — «Четлаштирилган аёл» босилди. Рўмон босилган йили Римдаги педагогик коллежда профессор бўлиб ишлаётган эди. Учинчи рўмони «Мархум Маттиа Паскал» (1904 й.) муваффақиятли чиқди. Унда «қиёфа ва ниқоб» мавзуси ёритилган. Моддий томондан қисилиб яшаган ёзувчи 1915 йилда қўйилган «Агар шундай бўлмаса...» номли пьесасидан кейин буткул драматургияга ўтиб кетди.

«Олти персонаж муаллифни қидиради» (1921 й.) пьесаси Пиранделлони халқаро миқёсда танитди, у Лондон ва Нью-Йорк театрларида шов-шув билан қўйилди, бироқ Римда жанжал бўлди. Чунки томошабинлар персонажларнинг яхшилик ва ҳақиқат тўғрисидаги мулоҳазаларидан норози бўлдилар. 1922 йилда премьераси бўлган «Генрих IV» пьесаси қатор танқидчилар фикрича, Пиранделло ижодининг чўққиси бўлган. Драматург ўзининг етук асарларида одам тажрибаси сароб эканлигини, шахснинг беқарорлиги мавзуларини ривожлантиради, шунинг учун персонажларининг характери ёрқин эмас, чаплашиб кетган. Пиранделло яратган дунёдаги шахслар — нисбий, ҳозир, шу дамда содир бўлаётган воқеалар — ҳақиқат.

1923 йили Пиранделло фашистлар партиясига кирди, Муссолини ёрдамида Миллий бадиий театр ташкил қилди. Театр 5 йил фаолият кўрсатди.

Баъзи тадқиқотчилар фикрича, Пиранделло фашистлар партиясига мурасасозлик қилиб кирган, у бир неча марта журъат қилиб, фашистлар партиясини танқид қилган. 1934 йили Пиранделло «Драматургия ва сахна санъатларини янгилашда ижодий жасурлиги ва ихтирочилиги учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Пиранделло санъатининг энг ажойиб хусусияти шундаки, у деярли сеҳргарона қобилияти билан психологик таҳлилни пьесага айлантира олади», деди. Пиранделло жавоб нутқида ўзининг ижодий имкониятларини «ҳаётга муҳаббат ва ҳурмат» билан изоҳлаб, «шулар бўлмаса аччиқ тушкунликларни, ҳаёт қийинчиликларини, аёвсиз етказилган яра-ларни ва бизнинг тажрибаларимизни теран ва қимматли қиладиган, билмай қилган хатоларимизни енгиб ўтиб бўлмайди», деди.

Ёзувчининг новеллалари ҳам танқидчиликнинг яхши баҳосини олганига қарамай, у адабиётга драматург сифатида катта ҳисса қўшди.

Америкалик танқидчи Мартин Эсслин Пиранделлонинг революцион ғояларини Альберт Эйнштейннинг нисбийлик назарияси физика фанига ўтказган таъсирига ўхшатади. Адабиётшунос Роберт Брустайн «Олти персонаж муаллифни қидиради», «Ҳар ким — ўзича», «Бугун биз тўқиймиз» пьесаларини таққослаб, қуйидагича хулосалар чиқаради: «Бу пьесаларда реалистик театрнинг усуллари, актёрлар гўёки ҳаётдаги одамлар, декорациялар ҳақиқий манзаралар, ўйлаб топилган ҳодисалар — ростдан ҳам бўлаётгандек,... булардан фойдаланилмайди. Энди, сахна — ҳақиқатда ҳам сахна, актёрлар — актёр, ҳатто томошабинлар, шу пайтгача «фитна»нинг сукут сақлайдиган гувоҳлари бўлишдан тўхтаб, театр воқеаларининг иштирокчиларига айланади».

Хенрик ПОНТОППИДАН

(1857 й., 24 июл — 1943 й., 21 август)

Даниялик ёзувчи, рўмоннавис. Оиладаги 16 фарзанддан тўртинчиси бўлган. Отаси қадимий даниялик олимлар ва руҳонийлар авлоди, ўзи ҳам илоҳиётчи. Хенрик онасини кўпроқ яхши кўрган. Яхши илм олган аёл кўпинча Дания ҳукуматининг деҳқонларга нисбатан мунофиқона сиёсатини қоралаб, сайлаш ҳуқуқини берди-ю, барибир, қашшоқлигича қолдирди, деб гапирарди. Ана шу мавзу кейинчалик ёзувчининг асарларида акс этди. Понтоппидан, демократик Дания оёққа туриб олишига ўз ҳиссасини қўшиш учун муҳандис бўлишга аҳд қилиб, Копенгаген политехника институтига кирди. Пойтахтда маданий-оқартув ташкилотларига, музейларга, кўрғазмаларга борди, машҳур олимлар маърузасини эшитди. Шулардан бири — таниқли тарихчи ва мунаққид Георг Брандес бўлган. Бўлажак лауреат Брандесдан кўп нарса ўрганди, унга ҳурмати ошди, унинг яхши рўмони — «Жаннатмонанд ер» (1891—1895 й.й.)даги бош қаҳрамон прототипи қилиб олди.

Ёзувчи бўлишига йигирма ёшида севиб қолгани сабаб бўлган. 1881 йили «Ҳаёт тугади» номли ҳикояси ҳафтаномада, «Қирқилган қанотлар» номли новеллалар тўплами эса, алоҳида китоб бўлиб чиқди. Ёзувчининг кейинги илмий асари — саккиз жилдлик «Омадли Пьер» 1893—1904

йилларда босилди. Унинг 5 жилдик сўнги рўмони «Мархумлар салтанати» (1912—1916 й.й.)да бош қаҳрамон йўқ, унда персонажлар кўп, кенг ижтимоий панорама тасвирланган, асар марказида турган радикал сиёсатчи уйкудаги халқни уйғотишга уринади.

1917 йили Понтоппиданга «Ҳозирги замон Данияси ҳаётини ҳаққоний тасвирлагани учун» ватандоши, ёзувчи Карл Гьеллеруп билан бирга Нобел мукофоти берилди.

Танқидчи Оскар Гейсмар ёзади: «У санъаткор сифатида иккинчи даражали, бироқ тарихнинг бурилиш онисида ўз халқининг тақдири билан яшади, воқеликни нозик ҳис қилди ва ўз ташвишларини аниқ, сайқалланган дания тили билан ҳикоя қилди».

Бертран РАССЕЛ

(1872 й., 18 май — 1970 й., 2 феврал)

Англиялик файласуф, математик, мантиқшунос, жамоат арбоби. Ёшлигидан Худога ишонмаган, фалсафий дунёқарашлари ўзгариб турган. Аввалига, дунёни билишнинг бирдан-бир йўли тажриба, яъни сезги органлари орқали билишдир, деган. Кейинчалик ҳиссий билишни ҳам тан олган. Математиканинг фалсафий масалалари, мантиқ, педагогика соҳаларида кўплаб китобларни оммабоп қилиб ёзган. 1950 йилда «Нооммабоп эсселар» китоби босилгандан кейин, «Рационализм ва гуманизмнинг энг ёрқин намоянчаси, ғарбда сўз ва фикр эркинлиги учун кўрқмас курашчи сифатида» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида нутқ сўзламади.

Владислав Станислав РЕЙМОНТ

(1867 й., 6 май — 1925 й., 5 декабр)

Поляк ёзувчиси. Отаси қишлоқ черковида органчи бўлган, тўққиз болани боқаман деб кўп қийналган. Владислав учинчи синфни тугатгач, кийим тикувчи амакисига шогирд тушган. Тикувчиликни яхшигина ўрганган. Лодзи шаҳрида иш ташлашда иштирок этгани учун Варшавадан чиқариб юборилди ва уй шароитида, қаттиқ назоратда тутилди. Владислав уйдан қочиб кетади ва сайёр труппага кириб, актёрлик қилади. Ўзидан актёр чиқмаслигини сезгач, бир йил ўтиб труппадан кетди. Бир неча йил нима қиларини билмай юрди, ҳатто бир неча ой роҳиблик жан-

дасини кийди. Кейин отаси темир йўл идорасига ревизорликка жойлаб кўйди. Бу иш унга маъкул келди, чунки бўш вақтлари кўп бўлиб, китоб ўқишга имкони бор эди. Китобга ишқибозлик унда ёшлигидан бўлиб, қўлига бирор китоб тушса, далага ё ўрмонга чиқиб кетиб, турмуш ташвишларидан нарида юрарди. Тайинли бир маълумоти бўлма-са-да, кўп ўқиганидан, ревизорлик қилиб юрган кунларидан бирида ўзи ҳам ёза бошлади. Ёзиб-ёзиб, йиртиб ташларди. Бор-йўғи 6 та новелласи омон қолган. Уларни ўзи таниган бир танқидчига кўрсатганида, унга маъкул келди. Шундай қилиб, ёзганлари биринчи бор матбуотда чиқди. Тахминан шу кезлари ревизорлик ишидан кетишга тўғри келди, ижодий иши юришиб кетгани учун бундан хафа бўлмади. Варшавадаги журналлардан бири мақола ёзиб беришни таклиф қилди. «Ясна Гурани зиёрат» номли бадий-хужжатли репортаж ёзилди ва у катта муваффақият қозонди. 1896 йили автобиографик мотивларда ёзилган «Лўттибоз аёл» рўмони чиқди.

«Жаннатмонанд ер» (1899 й.) рўмонида натуралистик ва символистик усуллардан воз кечиб, реалистик усулни қўллади. Бош қаҳрамони йўқ бу рўмон ҳақида Польшадан чиққан америкалик танқидчи Ежи Кржижановски ёзишича, муаллиф ўзини «ёзиш техникасини яхши ўзлаштирган ва бу техникани жиддий ғояли ва кўламли асар ёзишда қўллай оладиган етук уста сифатида кўрсатди».

1900 йили Реймонт темир йўлда бахтсиз ҳодисага учраб, бир йил ётиб қолди. Темир йўл маъмуриятининг тўлови етарли бўлгани учун у молия масаласида қийналмади ва ётган жойида адабиёт билан шуғулланди. Худди шу кезлари «Мужиклар» рўмонини ёза бошлади. Тўрт жилдли китобнинг биринчиси 1902 йили босилди. Руҳи ва колорити билан соф полякча бўлган бу рўмон ўзининг универсаллиги билан ҳам ҳайрон қолдиради. Бир оз мавҳум, композицияси ва тилида нуқсонлар бўлишига қарамай, рўмон муаллифга халқаро миқёсда обрў келтирди. 1924 йили Реймонтга «Мужиклар» номли улуғвор миллий эпос-рўмони учун Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси «Мужиклар» рўмони ҳақида «Шундай санъат ва ишонч билан ёзилганки, ҳеч ўйламасдан унинг адабий ҳаёти узоқ бўлади, дейиш мумкин», деди. Муаллиф бетоблиги сабабли Стокгольмга келолмади.

Ёзувчининг вафотидан кейин обрўси ғарбда бир оз пайсайд, уни асосан мутахассислар эслаб юришади.

Ромен РОЛЛАН

(1866 й., 29 январ — 1944 й., 30 декабр)

Француз ёзувчиси, публицисти. Ўзига тўқ оилада туғилган. Отаси адвокат, онаси — художўй, маърифатли аёл бўлган. Ромен 14 ёшга кирганида уни яхши маълумот олиши учун оила Парижга кўчиб борди.

Роменга ёшлигида онаси пианино чалишни ўргатди. У мусиқани, айниқса, Бетховен мусиқасини севиб қолди. Университетда тарихдан сабоқ олди, онасининг хоҳиши — ўғлини тарих олими қилиш эди. Ўқитувчи дипломини 1889 йили олиб, махсус стипендия билан икки йилга Римга кетади. Илмий тадқиқот ишларидан совиб, Шекспирнинг тарихий драмаларидан таъсирлангани сабабли ўзи ҳам ёза бошлайди. 1891 йили Парижга қайтиб, илмий тадқиқот билан бирга пьесалар ёзиб юрди. 1895 йили Сорбонна университетида мусиқа соҳасида биринчи бўлиб диссертация ёқлади. Сўнгра унинг учун мусиқа кафедраси очиб беришди. Адабий фаолиятида бир йўла бир нечта пьесани ўйлаб, мавзу танлади. Дастлабки учта пьесаси шундай туркумлардан бири бўлиб, Италиянинг Уйғониш тарихига бағишланган эди, лекин улар матбуотда чиқмади. Тарихий мавзуда ёзган «Эътиқод фожиаси» номи билан умумлашган уч пьесасида ўз ватандошларини эътиқод, мардлик ва ишончга чақиради. Ўйлашича, уларда ана шундай хислатлар етишмас эди. Пьесалар француз театрида ҳеч нарсани ўзгартиролмади. Роллан халқ театри ҳақида ўйлай бошлади. Шу кезлари Лев Толстой билан хат ёзишар, унга театр одамларга қаҳрамонона ўрناк кўрсатиб, уларни тарбиялаши кераклиги хусусидаги фикрларини баён қилган эди. Морис Поттешенинг «Халқ театри» мақоласи билан қизиқиб, ҳафтаномада тушкунлик ва материализмга қарши даъватлар билан манифест эълон қилди. Ролланнинг Шекспир руҳида ёзган иккита тарихий пьесаси 30 йилдан сўнг ёзган учинчиси — «Робеспьер» билан якунланди. Дидактик характерга эга бўлган, баландпарвозлик руҳи билан тўла сиёсий мавзудаги бу пьесаларга ҳеч ким эътибор бермади. Улар аввал Германияда, кейин Францияда муваффақият қозонди.

Роллан пьесалар билан бир қаторда машҳур кишилар биографиясини ёзиб юрди. Бетховен, Микеланжело, Гентет, Толстой, Ганди, Рамакришна, Вивекананда шулар жумласидан. 1904—1912 йилларда ўн томли «Жан Кристоф» ромонини ёзиб чикар. Булар Бетховен прототипидаги даҳо

муסיқачининг ҳаётидан, шунингдек, XX аср бошларидаги Европа ҳаётидан ҳикоя қилади. Рўмон эълон қилиниши билан муаллиф халқаро миқёсда обрў қозонди. 1912 йили Роллан Сорбонна университетидан бўшади ва ўзини буткул адабиётга бағишлади. Стефан Цвейг айтишича, «Жан Кристоф» Ролланнинг биография жанридан кўнгли совигани натижасидир: «Тарих унинг «юпатувчанлиги»ни қабул қилмагани учун у санъатга мурожаат қилган». 1915 йили Ромен Ролланга тақдим этилган Нобел мукофоти асосан «Жан Кристоф» рўмони учун берилган. Мукофот 1916 йили топширилди. Уруш даври бўлгани сабабли анъанавий тантана бўлмади, Роллан ҳам маъруза қилмади.

Мукофотдан кейин Роллан етти жилдди «Мафтункор қалб» (1925—1933) рўмонини ёзди. 1944 йили ёшлигида орттирган сил касаллигидан вафот этди.

Ролланнинг шахси, ғоялари замондошларига у ёзган асарлардан кўпроқ таъсир ўтказган. Унинг дўсти Мари Дормуа шундай ёзади: «Мен Ромен Ролландан ҳайратланаман, лекин у инсон сифатида муаллифликдан кўра кўпроқ ёқади. У етакчи маёқ эди, иккиланганларга, ёлғизликда йўл тополмаганларга йўл кўрсатарди».

Айрим танқидчилар Роллан асарларидаги жузъий камчиликларни кўриб, ютуқларини тўғри баҳоламадилар. Масалан, «Жан Кристоф»ни Роллан симфония каби ўйлаб кўйган, у мавҳум ва шаклсиз чиққан, деган гаплар бўлди. Инглиз ёзувчиси ва танқидчиси Э. М. Форстер Роллан ҳақида «ёшлигида билдирилган умидларни оқлай олмади», деб ёзди.

Жозе САРАМАГО

Португалиялик ёзувчи ва шоир, 1922 йилда туғилган. Асл насаби — Жозе Мария Феррейра де Кастро, «Сарамаго» — одамлар берган лақаб бўлиб, камбағаллар овқат ўрнида ейдиган ёввойи ўтнинг номи.

Бошланғич мактабда яхши ўқиб, чиройли ва бехато ёзганидан уни грамматика мактабига ўтказишди. Икки йил ўқигач, оиланинг молиявий қийинчилиги сабабли, ўқишнинг техника мактабига кўчиради. Беш йил ўқиди. Ўқув фанлари орасида адабиёт ҳам бўлганидан Жозе шунга кўп эътибор берди. Техника мактабини тугатиб, икки йил автомабил эҳтиёт қисмлари дўконида ишлади. Ишлаб юриб, кечки пайтларда Лиссабондаги жамоат кутубхонасига қатнади, бадиий китоблар ўқиди.

Биринчи рўмони — «Гуноҳкорлар ери»ни 25 ёшида чоп эттирди. Ундан ўзи қониқмаган. Шундан сўнг 19 йил ҳеч нарса ёзмади, 1966 йили «Эҳтимолий шеърлар» поэтик тўплами босилди.

«Ердан униб чиққанлар» (1980 й.) рўмонида ҳеч қачон ўз ери бўлмаган деҳқон оиласининг уч авлоди тарихи ҳикоя қилинган. Асарни ўқувчилар ҳам, танқидчилар ҳам яхши қабул қилишди. Кейинги рўмони «Монастир хотиралари» (1982 й.) бир қараганда олдингисининг давомидек ўқилади, бироқ бу — бошланғич таассурот. Аслида буниси тарихий мавзуга бағишланган бўлиб, XVIII асрнинг биринчи ярми воқеаларига бағишланган.

1998 йили «Тасаввурлар, ҳамдардлик ва киноялар синовидан ўтган ва бизга кўз илғамас реалликни тушуниш имкониятини берадиган рамзий ҳикоянавислик санъати учун» Нобел мукофоти берилди.

Гао СИНЖУАН

Хитойлик ёзувчи, драматург, мунаққид, рассом, таржимон. 1940 йилда туғилган. Отаси банкда масъул ходим бўлган. Онаси — ҳаваскор актриса Гаода театрга ва ёзувчиликка қизиқиш уйғотган. Пекиндаги чет тиллар институтининг француз бўлимини тугатган, 1962 йили илмий даража олган. Хитойдаги маданий инқилоб йиллари қамоқда ўтирган, шу сабаб қўлёмаларини ёқиб юборишга мажбур бўлган. Озодликка чиққач, 1979 йили Франция ва Италияга сафар қилди. Ўша йили «Қаҳратон тун юлдузлари» номли биринчи рўмони нашр қилинди. 1980—87 йилларда Хитой адабий журналларида ҳикоялар, эсселар ва пьесалар эълон қилди, тўртта китоб нашр эттирди. Унинг асарлари модерн усулларида ёзилгани учун ватанида кучли мунозараларга сабаб бўлди, чет элларда эса эътибор қозонди. Абсурд усулида ёзилган «Автобус бекати» (1983 й.) драмаси партия амалдори томонидан қаттиқ танқид қилинди. 1986 йил «Бегона қирғоқ» драмаси Хитойда тақиқланди, шундан сўнг биронта пьесаси саҳнага чиқарилмади.

Гао амалдорлар таъқибидан қочиб, Янцзи дарёсининг бошидан то охиригача кезиб чиқди. 1989 йилги талабаларнинг Тянанмин майдоидаги намоёнлиши ўққа тутилгач, коммунистик партия сафидан чиқди. Шу воқеа асосида ёзилган «Қочқинлар» драмаси Францияда босилгач, чет элга кетишга мажбур бўлди. Олмонияда ярим йил яшаб,

Парижга кўчиб ўтди ва Франция фуқаролигини қабул қилди.

«Сирли тоғ» рўмони учун ўзи расмлар чизган.

2000 йили «Жамият ҳаётини синчковлик ва зукколик билан тасвирлаб Хитой рўмони ва драматургиясига йўл очиб берган асарлари учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Жан Пол САРТР

(1905 й., 21 июн —1980 й., 15 апрел)

Франциялик файласуф, ёзувчи драматург. Парижда денгиз муҳандиси оиласида туғилган. Бир ёшга кирганда отаси тропик безгакдан вафот этди. Онаси ўғлини олиб Парижга, ўз ота-онасиникига кетди. Боланинг буvasи Шарл Швейцер профессор, филолог ва адабиётшунос бўлган, неварасини иқтидорли бола деб ҳисобларди, шунинг учун уни мактабга юбормай, уйда ўқитди.

Сартр 1920 йили, 15 ёшида Париждаги Генрих IV лицейида ўқий бошлади ва вақтли матбуотда иштирок этиб турди. 1924 йили энг нуфузли «Экол нормал сюперёр» ўқув даргоҳига кириб, фалсафани ўрганди. 1928 йилда битирув имтиҳонини топширолмади, лекин кейинги йили биринчи даражали дипломни қўлга киритди. Шундан кейин икки йил ҳарбий хизматда бўлди, беш йил лицейда фалсафадан дарс берди, орада икки йил Германияга бориб малака оширди. У ерда Эдмунд Гуссерелнинг феноменологиясини ва Мартин Хайдеггернинг онтологиясини ўрганди. Бу назариялар Сартрда ўчмас из қолдирди. 1937 йили Парижга қайтиб, ўқитувчиликни давом эттирди.

30-йилларнинг охирларида ҳодисалар табиати ва оннинг фаолияти ҳақида тўртта фалсафий асар ёзди. Шу билан бирга «Кўнгил айниши» номли рўмони (1938 й.) ва «Девор» новелласи нашр қилинди. Иккала асар Францияда йилнинг энг яхши асари деб эътироф этилди.

«Кўнгил айниши» рўмонининг бош қаҳрамони Антуан Рокентен XVIII асрда яшаган алломанинг биографиясини ўргана туриб, бу дунёда мавжудлик — тутуриқсизлик (абсурд), деган фикрга келади. Бирор эътиқод тополмаганидан, теварак-атрофни ўз иродасига бўйсундира олмаганидан кўнгли айниydi. Мулоҳазаларининг охирида шундай фикрга келадик, ўз мавжудлигига маъно бериш учун рўмон ёзиш керак экан. Ўша вақтларда, Сартрнинг фик-

рича, ижодий меҳнат — ҳаётни мазмунли қиладиган бирдан-бир машғулот бўлган.

Сартрнинг кўриш қобилияти ёмонлигидан иккинчи жаҳон уруши даврида фронтга бормади, лекин метеорологик корпусда хизмат қилди, асирга тушиб, концлагерда бўлди. 1941 йили озодликка чиқиб, Парижга қайтди. Шу даврларда сиёсатга аралашди. Қаршилик ҳаракатига ёрдам берди, шу ҳаракатнинг газетасини чиқариб юрган Альбер Камю билан танишди. Уруш йиллари «Пашшалар» (1943 й.), «Берк эшик ортида» (1944 й.) номли пьесалар, «Борлиқ ва ҳеч нарса» (1943 й.) номли фалсафий асар ёзди. Буларнинг ҳаммаси Сартрга обрў келтирди.

«Пашшалар» пьесаси юнон мифологиясидаги Орест воқеасини ўзгартириб, экзистенциализм ҳақида баҳс юритган. Орест Гамлет типидagi шахс, отасининг қотиллари — ўз онаси ва унинг ўйнашини ўлдиради, бу гуноҳи учун Зевс олдида тавба қилишдан бош торгади. Бунини ўз хатти-ҳаракатини эркин танлаш ҳуқуқи билан оқлашга муваффақ бўлиб, жазодан қутулиб қолади. Экзистенциализм назариясига биноан «ахлоқ» объектив ҳодиса эмас, шунинг учун одамлар танлаш ҳуқуқига, яъни «борлиқ ўзим учун» деган ҳуқуққа эга. Орест ана шу ҳуқуқни кўзда тутади.

Пьеса мутлақ эркинликни тарғиб қилишини тушуниб қолган Германия ҳукумати уни саҳаналаштиришга рухсат бермади.

«Берк эшиклар ортида» пьесаси уч персонажнинг жаҳаннамдаги қилган суҳбатидан иборат. Суҳбатнинг мазмуни яна ўша назария — экзистенциализмга бориб тақалади. Унга кўра мавжудлик моҳиятдан олдин содир бўлади, одамнинг феъл-атвори содир қилинган ҳаракатларга қараб шаклланади: ботир одам ҳал қилувчи дақиқаларда («экзистенциал он»да) журъатсизлик қилса, демак у кўрқоқ. Кўпчилик одам ўзини, атрофдаги одамлар қандай қабул қилишса, шундай қабул қилади, деб ҳисоблайди Сартр. Худди персонажлардан бирининг гапидек: «Дўзах, бу — бошқа одамлар».

«Борлиқ ва ҳеч нарса» фалсафий асари француз ёшлари учун ўзига хос Инжил бўлиб қолди. Сартрнинг фикрича, «онг» деган соф «нарса»нинг ўзи йўқ, фақат ташқи дунёни, атрофимиздаги нарсаларни «англаш» бор. Одамлар ўз хатти-ҳаракатлари учун фақат ўзлари олдида жавоб берадилар, чунки ҳар қандай ҳаракат, одам ўзи учун ҳисобот

берадими, йўқми, бундан қатъи назар, қандайдир қимматга эга.

Иккинчи жаҳон урушининг охирига келиб Сартр экзистенциализмнинг ҳамма тан олган доҳийси бўлиб қолди. Париждаги бир кафе бу оқим ишқибозлари йиғиладиган, чет эл сайёҳлари зиёрат қиладиган жойга айланди. Оқимнинг одамларга ёқиб қолган сабаби — у шахс эркинлигига эътибор қаратгани ва Қаршилик ҳаракати манфаатларига мувофиқлигида эди. Одамлар экзистенциализмга, зиёлиларни бирлаштириб, янги инқилобий маданиятга олиб келадиган ҳаракатлар фалсафаси деб қарадилар.

Кейинги ўн йилда Сартр маҳсулдор ижод қилди. Турли мақолалар, тақризлардан ташқари олти пьеса ёзди. Булар ичида «Ифлос қўллар» пьесаси, айниқса, эътиборга сазовор бўлди. Унда сиёсий фаолият учун зарур бўлган азобли келишувчилик драматик усулда тасвирланган. «Эркинлик йўллари» деб аталган, тугалланмаган асарида (1945—1949 йиллар) «экзистенциал эркинлик» деган тушунчани турли одамлар турлича қабул қилишлари, яъни баъзилар ўз ҳаракати учун жавоб беришлари, баъзилар бермаслиги ҳақида сўз юритилади.

1944 йилдан бошлаб Сартр марксизмга мойил бўлди, «Янги замон» журнали ташкил қилиб, унда ижтимоий ва адабий муаммоларни марксча нуқтаи назардан ёритди. 50-йилларнинг бошларида адабиёт, театр, ахлоқ ва индивидуал онг мавзуларини бир ёққа йиғиштириб, марксизмни очиқ тарғиб қилишга, ижтимоий муаммоларга ўтиб олди. Шу пайтгача Сартрга эргашган Альбер Камю у билан алоқани узди. Сартр 1960 йили марксизм ва экзистенциализмни келиштиришга уриниб «Диалектик ақлни танқид» деган фалсафий асар ёзди. Шахс эркинлиги орқали марксизмни таассублардан халос қилмоқчи, марксистик назария орқали эса экзистенциализмни шахс фалсафасидан жамият фалсафасига айлантирмоқчи бўлди.

Сартр 1964 йилда «Замонамизга улкан таъсир кўрсатган, ғояларга бой, озодлик руҳи ва ҳақиқатни излаш битан суғорилган ижоди учун» Нобел мукофотиغا сазовор бўлди. Сартр Нобел мукофоти лауреати деган шарафли ном ўзининг сиёсий фаолиятига халал беришидан хавотирланиб ва уни «ижтимоий институтга айлантириб олишларини истамагани учун» мукофотни олишдан бош тортди.

Кейинги йигирма йил давомида Сартр адабиёт ва фалсафадан кўра кўпроқ сиёсат билан шуғулланди. У ҳеч қачон

компартия аъзоси бўлмаган, 1956 йил Венгрия воқеаларига Советларга нисбатан ҳурматда бўлган. Кейинчалик социалистик лагер мамлакатлари сиёсатидан кўнгли сови-ди. 70-йилларда сиёсатга аралашмади, фақат кузатувчи бўлиб турди. Умрининг сўнгги йилларида кўриш қобилияти йўқолиб, ўқиймай қолди. Унга ўқиб беришар, у эса хоти-раларидан сўзларди. 1980 йил 15 апрелда вафот этди.

Сартр ижоди ҳақида гапирганлардан баъзилар, уни ав-вало ёзувчи, кейин файласуф деса, бошқалари бунинг аксини айтди. «Монд» газетасида Сартр вафоти билан бе-рилган таъзияда қуйидаги сўзлар бор эди: «XX аср Фран-циясининг биронта зиёлиси, Нобел мукофотининг биронта лауреати Сартрчалик теран, узоқ ва катта кўламли таъсир ўтказолмаган».

Ярослав СЕЙФЕРТ

(1901 й., 23 сентябр — 1986 й., 10 январ)

Чех шоири, Прага яқинидаги Жижков шаҳарчасида ту-ғилган. У вақтда шаҳарча Австрия-Венгрия империясига қарашли эди. Отаси турли нарсалар билан савдо қилувчи дўкондор бўлган. Ярослав харидорлар сотиб олган нарсаларни уйларига етказиб беравериб, Праганинги ҳамма кўча-сига кириб чиққан. Мактабда яхши ўқимади, ҳатто уни тугатмади, лекин адабиётни, мусиқа ва чет тилларни яхши ўқиди. Шунинг учун ҳам 20 ёшли серғайрат йигитча бир неча газетада муҳаррирлик лавозимини эгаллади, француз ва рус адибларининг асарларидан таржималар қилди.

1920 йили Томаш Масарик Чехословакия Президенти бўлгач, демократияга йўл очилиб, Сейферт «Тўққизлар гуруҳи» номли авангардизм кайфиятидаги адабий тўгарак очди. Бу гуруҳ француз шоири Гийом Аполлинер, дадаистлар ва «поэтизм» эстетикаси тарафдорларининг таъсирида бўлган. «Поэтизм» услуги Сейфертнинг дастлабки китобларидида билиниб туради. «Кўзлари ёшли шаҳар» (1921 й.), «Муҳаббатнинг ўзи» (1923 й.), «Асал оий» (1925 й.), «Булбул ёмон куйлаяпти» (1926 й.) шулар жумласидан. Кейин-чалик унинг асарлари мавзуси ўзгарди, ундаги пролетар поэзияси шижоати коммунистик ҳаракатдан совиб кетиш билан алмашди. 1929 йилда Компартиядан чиқди, манифест ёзиб, унда компартиянинг цензура сиёсатини қорачиди, сиёсий нашриётлар билан ҳамкорликни тўхтатди ва социал-демократик партияга кирди. Шундан кейин сиёсат-

дан ташқаридаги мавзулар: умуминсоний қадриятлар, муҳаббат, болалик ва бошқалар ҳақида ижод қилди.

Сталин вафотидан кейин Чехословакияда сиёсий «илиқлик» пайдо бўлди. Шунда маълум бўлдики, қатор адиблар ва санъаткорлар социалистик реализм усулини рад этар экан. 1956 йили Чехословакия ёзувчиларининг биринчи съездида Сейферт ижод эркинлигига чақириқ билан чиқди. Ёзувчиларнинг эътиқоди учун таъқиб қилинишини, коммунистик партияни эса адабиётга догматик ёндошишда қоралаган шоир: «Ёзувчи сукут сақласа, демак у алдаяпти», деб хитоб қилди.

Идеологик босимни ва цензурани юмшатиш ҳақидаги ваъдаларга қарамай, компартия барибир матбуотни қаттиқ назоратга олди, «тафтиш қилувчи» асарларга йўл бермади. Бироқ, қисқа муддатли сиёсий «илиқлик»нинг ўзидаёқ, Сейферт Нобел мукофоти қўмитаси эътиборини тортди.

60-йилларда қатор ижтимоий ва сиёсий ислоҳотлар бўлди. Бу ислоҳотларнинг чўққиси — 1968 йилдаги Прага баҳорида Чехословакия компартиясининг биринчи котиби Александр Дубчекнинг «одамбашара социализм учун» деган чақириқ билан чиққан даврига тўғри келди. Цензура бекор қилиниб, Чехословакия ёзувчилари Шарқий Европадаги ҳамкасбларига қараганда катта эркинликка эга бўлдилар ва демократиянинг қайта туғилиши учун ҳаракатни бошлаб бердилар. Улар «2000 сўз» номли манифест чиқариб, олдинги ҳукуматнинг суиистеъмолчилигини қоралашди.

1968 йил август ойида Совет Иттифоқи Чехословакияга бостириб кирди ва Дубчекнинг ислоҳотларига чек қўйди. 1969 йили Сейферт Чехословакия ёзувчилари уюшмасининг президенти этиб сайланди, бироқ у цензурани қўлламагани учун бир йилдан сўнг ишдан олинди. Шундан кейин Сейфертнинг китоблари «қўлбола» нашрлар ҳолида яширинча тарқатиладиган бўлди. Шоир сиёсатдан ўзини тортди. 1977 йилда яна сиёсатга қайтди, Чех адиблари ёзган инсон ҳуқуқлари Хартиясига имзо қўйди. Унда қаламкашларни ноқонуний равишда қамоқхоналарга ташлаш қораланиб, Чехословакиянинг ҳукмдор доираларидан Республика Конституциясига ва Хельсинки Келишувига риоя қилиш талаб этилган. Ўша йили Сейфертнинг асарларининг инглиз тилига таржима қилиниб, Англия ва АҚШда тарқалди. 1983 йили яна уч тўплами инглиз тилида босилди.

Сейферт 1984 йили «Софлиги, ҳиссиётлилиги ва бой тасавури билан ажралиб турадиган ва инсон руҳининг мустақиллиги ва ранг-баранглигидан дарак берувчи поэзияси учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Шоир бетоблиги сабабли мукофот топшириш маросимида иштирок этолмади. Маросимга қизи — Яна Сейфертова борди, шоир юборган маъруза матбуотда босилди.

Сейфертга Нобел мукофоти берилгани ҳақида Чехословакияда лом-мим дейилмади, бироқ ғарб матбуоти шовшув кўтаргач, ҳукумат мукофот ҳақида расман эълон қилишга мажбур бўлди. Сейфертнинг Нобел маърузаси ҳам Чехословакия матбуотида босилди. Унда, жумладан, қуйидаги сўзлар бор: «Бизнинг тилимиз миллий ўзликимизни ифода этиш учун муҳим воситага айланди... Поэзия бизнинг маданий ҳаётимизда муҳим ўрин тутди. Поэзия тили — нафақат одамлар билан дилдан гаплашиш имконияти, балки гоҳида биз номини айтишдан ҳам кўрқадиган хатарлардан қочиб беркинадиган паноҳдир».

Сейферт 1985 йили чех ёзувчилари орасидан биринчи бўлиб Американинг Хэмпден-Сидни (Виржиния штати) коллежининг фахрий даражасига сазовор бўлди. Шу муносабат билан Сейфертга цензурадан ўтмайдиган нутқ ёзиш имконияти берилди. Мукофотни Прагада америкалик шоир Гэлуэй Киннел топширди. Сейфертнинг нутқида қуйидаги сўзлар ҳам бор: «Менинг поэзиям кўпинча ўз-ўзидан, мен гувоҳи ёки иштирокчиси бўлган ҳодисалар ичига, ҳеч қачон бепарқ қолмайдиган безовта юрак уришларига бўйсунган ҳолда кириб кетади... поэзия ўзининг қадимий самимиятини йўқотмаслиги, одамлар Ер юзида мавжудлигини доимо эслатиб туриши керак».

Сейферт 1986 йили Прага яқинидаги уйида юрак хуружидан вафот этди.

Чех шоири Мирослав Колуб «Сейфертнинг сўз ўйинлари ва шеърларининг мусиқавийлиги, унинг шеърларини инглиз тилига ўгиришни қийинлаштиради» деганига қарамай, кейинги йилларда ҳам Сейферт шеърлари инглиз тилига таржима қилинди. Шундай таржималардан бири «Ўлатга ҳайкал» номли тўпламга ёзилган сўзбошида америкалик танқидчи Уильям Харкинс бундай деган: «Сейферт аллақачон чех шоирларидан энг ҳурматлиси ҳисобланади, у «улуғ» деган унвонга ҳам сазовор бўлиши мумкин».

Камила Хосе СЕЛА

Испаниялик ёзувчи, 1916 йилда туғилган. 1989 йили «Инсон фожиасини босиқлик ва ҳамдардлик билан акс эттирган ва уни бу аҳволдан чиқаришга рағбатлантирган бой ва жўшқин прозаси учун» Нобел мукофоти олган. Жами етмишга яқин китоб ёзган. Асарлари аллақачон мамлакат чегараларидан чиқиб кетган. Рўмонлари ва ҳикояларининг бош мавзуси — замонавий жамиятдаги одамнинг фожиавий аҳволи. Муболаға, киноя, соддалик унинг асарларига хос хислатдир. Энг машҳур асарлари — «Паскал Дуарт оиласи», «Арихона» рус тилига таржима қилинган.

Перс СЕН-ЖОН

(1887 й., 31 май — 1975 й., 20 сентябр)

Франциялик шоир, дипломат. Ҳақиқий исми Мари Рене Алекси Сен-Леже. Кичик Антил ороллари туркумидаги (Жанубий Америкадан шимолроқда) Гваделупа оролига яқин бир масканда, француз фуқароси оиласида туғилган. Отаси адвокат, унинг аجدодлари XVII асрда Бургундиядан келган. Оилада ягона ўғил. Гваделупа оролидаги мактабда ўқиди, 12 ёшида бутун оила Францияга қайтиб, По шаҳрида яшади. Перс Сен-Жон Бордо университетини тугатиб, 1914 йилда дипломатик ўқиш учун имтиҳон топширди.

Шеърларининг биринчи тўплами «Эклогалар» (шеърый диалог) 1910 йилда босилди. Китоб Андре Жид ва Жак Ривьер эътиборига тушди. Профессional дипломат бўлгани учун «Сен-Жон Перс» тахаллусини танлади. 1924 йилда «Анабасис» (доривор ўт номи) эпик поэмасини ёзди. У 1930 йили инглизчага таржима қилинди (Т. С. Элиот). Бу поэмани муаллиф Пекинда беш йил мобайнида элчи бўлиб юрганида ёзган.

Фашистлар Германияси Францияни босиб олиш хавфи туғилганда Сен-Жон Перс Гитлернинг «муросасозлик» сиёсатига қарши чиққани учун айрим сиёсий доиралар уни истеъфога чиқаришга муваффақ бўлди. Шоир Англия, Канада орқали АҚШга қочиб кетди. Франция ҳукумати уни фуқароликдан, унвону мукофотлардан маҳрум қилди.

Сен-Жон Перс дипломатик хизмат даврида ёзган яна бир йирик поэма «Шаҳзоданинг дўстлашуви» деб аталади.

Шоир АҚШда сермахсул ижод қилди. 1960 йили «Поэтик воситалар билан замонавий ҳолатларни акс эттирган баланд руҳ ва образлилик учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Шоир ўз маърузасида поэзия билан фаннинг ўхшашлиги ҳақида гапирди. «Поэзия нафақат билиш, балки — ҳаётнинг ўзи, ҳаётнинг барча тўқислиги унда намоён, — деди у. — Ибтидоий одам қалбида бўлган ҳис, атом асри одами қалбида ҳам яшайди, чунки поэзия — одамзотнинг узвий хислати... Шоир ҳамма нарсага содиқлиги туфайли бизга борлиқнинг доимийлиги ва яғоналиги ҳақидаги фикрни сингдиради... атом асрида шоир ўз даврининг дардкаш виждони бўлиши керак».

Урушдан кейин шоирга ҳамма унвонлар ва мукофотлар қайтарилди. У АҚШдан Францияга бориб-келиб яшади.

Танқидчи Артур Нодл шоир ҳақида ёзади: «Унинг поэтик қадамлари сокин ва тантанали, тили — бадиий ва кундалик муомала тилидан анча фарқ қилади... Фикрларини яхшигина эмас, энг яхши ифода этишга интилгани сезилиб туради».

Перс Сен-Жонни кўқларга кўтариб мақтаганлар қатори, танқид қилганлар ҳам бор. Масалан, америкалик шоир ва танқидчи Говард Немеров ёзади: «Мўлжаллар» поэмасини улуғ асар дейиш бир ёқда турсин, яхши поэма дейиш ҳам қийин». Шу поэма ҳақида бошқа танқидчи Жон Сьярди ёзади: Перснинг тинглаш қобилияти, шубҳасиз, ларзага солар даражада мусиқавий, бироқ бу поэма на аслиятда, на таржима кўринишида инглиз ўқувчисида таасурот уйғотишига шубҳа қиламан».

Генрик СЕНКЕВИЧ

(1846 й., 7 май — 1916 й., 15 ноябр)

Польшалик ёзувчи, Окжейска шаҳарчасида туғилди. Отаси ўзига тўқ одам, мулк эгаси. Онаси маълумотли аёл. Мактаб ёшига етганида оила иқтисодий қийинчиликка тушиб, мулкни сотади ва 6 фарзанд билан Варшавага кўчиб ўтади.

Генрик мактабда фанларни ўртача ўзлаштирди, бироқ поляк тили ва адабиётини яхши ўқиди. Ўзича шеърлар, проза асарлари ёзиб юрди, улар сақланиб қолмаган. Иқтисодий қийинчилик туфайли олий таълим ололмай юрди, оилада ўқитувчилик қилди. 22 ёшида Варшава университети тига кирди. 1871 йили уни битиришга яқин молиявий аҳволи

ёмон бўлди ва диплом ололмай, ўқишни ташлаб кетди. Бир йилдан сўнг талабалик даврида ёзиб қўйган «Беҳуда» рўмонини чоп эттиришга муваффақ бўлди. Бир қатор камчиликлари бўлишига қарамай, рўмон яхши баҳо олди. Сенкевич шу даврда журналистлик фаолиятини бошлади. АҚШга сафар қилиб, мунтазам равишда мақолалар эълон қилди ва уларни «Йўлдан хатлар» номи билан китоб ҳолида нашр эттирди. Европа мамлакатларини ҳам кезиб, кўп мақола ёзди. Тез орада психологик очерк устаси деган ном олди. 1884—1888 йилларда «Ўт ва қилич билан», «Тошқин», «Пан Володиевский» рўмон-трилогиясини ёзди. Улар Сенкевичга катта обрў келтирди. Бу рўмонлар Польшанинг Швеция, Украина ва Туркия билан тарихий урушлари давридаги воқеаларни, тақдирларни акс эттирди. 1891—1895 йилларда «Догматсиз», «Поланецкийлар оиласи» рўмонларини ёзди. «Хоч кўтарганлар» (1900 й.) рўмон-эпопеяси тарихий салб юришлари мавзусида ёзилган. Сенкевич ижодининг чўққиси «Камо грядеши» (1896 й.) рўмонидир («Қаёққа кетаяпсан?» иборасининг лотинча ифодаси бўлиб, Исо Масихга қарата айтилган. — Қ. Д.). Асар император Нерон даврида энди-энди юзага келаётган насронийлик оқими тарафдорларини қатағон қилиш воқеаларини тасвирлайди. Китоб муаллифга халқаро миқёсда шуҳрат келтирди. Ёзувчи 50 ёшга кирганида Польшадаги мухлислар пул тўплаб, Кельци шаҳри яқинидаги Обленгорск мулкни совға қилишди, Рим папаси табрикнома йўллади.

Сенкевич 1905 йили «Эпос соҳасидаги улуғ хизматлари учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Сенкевични «ўзида миллат руҳини мужассам этган нодир даҳолардан бири» деб атади. «Сенкевичнинг ижоди бепоён, аини вақтда пухта ўйланган, — деди академия аъзоси. — Унинг эпик услубига келсак, у бадий мукамаллиги билан ажралиб туради». Лауреат жавоб нутқида «ҳар бир миллат ўз шоирлари ва ёзувчилари билан намоён... демак, Нобел мукофоти фақат муаллиф учун эмас, у вакил бўлган халқ учун ҳам шараф. Польша ўлган, азобланган, қул қилинган, деган гапларни кўп эшитамиз, аммо бугун биз унинг яшашга лаёқатлигига ва тантана қила олишига гувоҳ бўлиб турибмиз».

Америкалик танқидчи Уильям Лайонз Фелпс 1910 йилда Сенкевични «реалистик рўмоннинг ҳозирги замондаги энг улуғ усталаридан бири» деб ёзди. Сенкевичнинг вафотидан

кейин чет элларда уни «Камо грядеши»нинг муаллифи эканини эслаб қолишган бўлса-да, ёзувчи Польша адабиёти-нинг классиги ҳисобланади. 1968 йили польшалик тадқиқотчи Мечислав Гургелевич Сенкевич ҳақида бундай ёзди: «У бадиий ифоданинг янги воситаларини кашф қилмаган бўлса-да, ўзи маҳорат билан эгаллаган анъанавий усулларни усталик билан бирлаштирди».

Георгос СЕФЕРИС

(1900 й., 29 феврал — 1971 й., 20 сентябр)

Грециялик шоир, Смирна шаҳрида (ҳозирги Измир, Туркияга қарашли) туғилган. Отаси — адвокат, демотика ёзуви билан ҳаваскорлик қилиб шеърлар ёзиб юрган. Бола отасига қизиқиб, 13 ёшидан бошлаб шеър ёза бошлади. Оила 1914 йили Афинага кўчиб кетди. Ота халқаро ҳуқуқни ўрганиш учун 1918 йили Парижга боради, ўзи билан Георгосни олиб кетади. Ўғил у ерда Сорбонна университетига кирди, ҳуқуқшунослик билан бир қаторда француз символистларини, Ҳомер асарларини ўқиди. Биринчи шеърлари 1921 йили босилди. Шу йили ҳуқуқдан имтиҳон топшириб, диссертация устида ишлай бошлади. 1925 йилнинг янги йил арафасида давлат чиновниги унвони учун имтиҳон топшириб, ташқи ишлар вазирлигидан лавозим олди.

Сеферис биринчи шеърый тўпламини «Строфалар» (1931 й.) деб атади ва ўз ҳисобидан 150 нусхада чиқарди. Китоб номида рамзий маъно бор. Бири — «шеърлар бирикмаси», иккинчиси — «бурилиш нуқтаси». Грек танқидчиси Антоний Захареас фикрича, бу «тўплам Греция поэзиясида янги йўналишни бошлаб берди». Тўпламдаги шеърларда Сеферис дабдабали ортиқча сўзлардан чекиниб, аниқ ва тежамкор бандлар, мураккаб поғонали қофиялар ва француз символистларининг образлилик услубларидан фойдаланган.

«Строфалар»дан кейин Сеферис Лондонга консул бўлиб кетди, у ерда «Ҳовуз» номли тўпламини нашр этди, Т.С. Элиотнинг шеърларини грекчага таржима қилди. «Афсонавий воқеалар» (1936 й.) тўпламида шеърый услуби тубдан ўзгариб, анча эркин, табиийроқ ёза бошлади. Шеърлари 1961 йили инглизчага таржима қилинган, Англияда ҳам шоир сифатида танилди. 1962 йили истеъфога чиқиб Афинага қайтди. 1963 йили Сеферисга «қадимий эллинлар олдидан бош эгиш билан йўғрилган машҳур лирик асарла-

ри учун» Нобел мукофоти берилди. «Сефериснинг поэтик асарлари кўп эмас, — деди Швеция академияси аъзоси мукофот топшириш маросимида, — бироқ улар стилистик ва ғоявий ўзига хослиги, тилининг гўзаллиги билан эл-линча мангу баланд руҳ тимсоли бўлди».

Таржимон Эдмунд Кили айтишича, Сеферис ўз миллатининг орзу-умидларини ифода этиб қолмай, ўз поэзиясини ҳар бир одамга сингдира олган ва унинг «ҳар қандай ҳодисани мажозий қабул қилиш ва шахсий тажрибани мажозга айлантириш қобилияти» муҳим аҳамиятга эга.

«Мен ҳамма нарсага ўз кучим билан, ҳеч кимнинг ёрдамисиз эришдим, — деб ёзади Сеферис кундаликларида. — Бизнинг даврда шоирни шон-шухрат эмас, унутиш ку-таётганини биламан. Бироқ ўз эътиқодларимдан чекинмай-ман. Ҳеч қачон!»

Франс Эмил СИЛЛАНПЯ

(1888 й., 16 сентябр — 1964 й., 3 июн)

Финландия ёзувчиси, деҳқон оиласида туғилган. «Силланпя» жой номи бўлиб, «кўприк олдидаги мустаҳкамланган жой», «истеҳком» маъноларини беради. Ота-онаси камбағаллигидан, бир амаллаб ўғлини ўқитиш учун пул тўплашади ва Франсни Тампередаги мактабга беришади. У яхши ўқиди. Хельсинки университетига кириш учун стипендия олишга муваффақ бўлди. Университетда биология ихтисоси бўйича ўқиди, врач бўлишни орзу қилган. Талабалик йиллари Стриндберг, Метерлинк, Ҳамсун асарларини кўп ўқиди. Адабиёт унинг учун азоб берадиган муаммолардан чиқиш воситаси бўлиб қолди. Ҳикоялар ёзиб газета ва журналларда бостирди. 1913 йили университетни ташлаб, уйига қайтди-да, ижодга берилиб кетди.

Биринчи рўмони «Қуёш ва ҳаёт» 1916 йилда босилди. У камчиликлардан холи бўлмаса-да, «биринчи рўмон учун жуда яхши чиққан». Дастлабки йирик асари «Адолатли камбағаллик» (1919 й.) Финландиядаги фуқаролар урушидаги фожиалар мавзусида. Бу асарда муаллиф, фин ёзувчиларидан биринчи бўлиб, «қизиллар» ва «оқлар» ўртасидаги қуролли курашнинг даҳшатли эканини холис туриб тасвирлади. Бу рўмон мамлакатнинг инқироздан чиқиб олиши учун биринчи тurtки бўлди. Финларнинг руҳий жароҳатдан даво топишларида бу асар ёрдам берди, шу сабаб-

дан 1920 йили Финландия ҳукумати Силланпяга умрбод стипендия таъсис этди.

Ёзувчининг «Ёшликда вафот этган» (1931 й.) рўмони уни бутун Европага танитди. 1934 йили чиққан «Ёз тундаги одамлар» рўмони Силланпянинг энг яхши асари ҳисобланади. Унинг композицияси ёйилиб кетгани ва ўта ҳиссиёт билан ёзилгани учун поэмага ўхшатишади.

Силланпяга 1939 йили «Фин деҳқонлари ҳаётига чуқур кириб боргани ва уларнинг урф-одатлари табиат билан боғланганини ажойиб тарзда тасвирлаб бергани учун» Нобел мукофоти берилди. Уруш даври бўлгани учун мукофот топшириш тантанаси бўлмади.

Ёзувчи 1930 йилдан бошлаб ақлий ва ҳиссий кризис ҳолатида бўлган эди, Нобел мукофоти берилгандан кейин ҳам шу ҳолатга тушди, 1940—1943 йилларда руҳий касаллар клиникасида даволанди. Шунда ҳам ёзишда давом этди. «Август» (1941 й.), «Инсон ҳаётининг гўзаллиги ва азоблари» (1945 й.) асарлари пессимистик руҳда ёзилган. Охириги асари — уч жилдлик эсдаликлари бўлди.

Танқидчи Лаури Вильянен Силланпянинг ютуқларини таъкидлаб ёзади: «Биронта фин ёзувчиси қишлоқ кўчаларидаги, кулбалар ва чайлалардаги кун ва туннинг исталган вақтида, байрам ва оддий кунларда бўладиган майда-чуйда воқеаларни Силланпячалик кўра олмаган. Силланпяни руҳшунос сифатида Европа прозасида нодир ҳодиса деб атасак, муболаға бўлмайди». Фин танқидчиси Кай Лайтинен таъкидлаганидек, «Силланпя учун одам — табиатнинг бир бўлаги. Унинг қаҳрамонларида жуда улкан ҳаётий куч сезилади».

Клод СИМОН

(1913 й., 10 октябр)

Француз ёзувчиси, Мадагаскар оролидаги Тананариве шаҳрида туғилган. Отаси — француз армияси зобити, 1914 йили, Биринчи жаҳон уруши бошланганда ўлдирилган. У Франциянинг шарқий ерларидаги деҳқонлар оиласидан бўлган. Клоднинг онаси камбағаллашган дворянлардан.

Клоднинг ёшлиги Испания чегараларига яқин ерларда, тоғасининг тарбиясида ўтди. Коллежда регби ва рассомлик билан қизиқди. Армияда хизмат қилди, отасига ўхшаб зобит бўлди, Иккинчи жаҳон урушида қатнашди, асирга тушди, у ердан қочиб, Қаршилик ҳаракатига қўшилди.

Клод Симон адабий фаолиятни урушдан илгари бошлаган эди, бироқ биринчи рўмони — «Муттаҳам» 1945 йилдагина босилди. Кейинги рўмонлари «Таранг ип» (1947 й.), «Гулливер» (1952 й.), «Мансабга кўтариш» (1954 й.), «Шамол» (1957 й.) автобиографик мотивларда ёзилди. Уларда Фолкнер, Пруст, Конрад ва Достоевскийларнинг таъсири билиниб туради. Симон француз rassоми Раул Дюфи билан уруш йиллари танишиб қолгани кейинчалик ижодида катта ўрин эгаллади. Рассом унга «Чизишни истаган картинангни чизишинг лозим бўлган картина йўлида қурбон қила билмоқ керак» деган. Ёзувчи бутун умри давомида шу насиҳатга амал қилди, асарларини rassомларнинг «коллаж» усулида ёзди, ўзи учун китобни «картина сифатида ёзиш керак, ахир ҳар бир картина — энг аввало композиция-ку», деган қоида кашф қилди.

«Фарсалдаги жанг» (1969 й.) рўмони танқидчилар томонидан «янгича рўмон» дея қабул қилинди. Улар рўмонни семиотик (тимсоллар ҳақидаги фан) нуқтаи назардан таҳлил қилиб, рўмон матнини тимсоллар тизими сифатида қабул қилишди, сўз ўйинларининг муҳимлигини таъкидлашди. «Янги рўмон» бўйича мутахассис, танқидчи Жан Рикард, ҳар қандай ҳикоя ўзига хос «сўзлар юриши»дан иборат бўлганидек, «Фарсалдаги жанг»ни ҳам «иборалар жанги» сифатида қабул қилиш керак, деди.

Клод Симон 1973 йили чиқарган «Триптих» номли рўмон очиқ шаҳвоний йўналишда ёзилган. Мутахассислар уни фожиавий эротика, дейишди. Кейинги рўмони «Буюмлар сабоғи» (1975 й.) аввалги асарларидан кўра кўпроқ «шифр»лаб ташланган. Муаллиф тажриба композицияси-дан фойдаланиб, қатор яширин образларни кўрсатди. Уларнинг тили ҳам мураккаб.

1985 йили Клод Симон «Ижодида поэтик ва тасвирий жиҳатларни бирлаштиргани, шунингдек, инсонни тасвирлашда давр аҳамиятини чуқур тушунгани учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Симоннинг пессимизми, тарихни фожиавий деб қабул қилиши «ўзининг мажбурияткарига, меросига ва анъаналарига содиқлик билан бирлашиб кетади... Симоннинг ҳикоячилик санъати — тўлиқ шилланмаган бир нарса, у, мавжудликнинг шафқатсизлиги ва тутуриқсизлигидан қатъи назар, бизнинг қалбимизда яшайди», — деди.

Лауреат ўзининг анъанавий маърузасида бундай деди: «Ҳеч ким ҳеч қачон ижодий жараён бошлангунча нима бўлганини ёзмайди, ҳамма шу жараёнда, шу вақтда нима бўлганини ёзади, у (ўша «нима» — Қ. Д.) мўлжалланган режа ва тил ўртасидаги зиддиятдан келиб чиқмай, аксинча — келишув мевасидир, натижада янада бойроқ нарса туғилади... Шунинг учун исботламанг, кўрсатинг, қайта яратманг, биринчи бўлиб яратинг, ифодаламанг, кашф қилинг... Рўмон — мусиқа сингари мавзуни ижро этиш эмас, балки гармония ифодасидир».

Александр Исаевич СОЛЖЕНИЦИН

(1918 й., 11 декабр)

Россиялик прозаик, драматург ва шоир. Шимолий Кавказнинг Кисловодск шаҳрида туғилган. Отаси деҳқон оиласидан, яхши маълумот олган. Биринчи жаҳон уруши бошланганда Москва университетидан кўнгилли бўлиб урушга кетган. Александр туғилишидан ярим йил олдин овда ҳалок бўлган. Александрнинг онаси Исай Солженицин ҳалок бўлганидан кейин машинистка бўлиб ишлаб кун кўрди, ўғли 6 ёшга кирганда Ростов-Донга кўчиб кетди.

Александр мактабни яхши тугатиб, Ростов университетига кирди, гарчи адабиётни севса-да, доимий маошни ўйлаб физика ва математика соҳасида ўқиди. Университетни тугатгач, мактабда математика ўқитувчиси бўлиб ишлади. Иккинчи жаҳон урушида артиллерияда хизмат қилди. 1945 йилнинг феврилида тўсатдан қамоққа олинди, уч кишидан иборат трибунал уни 8 йил қамоққа ва ундан кейин Сибир сурғунига ҳукм қилди. Солженицин дўстига Сталиндан норози сўзлар билан ёзган хати ички ишлар органига тушиб қолган экан, уни антисовет ташвиқотида айблашди. Хат устига Солженицинни тинтув қилиб, топилган ҳикоялар қораламасини қўшишди. Уни бир йил Москва қамоқхонасида тутиб, кейин Марфинодаги махсус қамоқхонага ўтказишди. Бу ерда қамоққа олинган физиклар, математиклар махфий тадқиқот ўтказишарди. Солженициннинг ўзи кейинчалик хотирлашича, унда математик дипломи бўлгани ўлимдан сақлаб қолган, чунки Марфинодаги шароит бошқа қамоқхонадагилардан анча яхши бўлган.

Солженицинни Марфинодан Қозоғистондаги сиёсий маҳбуслар қамоқхонасига кўчиришди, у ерда ошқозон ракига учраган, деб топишди. Сталин ўлган кун — 1953 йил,

5 мартда Солженицин қамоқдан чиқди. Тошкентга келиб, госпиталда нур муолажасини олди ва соғайиб кетди. 1956 йилгача Сибирнинг турли шаҳарларида юриб, ўқитувчилик қилди, реабилитация қилинган, Рязанга ўрнашди. Совет лидери Н. С. Хрущёв 1956 йилда Сталин шахсига сифинишни танқид қилиш кампаниясини бошлаб берди. Солженицин ёзган «Иван Денисовичнинг бир куни» қиссасини «Новый мир» журналида босишга шахсан Н. С. Хрущёв ижозат берган. Қисса қамоқда ўтирган кишининг бир куни ҳақида ҳикоя қилади. Бу асар совет адабиётида катта воқеа бўлди, танқидчилар уни Достоевскийнинг «Записки из Мёртвого дома» асарига ўхшатишди. Хрущёв лавозимидан олинганидан сўнг, Солженицин учун матбуот эшиклари ёпилди. У 1967 йили ёзувчилар съездига очиқ хат ёзиб, цензурага қарши гаплар айтди, КГБ унинг қўлёзмаларини мусодара этганидан, ўзи таъқибга тушганидан шикоят қилди. Бу хат Солженициннинг ўзига ёмон оқибатлар олиб келди: матбуот уни очиқдан-очиқ қоралай бошлади, асарлари қатағон қилинди. Шунга қарамай, 1968 йили Солженициннинг розилиги олинмасдан чет элда «В кругу первом», «Раковый корпус» рўмонлари босилди. Солженициннинг аҳволи бадтар бўлди. У, мени қамоққа олиш учун баҳона қидириб, ҳукмдорларнинг ўзи қўлёзмамни чет элга чиқариб юборган, деб даъво қилди.

Чет элда босилган иккала рўмон автобиографик характерга эга. Биринчиси Марфинодаги қамоқхона у ердаги институт ҳақида, иккинчиси — ўзи рақдан даволанган Тошкент касалхонасида кечган воқеаларга бағишланган.

Солженицин 1970 йили «Улуғ рус адабиёти анъаналаридан озикланган маънавий кучи учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот берилишини эшитган, Солженицин шахсан ўзи бориб олишини айтди. Бундан 12 йил илгари Борис Пастернак Нобел мукофоти олгани учун Совет ҳукумати томонидан қаттиқ сиқувга олинганини эслаб, Солженицин ўйлаб қолди: мукофот олишга борганидан кейин Ватанига йўллар беркилиши мумкинлигидан чўчиди, мукофот топшириш маросимида бормади, уни келтириб беришди.

Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Солженициннинг асарлари «Инсоннинг енгилмас қадр-қиммати ҳақида гувоҳлик беради», деди. Ёзувчи ўз Ватанида таъқиб қилинаётганини эслатиб: «Қаерда ва қандай сабаблар билан бўлмасин, ёзувчининг қадр-қиммати-

га дўқ-пўписа қилинса, Солженициннинг ижоди эркинликни таъқиб қилувчилар учун нафақат айблов, балки огоҳлантириш бўлиб олдинга чиқади: бундай ҳаракатлар билан улар аввало ўзларига зарар етказадилар», — деди.

Солженициннинг Нобел маърузаси 1972 йили матбуотда босилди. Унда ўзи севган кўйидаги фикрни ифода этган: санъаткор — ҳақиқатни сақлаб қолувчи энг сўнгги инсон. Маъруза эса: «Ҳақиқатни ўзида мужассам этган бир дона сўз бутун дунёни ўз томонига оғдириб олади», — деган сўзлар билан яқунланган.

Мукофотдан бир йил кейин Солженицин асарларини чет элларда босишга рози бўлди. 1972 йили Лондон нашриётида «Август четърнадцатого» эпопеясининг биринчи китоби босилди. Рус революцияси ҳақидаги бу рўмонни айрим танқидчилар «Уруш ва тинчлик»ка ўхшатишади.

1973 йили КГБ Солженицин асарларини машинкада кўчираётган аёлни тинтув қилиб, «ГУЛАГ архипелаги»нинг қўлёмаларини мусодара қилди. Ёзувчи асарни минг машаққат билан тиклади ва Париждаги ноширига бериб юборди. Китоб 1973 йилнинг декабрида дунё юзини кўрди, икки ой ўтиб, муаллиф қамоққа олинди, давлатга хиёнатда айбланди, совет фуқаролигидан ўчирилди ва ГФРга ҳайдаб юборилди.

Солженицин ғарбга кетгандан кейин, обрўси у ер-бу ерда айтган гапининг мазмунига қараб, ўзгариб турди. Масалан, унга Гарвард университетининг фахрий даражаси берилиши муносабати билан талабалар ҳузурида бўлган суҳбатда, капиталистик ғарбнинг материализмини социалистик шарқнинг репрессияларини танқид қилгандек қоралаб юборди. Шундан кейин Солженициннинг рақиблари унга «утопик реакционер» деган ном беришди. Америкалик танқидчи Жозеф Эпстайн 1972 йили, Солженицин ҳақида «ахлоқий зиддият ҳар қандай ҳаракатнинг асосидир», деб айтди. Югославиялик сиёсатшунос ёзувчи Милован Жилас бундай ёзди: «Солженицин рус маданияти ва онгида ҳосил бўлган бўшлиқни тўлдирди. У Россияга унинг қалбини — Пушкин, Гогол, Толстой, Достоевский, Чехов ва Горький тимсолидаги қалбни қайтарди». Америкалик тадқиқотчи Жозеф Франк: «Солженициннинг асосий мавзуси гуманизм ғоялари ўта қимматли бўлиб қолган кўрқинчли дунёда яшаб қолишнинг бирдан-бир йўли бўлган, инсоннинг қадр-қимматини кафолатлайдиган ахлоқни шарафлашдир», — деб ёзди.

Жон СТЕЙНБЕК

(1902 й., 17 феврал — 1968 й., 20 декабр)

Америка ёзувчиси, Калифорнияда туғилган. Отаси — тегирмон эгаси, онаси — ўқитувчи. Ота-онаси адабиётга қизиқиш уйғотган. Мактабда яхши ўқиди, 17 ёшида Станфорд университетининг журналистика факультетига кирди. Касбга ўргатувчи фанларни ёмон ўқиди, бир йилдан кейин университетни ташлаб кетди. Кейинги икки йилда ўзини ҳар томонга урди, тўғри келган юмушларни қилди. Пул тўплаб университетга қайтди, ўзи ёзган шеърлар ва ҳикояларни университетда чиқадиган журналда чоп эттирди. Бари бир университетдан диплом ололмади. Юк кemasида ишчи бўлди, денгиз орқали Нью-Йоркка борди. Бир газетада қисқа муддат ишлади, шунда ҳам ўзи ёзган новеллаларни бостиролмади. Яна Калифорнияга қайтди. Қурувчи, журналист, матрос, мева терувчи бўлди. Шу орада биринчи рўмони — «Олтин коса»ни (1929 й.) ёзди. Кейинчалик ўзи бу асарини «хом нарса» деб атади.

Стейнбек биолог олим Эдвард Ф. Риккетс билан танишиб қолгани кейинги ижоди учун аҳамиятли бўлди. Унинг жонли мавжудотлар орасидаги алоқадорлик ҳақидаги суҳбатлари ёзувчида катта таассурот қолдирди. Шу таассуротлар остида «Номаълум Худога» рўмонини ёзди (1933 й.), бироқ у муваффақиятли чиқмади. Кейинги рўмони «Тортил — Флэт квартали» (1935 й.) бестселлер бўлиб кетди. Рўмон воқеаларининг манзиллари аниқ — Калифорния қирғоқлари. Асар эпизодлардан иборат бўлиб, материализмнинг гуманизмга салбий таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилади. Стейнбекнинг кейинги асарлари — «Ва жангни бой бердилар» (1936 й.) рўмони ҳамда «Сичқонлар ва одамлар ҳақида» (1937 й.) қиссаси. Қисса муаллифни Америка адабиётида таниқли ёзувчилар қаторига олиб чиқди.

«Узун водий» номли ҳикоялар тўплами ва «Сариқ пони» қиссасидан кейин ўзининг энг машҳур рўмони «Ғазаб шиниллари» (1939 й.)ни ёзди. Бу рўмон ҳам тез кунда бестселлер бўлди, Пулитцер мукофотини олиб берди. Айни вақтда рўмон атрофида кучли баҳслар кўтарилди, муаллифни коммунистик ташвиқотда айбловчилар топилди. Стейнбек баҳс-мунозаралардан қочиб, биолог дўсти Риккетс билан саёҳатга чиқиб кетди. Таассуротларини китоб қилиб ёзди.

Стейнбек иккинчи жаҳон уруши даврида ахборот органида ишлади. 1943 йили «Нью-Йорк Геральд трибюн»

газетасида мухбирлик қилди. Урушдан кейин ёзган рўмонлари: «Консервалар қатори» (1945 й.), «Адашган автобус» (1947 й.), «Гавҳар» (1947 й.), «Эрмандан шарқда» (1954 й.) ва энг сўнгги рўмони — «Ташвишларимиз қиши» (1961 й.).

1962 йили Стейнбекка «Енгил юмор ва ўткир ижтимоий нигоҳ билан чоғиштирилган реалистик ва поэтик иқтидори учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Стейнбекни «Америка адабиётининг ҳозирги замондаги усталаридан бири» деб атади ва: «ёзувчи доим хўрланганлар, омадсизлар ва жабрланганлар ёнини олади. Ҳаётнинг оддий қувончларини пулга бўлган шафқатсиз ва беҳаё эҳтиросларга қарши қўяди», — деб таъкидлади.

Стейнбек 1968 йили Нью-Йоркдаги уйида инфарктдан вафот этди. Кейинчалик обрўси бир оз пасайди, танқидчилар уни сентименталликда, соддаликда, аллегорияга мойилликда айбладилар. «Стейнбекнинг обрўси узил-кесил нима бўлишини олдиндан билиш қийин, — дейди танқидчи Ричард Астро. — У адабиётда Улуғ депрессия ҳақида катта рўмонлар ёзган муаллиф сифатида қолса керак».

Рене СЮЛЛИ-ПРЮДОМ

(1839 й., 16 март — 1907 й., 7 сентябр)

Адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотини биринчи бўлиб олган франциялик шоир. «Асарларининг ўзига хос бадиий обрўси, хусусан, юсак ғоявийлиги, мукамаллиги, шунингдек, истеъдод билан самимийликни ажойиб тарзда чоғиштиргани учун» мукофотга сазовор бўлди. Бу — адабиёт дунёсида кутилмаган воқеа бўлди, чунки кўпчилик мукофот Лев Толстойга берилишини кутган эди.

Сюлли-Прюдоннинг ҳақиқий исми Рене Франсуа Арман Прюдон бўлиб, Парижда туғилган. Икки ёшида отадан етим қолади, онаси ва онаси билан тоғасининг уйига кўчиб кетишади. Саккиз ёшида Бонапарт лицейига кириб ўқиди, математика, мумтоз тиллар ва французча шеъррий услублар билан қизиқди. Муҳандис бўлишни орзу қилиб юрган бола политехника мактабига борса, кўзи жиддий касаллигидан қабул қилишмади. Тирикчилик кўйида фабрика маъмуриятида, нотариал идорада ишлади, тунлари фалсафани ўрганди, шеър ёзишни машқ қилди. 1865 йилда биринчи шеъррий тўпламини нашр эттирди ва таниқли му-

наққиднинг эътиборини қозонди. Шундан кейин ҳар йили кетма-кет тўпламлари чоп этилди. 1870 йилда тақдир уни кучли зарбага дучор қилди: бир неча кун ичида онасидан, тоғасидан ва холасидан жудо бўлди. Шу йилнинг июл ойида Франция-Пруссия уруши бошланиб кетди. Шоир халқ лашкарига кўнгилли бўлиб кирди. Париж қамал қилинган пайтда кўп қийинчиликларга дуч келди, қамал тугагач, оғир бетоб бўлиб, оёқдан қолди. Касал ётган пайтида ватанпарварлик билан суғорилган «Ҳарбий таассуротлар» китобини нашр эттирди. Кейинги шеърӣ асари «Беҳуда мулойимлик» юракларни ачиштирадиган қайғу билан суғорилган. «Адолат» номли фалсафӣй поэмасида «Адолатни ташқи дунёдан эмас, одамнинг кўнгилдан қидириш керак» деган фикрни илгари суради. «Бахт» поэмасида инсон бахтга қизиқувчанлик, илм, саховат ва фидойилик билан эришади, дейди.

Америкалик тадқиқотчи шоир ҳақида ёзади: «У поэзияни позитивчиларнинг пессимизми узоқ вақтдан бери фарқ қилган зулматдан олиб чиқди, шунингдек, бахтга элтувчи йўл азоб-уқубатлар, фидойилик ва биродарлик муҳаббати орқали ўтади, деб ўргатади».

Сюлли-Прюдом касаллиги туфайли Нобел мукофоти топширилиши маросимида иштирок этолмади. Уни табриклар сўзга чиққан Швеция академияси аъзоси бундай деди: «Сюлли-Прюдом синчков, кузатувчан ва инсоннинг маънавий улуғворлиги билан йўғрилган ақли билан ажралиб туради».

Ўз даврида адабиётда ҳам, олимлар даврасида ҳам хурматга сазовор бўлган Сюлли-Прюдом ҳозирги кунларда Францияда кам эсланади. У шоирлигидан кўра ёш шоирларга мукофот таъсис этган одам сифатида кўпроқ танилган. Сюлли-Прюдом Нобел мукофотидан олган пулларни ана шундай мукофот учун атаган эди.

Рабиндранат ТХАКУР (ТАГОР)

(1861 й., 6 май — 1941 й., 7 август)

Ҳиндистонлик шоир, ёзувчи. Калькутта шаҳрида ўзига гўқ оилада туғилган. 14 фарзанднинг кенжаси. Отаси — брахман, Ҳиндистоннинг муқаддас қадамжоларини тез-тез зиёрат қилиб турарди, ўзи билан Рабиндранатни ҳам олиб юрган. Бола табиатнинг гўзалликларидан таъсирланарди. Бўлажак адиб 8 ёшидан шеърлар ёза бошлаган. Даст-

лабки саводни уйида олган, кейин хусусий мактабларда, Калькуттадаги семинарийда ўқиди. Бенгалия академиясида тарих ва маданиятдан сабоқ олди.

1878 йили «Шоир тарихи» номли эпик поэма ёзди. Шу йили ҳуқуқни ўрганиш учун Англияга кетди, Лондон университетидagi коллежга кирди, бироқ бир йилдан кейин диплом олмасдан Ҳиндистонга қайтди. Оилада акаларига эргашиб, ижод қила бошлади.

1883 йили, 22 ёшида уйланди, икки ўғил ва уч қиз кўрди. Илк поэтик тўпламлари «Кечки қўшиқлар» (1882 й.), «Тонгги қўшиқлар» (1883 й.) босилиб чиқди. 1890 йили отасининг илтимоси билан Шарқий Бенгалиядаги оилавий ерларни бошқаришга киришди, оиласи билан сув устига қурилган уйда яшади. Шу уй сабабли бўлса керак, «Олтин қайиқ» (1894 й.) номли шеърий тўплам чиқарди. Олтин қайиқнинг образи инсон умрининг мажози сифатида Тагорнинг кейинги асарларида ҳам учрайди. «Лаҳза» тўплами (1900 й.) олдинги шеърларидаги кўтаринкиликдан кўра оддий сўзлашувга яқин.

Тагор 1901 йили Калькутта яқинидаги оилавий ерига кўчиб келди. Асарларини нашр қилиш ҳуқуқини ва хотинининг тақинчоқларини сотди ҳамда 5 нафар ўқитувчи билан бирга хусусий мактаб очди, болаларни ўқитди. Бу даврда мақолалар, дарсликлар, Ҳиндистон тарихига оид китоблар билан бир қаторда шеърлар ва ҳикоялар ёзишда давом этди. 1902 йили умр йўлдоши вафот этгач, «Хотира» лирик шеърлар тўпламини чиқарди. 1903 йили силдан бир қизи, 1907 йили ўлатдан кенжа ўғли вафот этди. 1912 йили катта ўғлини қишлоқ хўжалиги соҳасида ўқитиш мақсадида у билан бирга АҚШга томон йўл олди. Йўл-йўлакай Лондонга борди. Ўз шеърларини инглизчага таржима қилиб юрарди, уларни адабиётшунос таниши — Уильям Ротенстайнга кўрсатди. Унинг ёрдамида «Бахшида қўшиқлар» шеърий тўплами 1912 йилнинг ўзидаёқ босилиб чиқди. Китобга Уильям Батлер Йитс сўзбоши ёзди. Шу китоб туфайли Тагор Англияда ва АҚШда танилди. Одамлар унинг шеърларини яхши қабул қилишди, бироқ Тагорнинг нафақат поэзиясини, балки ўзини ҳам нотўғри тушунганлар кўп эди. Гап шундаки, Тагор шеърларини бутун Ҳиндистон овозидек қабул қилишди. Аслида эса, улар мамлакатнинг кичкина бир қисмидагилар тушунадиган бенгал тилида ёзилган эди. Шунга қарамай, 1913 йили, Тагорга «Ўзининг тили билан айтганда, ғарб адабиётининг бир қисми

бўлиб қолган поэтик мушоҳадаларини тенги йўқ маҳорат билан ифода этган гўзал, оригинал ва чуқур ҳиссиётли шеърлари учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси, Нобел қўмитаси аъзоларида энг зўр таассурот қолдирган асар «Бахшида қўшиқлар» бўлди, деди. Тагорнинг шеърлари умминсоний мазмунларга тўлиқ эканини таъкидлаб, ўзини эса, Шарқ ва Ғарбни бир-бирига яқинлаштирувчи адиб, деб атади. Бу вақтда Тагор АҚШда эди, Стокгольмга бо-ролмади, «узоқни — яқин, бегонани — ошно қиладиган кўлами кенг нигоҳ» учун миннатдорчилик телеграммаси-ни юборди. Мукофотни Тагор номидан Англиянинг Шве-циядаги элчиси қабул қилди. Тагор мукофотнинг пул қис-мини ўзи очган мактабга сарф қилди. Бу мактаб биринчи жаҳон урушидан кейин бепул ўқитиладиган университет-га айлантирилди.

Рабиндранат Тагорга 1915 йили ришарлик унвони бе-рилди. Бироқ 4 йилдан кейин, Британия ҳарбийлари Амрит-сардаги тинч намойиш қатнашчиларини ўққа тутгани учун, унвондан воз кечди. Кейинги йиллар давомида Тагор дунё кезди, тасвирий санъат билан шуғулланди, у чизган расмлар дунёнинг йирик шаҳарларида кўргазмаларга қўйилди.

Тагор ғарбда кўпроқ шоир сифатида таниш, лекин у бир қатор пьесалар ҳам ёзган, «Қурбонлик» (1890 й.), «Почта» (1912 й.), «Қизил самбитгуллар» (1925 й.) номли пьесалари, новеллалари бор. У Ҳиндистондаги тўрт уни-верситетнинг фахрий даражасини, Оксфорд университе-тининг фахрий доктор даражасини олди. 1941 йили узоқ касалликдан сўнг вафот этди.

Тагорнинг адабий котиби Чакраварти сўзларига қара-ганда, у асарлари оддий бенгалликлар оғзига тушганидан, худди халқ ижоди сифатида қабул қилинганидан беҳад хур-санд бўлган. «Узоқ ҳинд қишлоқларидаги одамлар, муал-лифи кимлигини билмасалар-да, унинг қўшиқларини куй-ларди, шеърларини овоз чиқариб ўқишарди, айтган ибор-раларидан фойдаланишарди. Хўкиз ҳайдовчилар, паром-чилар, қишлоқ хўжалиги ишчилари унинг поэтик истеъ-лодини қадимдан қолган маданий мерос сифатида қабул қилардилар», деб ёзади Чакраварти.

Тагор 20-йилларнинг охирида Ғарбда яхши танилган бўлса-да, вафотидан кейин унинг ижодига қизиқиш сусай-ди. Буни тадқиқотчи Мэри Лейго Тагор ҳақида ёзган мо-

нографиясида икки сабаб билан изоҳлайди. Биринчидан, асарларнинг инглиз тилига таржимаси (албатта, Тагорнинг ўзи ўгирганлардан бошқалари) сатрларнинг гўзаллигини ва мазмунини тўла ифодалай олмаган. Иккинчидан, шоирнинг дастлабки шеърлари, сўнгги китоблари таржима қилинмаган, улар фақат бенгалияликлар даврасида қолиб кетган.

Ҳиндистонлик тадқиқотчи Кришна Крипала ёзади: «Тагорнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у ҳиндистонликлар фикри ва маданияти ривожига туртки берди... У ўз халқида халқ тилига, маданий ва ахлоқий меросига ишонч уйғотди».

Патрик УАЙТ

(1912 й., 28 май)

Австралия ёзувчиси. Ота-онаси Европа бўйлаб саёҳатда юрганида Англияда туғилган. Ярим йилдан сўнг Сиднейга қайтишади. Боланинг бошланғич саводи ўша ерда чиққан. Ўн уч ёшида Англияга ўқишга келиб, ўқитувчиларни ўзининг ғалати қизиқишлари билан ҳайрон қолдиради. Кўпинча Ибсен ва Стриндбергнинг пьесаларини ўқиб юради.

Патрик университетга киришдан аввал ишлашни орзу қилиб, Австралияга қайтишга ота-онасини кўндирди. Икки йил ковбой бўлиб ишлади ва шеър машқ қилиб юрди. 1932 йили яна Англияга келиб, Кэмбриждаги қироллик коллежига кирди. Инглиз, немис, француз адабиётини ўрганди, таътилларни Франция ва Германияда ўтказиб, тилларни чуқурроқ ўзлаштирди. Дастлабки шеърий тўплами қайси йили чоп этилгани номаълум, китобда сана кўрсатилмаган, ҳар ҳолда 1930 йилдан олдин чиққан. 1935 йили университетни тугатиб санъат бакалаври даражасини олгач, Лондонга келди. Ўша йили шеърлар китоби босилди. «Бахтли водий» номли биринчи рўмони 1939 йили Лондонда, 1949 йили АҚШда босилди. Иккинчи жаҳон уруши бошланган кезлари иккинчи рўмони — «Тириклар ва ўликлар» чиқди. Урушдан кейин «Абиссинияга қайтиш» ва «Сохта дафн» пьесаларини ёзди. Биринчиси Лондонда қисқа вақт қўйилди, кейин унутилиб кетди, иккинчиси 1961 йилда Австралияда сахна юзини кўрди. «Холамнинг саргузашти» деб аталган учинчи рўмони АҚШда яхши баҳо олди, Австралияда эса беътибор қолди. Рўмон марказида турган Теодора Гудмен исмли аёл ўзининг ички дунёсига шунча-

лик ғарқ бўладики, ақдан озиб қолади. Австралиялик танқидчи Р. Бриссенден ёзишича, «Теодора Гудмен келажакни била оладиган бўлиб қолган... сир тутилган нарсаларни худо марҳамат қилган, айти пайтда лаънатланган қобилият ила кўра олади... Ички ҳиссиёт билан оддий ва номукамал дунё ортида бошқа — чексиз ва тартибли дунё борлигини кўра олади».

Патрик Уайт Лондондан чарчади, ёзувчиликдан бошқа тирикчилик манбаини қидириб, 1946 йили Австралияга қайтди. Ўн саккиз йил давомида Сидней яқинидаги ерда яшаб, гул, сабзавот етиштирди, мол боқди, сут-қаймоғини сотди.

Рўмонларига ҳеч ким эътибор бермагани, пьесаларини театрлар саҳналаштирмаётгани учун Уайт энди бир сатр ҳам ёзмасликка аҳд қилган эди. Шунга қарамай, 1951 йили «Инсон шажараси» деб аталган рўмон ёза бошлади. У АҚШда 1955 йилда, кейин Англияда босилди. Бу рўмон муаллифга омад келтирди. Шундан кейин Р. Бриссенден: «Такризчилар «Шажара»ни улуғ рўмон, Уайтни эса улуғ рўмоннавис деб атадилар», деб ёзди.

«Инсон шажараси» — эркак ва аёлнинг оилавий тарихи. Улар Австралия саҳросида ферма қурадилар, фарзандлар ўстиришади, кейин невара-эварали бўлишади, ниҳоят, улар ўзлаштирган ерларни шаҳар ютиб юборади. Ана шундай оддий кишилар ҳаёти мисолида Уайт умуман инсоний ҳаётнинг улуғворлигини кўрсатган.

«Тумор» рўмонида (1966 й.) швейцариялик руҳиятшунос Карл Густав Юнгнинг таъсири сезилиб туради. «Вивисектор» (1970 й.) рўмони қаҳрамони — рассом, кундалик ҳаёт ортида турган ғойибона куч эгаси бўлиб қолади. «Бўрон кўзи» (1973 й.) рўмонидаги қаҳрамон Элизабет Хантер мавжудлик мазмунини ўлимда кўради, у илгари, тайфун вақтида бир марта ўлган.

Патрик Уайтга 1973 йили «Дунёга адабиётдаги янги қитъани очиб берган ҳикоячилик санъати ва руҳияти учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот бериш маросимида Швеция академияси аъзоси қайд қилишича, Уайт гарчи «мулоҳазалар ва санъат имкониятларини шубҳа остига олсада, асарларида униси ҳам, буниси ҳам бор». У ёлғизликни ҳуш кўргани, рекламадан ўзини олиб қочгани учун тантананада иштирок этмади. Мукофотни унинг номидан австралиялик рассом Сидни Нолан қабул қилди.

Уайт мукофот олгандан кейин ҳам сермахсул ижод қилди. Унинг «Куйганлар» ва «Тўтиқушлар» номли новеллалар тўпламига берилган баҳолар юқори бўлди. Шунга қарамай, танқидчи Жон Алфред Эвант бундай ёзди: «Новелла жанри ҳеч қачон Уайтники бўлмаган ва бўлмайти ҳам». «Бошқа бир танқидчи Жон Вейгел ҳам шу фикрда. У ёзувчининг тили ҳақида ижобий фикр айтиб: «Уайтнинг пьесалари рўмонларидан фарқли ўлароқ, адабиётга янгилик бермади»,— деб ёзди.

Сигрид УНСЕТ

(1882 й., 20 май — 1949 й., 10 июн)

Норвегиялик адиба, Данияда туғилган, икки ёшида оила Норвегия пойтахти Ослога кўчиб келган. Отаси тарих музейига директор бўлган. Ота-онаси Сигрид олима бўлишни орзу қилиб, махсус мактабга беришди, бироқ, у ердаги тартибсизлик қизга ёқмади. 1893 йили, 11 ёшида, отаси вафотидан кейин, тижорат ўқув юртига ўтиб ўқиди. Оилада молиявий қийинчилик туфайли 17 ёшида электротехника кампаниясида клерк бўлиб ишлай бошлади. Бўш вақтларида кўп китоб ўқиди, ботаника, тасвирий санъат билан қизиқди.

Тарихий мавзуда рўмон ёзиб, 1905 йилда қўлёзмасини нашриётга берганида, «Тарихий рўмон ёзманг... Замонавийроқ бир нарса ёзиб кўринг» деган хат билан қайтаришди. Шу маслаҳатга риоя қилди. Бир йилдан кейин «Бахтли девор» номли новеллалар тўплами босилиб чиқди. Яна тарихий мотивларга тақлидан «Вига-Лут ва Витис» (1909 й.) номли рўмон ёзди. Танқидчилар қишлоқ манзаралари яхши тасвирланганини мақтаб, рўмоннинг ўзи ҳақида кўп гапиришмади. Шундай бўлса ҳам иккинчи рўмон босилгандан кейин, Унсет давлат стипендияси олди ва ўн йил ишлаган идорасини тарк этди. Германия ва Италияга сафарга чиқди. Римда норвегиялик оилали киши — рассомни севиб қолди. Ҳисларини «Йенни» номли рўмонида акс эттирди. Унда ёш аёлнинг ўзидан катта эркак ва унинг ўғлига бўлган фожиали муҳаббати ҳақида ҳикоя қилади. Бу автобиографик рўмон Унсетнинг муваффақиятли чиққан биринчи рўмони бўлди.

Рассом ўз хотини билан ажрашгач, 1912 йили Унсет унга турмушга чиқди. Уч фарзанд кўришди. Кенжа фарзанди носоғлом туғилди.

1912—1920 йилларда Унсет новеллалар тўплами ва «Баҳор» номли бир рўмон, «Кўзгудаги акс» номли қиссалар тўпламини нашр этди. Рўмонда никоҳдаги келишувчилик зинодан кўра кўпроқ бахтсизлик келтиради, деган фикр илгари сурилади.

Биринчи жаҳон уруши даврида Норвегия ижтимоий ҳаётида тилга олинадиган феминизм, социализм, либерализм, пацифизм каби тушунчаларни шубҳа остига олди. Ўзига бир руҳий таянч топиш учун 1924 йилда католик динини қабул қилди, бир йилдан сўнг эри билан ажрашди.

Унсет тарихни ўрганишда давом этади. Шу мавзуда «Лавранс қизи Кристин» номли трилогия ёзди. Унга «Тож» (1920 й.), «Бека» (1922 й.) ва «Хоч» (1922 й.) рўмонлари кирган. Воқеалар XIV асрда Норвегияда кечади. Бой ер эгасининг мағрур ва гўзал қизи ўзига номуносиб одамга турмушга чиқади, муҳтожликлар ва бахтсизликларга дучор бўлиб, охири, ўлат эпидемиясидан вафот этади. Танқидчи Эдвин Бьёркман қайд қилишича, XIV асрдаги Норвегия шунчалик яхши тасвирланганки, воқеалар гўё бугунги кунларда рўй бераётгандек. Бу рўмонда Унсет психологик таҳлил усулини Норвегия сагалари усули билан қўшиб юборган, асосий эътиборни сўзловчининг мулоҳазаларига эмас, сюжетга қаратган. Америкалик танқидчи Альрик Густафсон 1940 йили бу рўмон енгил ўқилишини таъкидлаган.

Адибанинг тарихий мавзудаги кейинги рўмони Олаф ҳақидаги сага асосида ёзилган бўлиб, унга икки китоб — «Хестивикен хўжаси» (1925 й.) ва «Олаф ва унинг болалари» (1927 й.) кирган. Бир вақтлар нашриётдан қайтарилган асар ана шу рўмон эди. Танқидчилар бу рўмонни олдингисидан бўшроқ дейишди.

Сигрид Унсет 1928 йили «Асосан, ўрта асрлардаги Скандинавияни эсда қоларлик даражада тасвирлаб бергани учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси адибанинг ижодий иўлини таърифлаб, уни «руҳнинг улуғворлиги ва барқарорлигидан куч оладиган поэтик даҳо» деб атади. Унсет нутқини қисқа қилиб, «гапиришдан кўра ёзишим осон, айниқса, ўзим ҳақимда», деб қўя қолди.

Унсет мукофот олгандан кейин 5 рўмон ёзди. 1949 йили 67 ёшида инсультдан вафот этди. Унинг асарларидан «Лавранс қизи Кристин» илгаригидек қадрини сақлаб қолди, 20-йилларда Норвегия ва АҚШда бир неча бор нашр

қилинди. 1940 йили танқидчи Альрик Густафсон, «Ҳозирги прозаиклардан Унсет фақат Томас Манндан ўтолмайди», деб ёзди. 1985 йили америкалик тадқиқотчи А. Медликотт ҳам «Лавранс қизи Кристин» трилогиясига ижобий баҳо берди.

Дерек УОЛКОТТ (ВАЛКОТТ)

1930 йилда Тринидад ва Тобаго оролларидаги Сент-Люсия шаҳрида туғилган, шеърлар, пьесалар ёзади. «Дўмбиралар ва байроқлар» (1958 й.), «Маймунтоғдаги туш» (1968 й.) пьесалари бор. Инглиз тилида ижод қилади. 1992 йилда «Тарихий мавзуларда юксак маҳорат билан ёзилган поэтик асарлари учун» Нобел мукофотиغا сазовор бўлди.

Дарио ФО

Италияда 1926 йил 26 мартда туғилган. Отаси темир йўл ходими бўлиб, театрнинг ҳаваскорлар гуруҳида актёрлик қилган, онаси ўзи туғилиб ўсган шаҳри ҳаётини акс эттирувчи китоб ёзган. Она томонидан буваси таъсирида ўсган. Буваси уни ўзининг от-аравасида олиб юриб, қишлоқларни кезган, ҳар бир жойнинг ўзига хос қизиқ-қизиқ воқеаларини, латифаларини сўзлаб берган. Унинг тили ўткир ва аччиқлигидан одамлар «гармдори» деб лақаб беришган.

Дарио 1940 йили Миланга бориб бадиий Академияга ўқишга кирди. Урушнинг сўнгги йилларида армияга чақирувлардан қочиб, бекиниб юрди, ота-онаси ҳам Қаршилик ҳаракатида фаол иштирок этишган. Уруш тугагач, архитектура бўйича таълим олди, лекин уни тугатиш арафасида ташлаб юборди. Энди унинг диққат-эътиборини театр банд қилган эди, чунки Италия театрида ҳақиқий ўзгаришлар бўлиб, «кичик театрлар» деган нарсанинг аҳамияти кўриниб қолган эди.

1950 йили театрнинг кўзга кўринган вакиллари билан бирага «Инжил»даги Қобил ва Ҳобил тарихини ўзига хос юмор билан ижро қилиб беради, шундан сўнг, уни театр жамоасига қабул қилишади.

Дарио Фо ҳозирги пайтда Италия театрининг машҳур актёри, режиссёри, назариячиси, драматурги, педагоги, элликка яқин пьесалар муаллифи. Уни Италияда «одам-театр» деб аташади.

1997 йили «Мазлумларнинг олижаноблигини ёқлайдиган ўрта аср қизиқчиларининг ҳоқимият томонидан аёвсиз жазоланишини тасвирлаган асарлари учун» Нобел мукофоти берилган.

Уильям ФОЛКНЕР

(1897 й., 25 сентябр — 1962 й., 6 июл)

Америкалик рўмоннавис, новеллалар ижодкори. Миссисипи штатидаги Нью-Олбанида туғилган; отаси университетда иш бошқарувчи бўлган; катта бобоси ёзувчи бўлган. «Мемфиснинг оқ атиргули» номли рўмон ёзган. Дастлабки саводни онасидан олган. 13 ёшида қўшни қиз Эстелл Олдхэмни севиб қолиб, шеърлар ёза бошлади, мактабни тугатмасдан бувасининг ёнида — банкда хизмат қилиб юрди.

Уильям севган қизига уйланолмади, у 1918 йили турмушга чиқиб кетди. Уильям аламидан қўнгилли бўлиб армияга кетмоқчи бўлди, бироқ бўйи пастлиги учун олишмади. Йел университетида ўқийдиган дўстининг уйига бориб турди ва ўша ердан Канаданинг ҳарбий ҳаво кучларига киришга ҳаракат қилиб, Торонтодаги ҳарбий мактабга жойлашишга муваффақ бўлди. Бир неча ойдан кейин биринчи жаҳон уруши тугаб, Фолкнер Оксфордга қайтди ва Миссисипи университетида ўқий бошлади.

Адабий фаолияти 1919 йилда босилган «Фавннинг кундузги уйқуси» шеъридан бошланди. Фолкнер 1920 йили дипломни қўлга олмай, университетдан кетди, рўмоннавис ва театр соҳасидаги танқидчи Старк Янг таклифи билан Нью-Йоркка жўнади. У ерда китоб дўконига сотувчилик қила бошлади. Бирмунча вақтдан кейин Оксфордга қайтиб, университетда почтачи бўлиб ишлади. Иш вақтида китоб ўқиб ўтиргани учун ҳайдалди. 1925 йили Нью-Орлеанга келди, ёзувчи Шервуд Андерсон унинг қобилиятидан хабар топиб, шеър эмас, проза ёзишни маслаҳат берди. Шундан кейин Фолкнер «Аскар мукофоти» номли рўмон ёзди. Андерсон қўлёмани ўз ноширига топширди. Китоб босилиб чиққунича Фолкнер Европа саёҳатига чиқиб кетди. Яна бир рўмони — «Чивинлар»ни ёзди. Иккала рўмон босилиб чиқди, бироқ китобхонлар эътиборини юртмади. Ёзувчи умидсизланмасдан «Сарторис» рўмонини ёзди (1929 й.). Асар воқеалари Америка жанубида жойлашган хаёлий Йокнапатофа шаҳрида кечди. Унинг 15 та

рўмони шу шаҳар билан боғлиқ. Кейинги рўмон танқидчилар эътиборини тортган бўлишига қарамай, Фолкнер «Шовқин ва ғазаб» (1929 й.) рўмонидан кейингина тан олинди. Буниси ўзига хос услуб билан ёзилган, ҳар бир воқеа турли нуқтаи назарлардан ёритилган. Танқидчилар бир овоздан асарни «улуғ рўмон» дейишди. Барибир рўмон оддий ўқувчини ўзига жалб қилолмади, чунки уни ўқиш жуда қийин эди.

Фолкнер «Ўлим тўшагида» (1930 й.) рўмонини электр-станциядаги тунги иш вақтларида, олти ҳафта давомида ёзиб тугатди. 59 та ички монологдан иборат бу асар аёл жасадини узоқ қабристонга олиб кетаётган камбағал бир оиланинг саёҳатидан ҳикоя қилади. Бу китоб ҳам яхши сотилмади. Молия масаласида қийналиб қолган Фолкнер, шундай нарса ёзайки, ундан даҳшатлиси бўлмасин, дея аҳд қилди. Уч ҳафтадан кейин «Ибодатхона» асари битказилди, 1931 йили босилиб чиқди. Унда гангстер томонидан зўрланган аёлнинг фоҳишахонадан бошпана топиши ҳақида ҳикоя қилинган. Рўмон тез орада бестселлер бўлиб кетди. Фолкнернинг «Айиқ» ҳикояси дунё адабиётида энг яхши асарлардан бири ҳисобланади. Унинг асарлари француз тилига ўгирилгандан кейин қатор Европа мамлакатларида машҳур бўлди. «Фолкнер — Худо!» деб хитоб қилди Сартр америкалик танқидчи Малколм Каулига ёзган хатида.

«Фолкнерни ўз ватанида кам ўқишган, унга етарли баҳо беришмайди», деди Каули ўз навбатида. Фолкнерни кенг китобхонларга таништириш мақсадида Каули 1946 йили танланган асарлари тўпламини чиқарди. Китоблар яхши чиқди ва Фолкнер асарларига қизиқиш бирмунча ортди.

1950 йили Фолкнерга 1949 йил ҳисобидан «Ҳозирги замон Америка рўмончилигига қўшган, бадиий нуқтаи назардан ноёб ва улкан ҳиссаси учун» Нобел мукофоти берилди. Бу хабар одамларда қарама-қарши фикрлар уйғотди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси, Фолкнер ўз асарларида нафрат ва зўравонлик мавзусига ҳаддан зиёд берилиб кетганини назарда тутиб, «Уни ре-акционер деб аташади, — деди. — Шундай бўлган тақдир-да ҳам Фолкнернинг нафрати айбдорлик ҳисси билан му-возанатлашиб кетади. Адолатли ва гуманизм ҳиссиётли бун-дай ёзувчи нафратли бўлиши мумкин эмас. Айнан шунинг учун ҳам ҳаммабопдир».

Фолкнер қисқа нутқ сўзлади. «Ядро қирғини олдида, — деди у, — бугун қалам тебратаётган ёш эркек ёки аёл юрак сирлари, тортинчоқ қалблар... ҳақида ёзишни унутиб қўйдилар. Шундай бўлса ҳам, имоним комилки, одам нафақат бардош беради, балки ғалаба қилади. Одам ўлмайди... чунки унинг руҳи, қалби бор, у ҳамдард бўлишга, қурбон қилишга ва бардош беришга қодир».

Уильям Фолкнер ижоди сусткашликка учраган пайтда Нобел мукофоти олди. Мукофотдан кейинги икки рўмонини танқидчилик қабул қилмади. Кўп ичганидан унинг соғлиги ёмонлашди, 1957 йилдан бошлаб Фолкнерга умрбод давлат стипендияси берилди. 1962 йилда сўнги рўмони — «Олибқочарлар»ни ёза бошлади, 17 июнда отдан йиқилиб, бир ой ўтмаёқ санаторийда вафот этди.

Анатол ФРАНС

(1844 й., 16 апрел — 1924 й., 13 сентябр)

Француз рўмоннависи, танқидчиси. Парижда, нодир китоблар савдоси билан шуғулланувчи киши оиласида туғилди. Ягона фарзанд бўлиб, болалигидан дўкондаги китоб уюмлари орасида ўсди. Париждаги иезуитлар мактабига кирди, грек ва Рим муаллифларини кўп ўқиди, бироқ мактабни ёқтирмади. Ўртача ўзлаштирди, иншодан аъло баҳолар олди, холос. Шунда онаси ёзувчи бўлишни маслаҳат берди.

1866 йили, 22 ёшида тирикчилик учун журналда ишлай бошлади, «Парнас» адабий тўғараги билан яқинлашди. Ижодий фаолияти шоир Алфред де Виньи ҳақидаги очеркдан бошланди. 1875 йили Парижда чиқадиган «Темпс» газетаси Франсга замонавий ёзувчилар ҳақида танқидий мақолалар ёзиб туриш буюртмасини берди. Франс ёза бошлади. Бир йил ичида у газетанинг адабий танқидчиси бўлиб қолди. Кейинчалик (1889—1892 йиллар) ўша мақолаларини тўплаб, тўрт жиллик китоб ҳолида чоп эттирди. 1876 йилдан бошлаб сенат кутубхонасида директор муовини лавозимида ишлади. 14 йил шу лавозимда турди, адабиёт билан шуғулланиш имконияти кўп бўлди. «Сильвестр Боннернинг жинояти» (1881 й.) рўмони Франсга обрў келтирди ва у Француз академиясининг мукофотига сазовор бўлди. Рўмон қаҳрамони қари, ёлғиз, ақлли, сермулоҳаза, айни вақтда юмшоқ кинояли олим — Сильвестр Боннер.

Бунақа бош персонаж шу пайтгача бадий асарларда учрамаганидан, Франс яратган образ ҳаммага маъқул тушди. Шу китоби ва «Мемпс» газетасидаги обрўси шарофати билан Франс Парижнинг юқори мартабали кишилари қаторига қўшилди. Кейинги рўмони — «Фозпанжа қироличасининг ошхонаси» (1893 й.) да яна бир адабий қаҳрамон образи яратилди. Бу — XVIII асрда яшаган дайди ва қувноқ аббат Жером Куаньяр. Франс шу қаҳрамони воситасида ижтимоий ҳаётни танқид остига олиб, «Жаноб Куаньяр мулоҳазалари» (1893 й.) номли китоб ёзди. 1897 йили «Замонавий тарих» умумий номи остида тетралогия ёза бошлади. Франс яна бир ёрқин образ яратди. Буниси — қишлоқ мактабидаги ўқитувчи, жаноб Бержера бўлди. 1898 йили Франс Француз армияси зобити, яҳудий Алфред Дрейфус устида қўзғалган давлатга хиёнат айбловига қарши, Эмил Золя ёзган «Мен айблайман» дея номланган манифестга биринчи бўлиб имзо қўйди.

Ёзувчининг кейинги рўмони «Жанна д'Арк» (1908 й.) яхши қабул қилинмади. Ундан кейингиси — «Пингвинлар ороли» (1908 й.) муваффақиятли чиқди. Кўзи узоқни яхши кўролмайдиган аббат Маэл пингвинларни одамлар деб ўйлаб, ҳаммасини чўқинтирди ва еру кўкда кўп галаёнларга сабаб бўлади.

Анатол Франсга 1921 йили «Услубининг нафислиги, чуқур дардга йўғрилган инсонпарварлиги билан ажралиб турадиган ажойиб адабий ютуқлари учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Франснинг жаҳон маданиятидаги ўрни, бадий услублари ҳақида тўхталиб, «Франс бизнинг даврда Француз маданиятининг обрўли вакили, — деди. — У сўнгги улуғ классикдир. Уни ҳатто сўнгги европалик дейишади».

Франс жавоб нутқида ҳар қандай урушни қоралади.

Франс 1924 йилнинг 13 сентябрида вафот этди. Вафотидан кейин асарлари кам ўқиладиган бўлиб қолди. Унинг ижоди ҳақида турли фикрлар айтилган. Инглиз рўмоннависи Арнольд Беннет ўз вақтида Франсга «руҳий анемия»га учраган, деб айблаган эди. Тадқиқотчилардан Уэйн Бут лауреат асарларидаги киноларни, Мюррей Сакс — ёзувчининг француз новеллачилигига қўшган ҳиссасини ўрганди. Пол Валери фикрича, Франс ижоди француз тилида ҳали-бери баҳоси йўқ улуғ маданий анъаналарни давом эттирувчи дурдоналар яратиш мумкинлигини кўрсатиб турибди.

Вернер фон ХЕЙДЕНСТАМ

(1859 й., 6 июл — 1940 й., 20 май)

Швециялик шоир ва рўмоннавис. Бой аристократ оиладан, отаси — муҳандис, онаси — обрўли сулоладан. Вернер тортинчоқ, нимжон бўлиб ўсди, кўп вақти Стокгольмда ўтди, ёз ойлари Эльсхаммердаги ерларида дам олди, шеърларни ва қаҳрамонлик сагаларни кўп ўқиди.

Ўртаер денгизи иқлими Вернер соғлиғига фойда беради, деган ўй билан ота-она уни Яқин Шарққа, Греция ва Италияга сафарларга юборишди. Кейинчалик ўзининг ёзишича, «энг таъсирчан даврда жанубий мамлакатларнинг кўпмиллатли муҳитига шўнғиб кетди». У эсдаликларида: «Қишлоқ университетининг маъруза залларида қадимий тарихни ўрганиш ўрнига мен Афинанинг Акрополига қадам кўйдим, ўзимга христиан маданиятини сингдириш ўрнига, Шарққа бошим билан шўнғиб кетдим», — дея ёзган эди.

Вернер 1880 йили, 21 ёшида Швецияга қайтиб келди, уйланди. Келажаги ҳақида ҳеч қанақа режаси йўқ эди, отаси уни ўқиш учун Парижга жўнатди. Вернер у ерда рассом бўлишга қарор қилиб, нафис санъат мактабига кирди. 1886 йилнинг ёзида хотини билан Шимолий Швецияга бориб, у ерда драматург Август Стриндберг билан танишди. Драматург Вернердан бир неча ёш катта ва адиб сифатида анча обрў орттирган эди. Улар дўстлашдилар ва узоқ-узоқ суҳбатлар курдилар. Шу вақтларда Хейденстам, қобилиятларим рассомликда эмас, поэзияда, деган фикрга келди. 1887 йили Швецияга қайтди, Эльсхаммерга жойлашиб олиб, шеърлар ёза бошлади. Бир йилдан кейин дастлабки тўплами «Зиёрат ва дунё кезиш йиллари» босилиб чиқди. Шу китоб билан ном қозонди. Ўртаер денгизи атрофидаги саёҳатлари билан болалик таассуротлари мужассамлашган шеърларига Шарқ экзотикаси сингиб кетган эди. Кейинги ўн йил давомида кўп ёзди, Ўртаер денгизи атрофидаги классик дунё «Эндимион» (1889 й.) рўмонида акс этди. «Ренессанс» (1890 й.) рўмонида ўзининг адабий манифестини эълон қилди. Унда натурализмни танқид қилиб, бой тасаввур, гўзалликни жонли ҳис қиладиган ва тушкун бўлмаган жасур реализмга асосланган янги эстетика яратишга чақирди. Шундай дунёқараши проза ва шеърлар билан ёзилган рўмонида ифодаланди, асарнинг Фаустга ўхшаган бир қаҳрамони ҳаётнинг маъносини билишга интилади.

Хотини вафот этди, бир йилдан кейин яна уйланди (1893 й.), бироқ бу никоҳ узоққа бормади. Ажрашди. 1900 йилда ўзидан 20 ёш кичик қизга уйланди.

Иккинчи поэтик тўплами — «Шеърлар» чиққанидан кейин Хейденстам Швеция адабиётида йирик шахс бўлиб қолди. Америкалик танқидчи Альрик Густафсон фикрича, тўпландан оптимизм, ҳаётга бўлган улуғвор ва теран муҳаббат уфуриб туради, шеърлар шоирнинг тарихий хотирасига илдиз отган гуманизм билан йўғрилган.

Швецияни қудратли салтанатга айлантирган қирол Карл XII даври аскарлари ҳақида ҳикоялар ёзиб, уларни бир-бирига мазмунан улаб, «Карл XII нинг юришлари» номли китоб ёзди. Бу китоб орқали янгича, миллий афсона яратмоқчи бўлди.

Хейденстамнинг энг яхши китоблари — «Авлиё Биргит зиёрати» (1901 й.) рўмони, «Фолькунглар шажараси» (1905—1907 й.) номли икки жилдли рўмони, «Шведлар ва уларнинг доҳийлари» (1908—1910 й.) номли икки жилдан иборат поэмаси Швециянинг ўтмиши мавзуларида ёзилган. Бу китобларида муаллиф ўзининг илгариги ғояларидан чекиниб, аристократик дунёсига қайтди. Стриндберг уни танқид қилди, эски дўстлар аччиқлашиб қолишди.

Вернер фон Хейденстам 1915 йили чиқарган «Янги шеърлар» китоби билан Швециянинг кўзга кўринган лирик шоири эканлигини исботлади. 1916 йили «Жаҳон адабиётидаги янги даврнинг кўзга кўринган вакили» бўлгани учун Нобел мукофоти билан тақдирланди. Биринчи жаҳон уруши бораётгани учун мукофот топшириш маросими бўлмади. Швед танқидчиси Свен Сёдерман тайёрлаган расмий биографик очеркда Хейденстамни «Ўтган аср охирларида Швеция поэзиясини тиклаган ўзига хос санъаткорлар буржидаги энг ёрқин юлдуз» деб таърифлади.

Мукофотдан кейин Хейденстам биронта янги китоб ёзмади, фақат илгари бошлаб қўйган «Каштанлар гуллаганда» номли болалик хотираларини охирига етказиб қўйди. Китобхонларда шоирга бўлган қизиқиш ҳам сўниб қолди.

Паул ХЕЙЗЕ

(1830 й., 15 март — 1914 й., 2 апрел)

Немис шоири, прозаиги ва новеллачиси. Отаси — филолог, Берлин университетиде педагог. Онаси ўқимишли яҳудийлар оиласидан, ҳиссиётларга бой ёрқин хислатли

аёл бўлган. Паул бой хаёлотни, воқеалар тўқиш эҳтиросини онасидан ўрганган.

Хейзелар уйида машҳур кишилар кўп марта меҳмон бўлишган. Шулардан бири санъатшунос — тарихчи Франц Куглер бўлиб, у Паулга мураббийлик қилган.

Паул Берлин университетидеда классик адабиёт ва филологияни ўрганди, икки йилдан сўнг Бонн университетидеда роман филологияси бўйича маърузалар тинглади. 1852 йили диплом олгач, ўқишни давом эттириш учун Италияга кетди. Италия табиатига, Данте, Боккачо, Жакомо Леопарди каби адибларга муҳаббат Паул қалбидеда муҳрланиб қолди, ўзи ҳам шеърлар, ҳикоялар, пьесалар ёза бошлади. Германия қироли Максимилиан II 1854 йили Паул Хейзеге катта стипендия ажратиб, уни саройда қолишга ундади. Адибнинг вазифаси қирол севган интеллектуал ҳаётда иштирок этишдан иборат эди, холос. Бир умр моддий таъминот ташвишларидан қутулган Хейзе учун ижодга яхши шароит яратилди. Ўз мураббийсининг қизига уйланди, 4 фарзанд кўрди. «Аррабиата» новелласини ва «Марион» қиссасини ёзди (1855 й.), «Трепилик қиз» (1858 й.), «Андреа Делфин» (1859 й.), «Она портрети» (1859 й.) асарларини нашр эттирди.

Қирол Максимилианнинг вориси Людвиг II Паул Хейзеннинг дўсти, шоир Эммануэл Гайбелга газабини сочгани учун Хейзе ҳам саройга бормаи кўйди, бироқ Мюнхенда яшаб қолди.

Хейзе қиссалар ва ҳикоялардан ташқари драматик асарлар ҳам ёзди. «Ганс Ланге» (1866 й.) пьесаси, «Мария Магдалина» (1899 й.) трагедияси оммабоп бўлиб кетди. Шунга қарамай, Хейзе прозаик сифатида кўпроқ танилди. Унинг «Аср фарзандлари» (1873 й.), «Жаннатда» (1875 й.), «Мерлип» (1892 й.) рўмонларида ахлоқий муаммолар диққат марказида туради. У ёзган шеърлар унутилиб кетди, лекин италян шоирларидан қилган таржималари севиб ўқилди.

XIX аср охирларида Генрик Ибсен, Эмил Золя каби ганиқли ёзувчилар ижодида натурализм ғоялари кучайган пайтда танқидчиларнинг ёш авлоди Хейзеннинг романтизми ва экзотикасини танқид қилди. Хейзеннинг кейинги асарларида реалистик элементлар учрайди, бироқ у ўз романшикасига содиқ қолди.

1910 йили Паул Хейзе «Узоқ ва сермахсул ижод йўлига» лирик шоир, рўмоннавис ва бутун дунёга машҳур новеллалар муаллифи сифатида бадиийлик ва идеализмни

намойиш қилгани учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Германиялик адиблар орасида биринчи бўлиб бундай мукофотга сазовор бўлди. Швеция академияси аъзоси: «Хейзе замонавий психологик новелла яратувчиси, деб айта оламиз... у ҳозирги Германиянинг энг қизиқарли шоири» деди мукофотни топшириш маросимида.

Хейзе бетоблиги сабабли маросимда иштирок этолмади. У 1914 йили ўпка шамоллашидан вафот этди.

Паул Хейзе жуда маҳсулдор ижодкор, 24 жилд новеллалар, 6 рўмон, олтмишга яқин пьеса, 9 шеърый тўплам чиқарди. Шунга қарамай, унинг адабий шон-шухрати узоққа бормади. 1934 йили инглиз танқидчиси Э. К. Беннет бундай ёзди: «Хейзенинг новеллалари яхши ўқилса-да, у новелла жанрига ҳақиқатда ҳам оригинал бир нарса қўшди, деб айтиш қийин». Америкалик танқидчи Г. С. Кинг бу фикрга қўшилмади ва Хейзе аёллар образини яратишдаги маҳоратига урғу бериб, уни «феминист» деб мақтади. У, яна, Хейзенинг китоблари эскиргани йўқ, балки ўта замонавий бўлиб қолди, деб таъкидлади. Немис тадқиқотчиси Кристиан Ульман ҳам шундай фикр билдирди.

Эрнест ХЕМИНГУЭЙ

(1899 й., 21 июл — 1961 й., 2 июл)

Америка ёзувчиси, Чикаго яқинидаги Оук-Парк шаҳарчасида тугилди. Онаси опера кўшиқчиси, ўз касбидан воз кечиб, Эрнестнинг отаси — терапевт врач, спортчи Кларенс Эдмонсон Хемингуэйга турмушга чиқди. Отаси 1928 йилда, Эрнест 29 ёшга кирганда ўз жонига қасд қилган. Эрнест оиладаги олти фарзанднинг тўнғичи, мактабда ўқиб юрган кезлари ўзи ёзган шеърлар ва ҳикояларни мактаб газеталарида чиқарди. Мактабни тугатгач, биринчи жаҳон урушида қатнашиш учун армияга бормоқчи бўлади, бироқ кўзи шикастланганидан олишмади. Бунинг ўрнига 1917—1918 йилларда «Стар» газетасида мухбир бўлиб ишлади. Кейин уруш ҳаракатлари кетаётган Европага кўнгилли бўлиб, «Қизил хоч» жамиятининг ҳайдовчиси сифатида кетди. 1918 йили оёғидан яраланди, шу аҳволда яраланган италиялик аскарни хавфсиз жойга олиб чиқади. Шундай жасоратлари учун икки марта Италия орденларини олди. Урушда бошидан ўтказганларини «Алвидо, қурол» (1929 й.) рўмонида тасвирлаган.

Америкага қайтиб, туғилган шаҳрига келди. Қарасаки, бу ерларнинг ҳаёти унинг учун зерикарли, Чикагога бориб, журнал муҳарририятига ишга ўрнашди, ёзувчи Шервуд Андерсон билан танишди. У Хемингуэйга Парижга бориб яшашни маслаҳат берди. Эрнест 1921 йили уйландида, Европага жўнади.

Чет элларда кўп саёҳат қилди, ўша ёқларда юрган америкалик адиблар билан танишди, мақолалар ёзиб, «Торонто Стар» газетасига юбориб турди. Парижда яшаб дастлабки китоблари «Уч ҳикоя ва ўн шеър» (1923 й.) ва ҳикоялар тўплами — «Бизнинг даврларда» (1924 й.)ни чиқарди. Кейингиси бир йилдан сўнг Америкада нашр этилди. Бу китоб Хемингуэйга хос қисқа услуб билан ёзилган, ёзувчи ўз дидига мос «қийин пайтда уялтирмайдиган» қахрамон образини яратди. «Ва қуёш чиқаверади» рўмони босилгандан кейин (1926 й.) Хемингуэй адабий танқидчилик эътиборига тушди, келажаги зўр ёш ёзувчи деган баҳо олди. Асарнинг бош қахрамонлари — танқидчи Гертруда Стайнинг ифодасига кўра — «маҳв бўлган авлод» вакиллари, руҳан ва жисмонан мажруҳ бўлиб қолган одамлар. Улар — ҳаётнинг маъносини бокс, балиқ ови, коррида, маишат ва ичкиликбозликда кўрадиган одамлар.

Хемингуэй 1927 йили хотини ва ўғлини ташлаб, иккинчи марта уйланади ва ундан икки ўғил кўради. «Аёлларсиз эркаклар» (1927 й.) номли ҳикоялар тўплами чиққандан кейин АҚШга қайтиб, Ки-Уэст оролларида яшаб юрди. Шу ерда «Алвидо, қурол»ни тугатди. Рўмон кенг китобхонлар орасида ҳам, танқидчилар муҳитида ҳам катта обрў қозонди. Адабиётшуносларнинг аксари «Алвидо, қурол» ва сўнгги асарларидан бири «Кўнгироқлар кимга чалинаяпти» (1940 й.) рўмонларини Хемингуэйнинг энг сара асарлари, деб эътироф этади.

30-йилларда Хемингуэй ижодида бирмунча пасайиш рўй берди. Шу даврда у «манманлик касали»га мубтало бўлган эди, ўзини испан корридасига, Африкадаги йиртқичлар овига қизиқадиган, гердайдан, «ҳақиқий эркак» ҳис қилди, ижодига путур етди. Бу даврда ёзилган асарлари ичида адабий танқидчилик учун маъқул бўлгани — бор-йўғи иккита ҳикоя «Френсис Макомберининг қисқа бахти» ва «Климанжоро қорлари» бўлди.

Испанияда фуқаролар уруши бўлганда Хемингуэй санъаткор ва инсон сифатида ўзини кўрсатди. 1937 йили Испания республикачиларига ёрдам учун пул тўплаб, га-

зетанинг ҳарбий муҳбири, «Испания ерлари» номли ҳужжатли фильм муаллифи бўлиб Испанияга кетди. У ерда «Бешинчи колонна» номли пьеса ёзиб, Мадрид қамали воқеаларини акс эттирди. Шу вақтларда ҳарбий муҳбир Марта Геллхорн билан танишиб қолди. «Кўнғироқлар кимга чалинаёпти» рўмони ҳам Испания воқеаларига бағишланган. Инглиз шоири Жон Доннинг, «Кўнғироқ кимга чалинаёпти, деб ҳеч қачон сўрама, У сен учун чалинаёпти», деган сатрларидан олинган ибора одамларни биродарликка қақирувчи рўмон номи бўлиб қолди.

Карлос Бейкернинг фикрига кўра, бу китоб ҳозиргача ўша давр Испания фожиаларига бағишланган ҳам бадиий, ҳам бадиий бўлмаган ҳамма асарлар орасида тенги йўқ дурдона бўлиб қолди.

1940 йили Хемингуэй Марта Геллхорнга уйланади. Гавана яқинидан уй сотиб олиб, хотини билан Хитой сафарига чиқади. Бу вақтда Япония — Хитой уруши кетаётган эди. 1944 йили яна хотин қўйди. Ҳарбий муҳбир бўлиб, Лондонга кетди, ҳаво қўшинларининг ҳаракатларида иштирок этди. Ўша йилнинг августида Америка қўшинлари билан бирга Парижга кирди. Урушда жасурлиги учун «Бронза юлдуз» билан мукофотланди. 1946 йили Гаванага қайтиб, Лондонда танишган, «Таймс» журнали муҳбири Мэри Уэлшга уйланди ва умрининг охиригача у билан яшади.

Урушдан кейинги бир неча йиллик меҳнатдан кейин «Дарё ортида, дарахтлар соясида» номли рўмонини тугатди (1950 й.). Адабий танқидчилик бир овоздан уни муваффақиятсиз чиққан деб айтди. Асарда ўзини кўрсатиш, сентименталлик, ўз-ўзидан мамнунлик ҳислари билиниб турарди. Лилиан Росс уни фелъетон қилиб ёзди, юморист ёзувчи Э. Б. Уайт эса, кесатиб, «Панжара ортида, дарахтлар соясида» деб пародия қилди.

1952 йили «Лайф» журнали Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз» қиссасини босди. Бу асар жаҳонга машҳур бўлди, Хемингуэй обрўсини тиклади, Пулитцер мукофотини олди. 1954 йили Эрнест Хемингуэй «Чол ва денгиз»да яна бир марта намойиш этилган ҳикоячилик маҳорати, шунингдек, замонавий прозага таъсири учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофотни топшириш маросимида Швеция академиясининг аъзоси Хемингуэйни «Давримизнинг улкан ёзувчиларидан бири» деб таърифлади ва охириги қиссаси ҳақида: «оддий бир балиқчи ҳақида ҳикоя қилинган бу қиссада кўз ўнгимизда инсон тақдири

намоён бўлади, моддий манфаатдорлик мутлақо йўқ ҳолатдаги кураш руҳи улуғланади... бу — мағлубиятга учраган одам қўлга киритган маънавий галаба шаънига айтилган мадҳиядир», дея фикр билдирди.

Хемингуэй соғлиғи ёмонлиги туфайли мукофот топшириш маросимида иштирок этмади. У ёзиб юборган маърузани Американинг Швециядаги элчиси ўқиб берди. Унда бундай сўзлар бор: «Ижод — нари борса ёлғизлик... Ёзувчи жамоатчилик кўз ўнгида юксалади ва бунинг учун ёлғизлиги билан қурбон беради. Ахир, ёзувчи ёлғиз ижод қилади, ва, агар у етарлича яхши ёзувчи бўлса, ҳар куни мангулик ёки унинг мутлақо йўқлиги билан юзма-юз келади».

Хемингуэй 1960 йили Миннесота штатидаги клиникада депрессия ва ақлий издан чиқиш ташхиси билан ётди. Касалхонадан чиқиб, бу ёғига ёза олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, чеккасига милтиқни қўйиб, ўз жонига қасд қилди. Америкалик танқидчи Эдмунд Уилсон ёзган некрологда «бу ҳодиса, худди, бизнинг авлод суянган тоғ бирдан ўпирилиб тушгандек бўлди», деди. Ёзувчининг вафотидан кейин босилган асарлар унинг обрўсига ҳеч нима қўшолмади, аксинча, обрўси пасая бошлади. Танқидчи Кен Морис «Чол ва денгиз»ни назарда тутиб, «Бизга ёлғиз қахрамонлар ҳақидаги романтик афсоналар эмас, интеллектуал мардлик намуналари керак», деб ёзди. Танқидчи Роберт П. Уикс ўзининг «Хемингуэй ижоди ҳақидаги танқидий эсселар тўплами» китобидаги сўз бошида, Хемингуэйнинг рақиблари уни «жуда чекланган... унинг қахрамонлари индамас, ҳиссиз... унинг китобларида фақат бокс, ҳўкизлар жанги, муштлашув, форел ови ва шу каби эркакча эрмаклар тасвирланади, Хемингуэй услубини услуб дейишга арзимайди — у жуда ҳам оддий», деб ёзди.

Шу каби танқидларга қарамай, Хемингуэй китоблари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган американинг йирик ёзувчиларидан бири бўлиб қолди. Америкалик адиб Раймонд Карвар 1985 йилда Хемингуэйнинг иккита янги биографиясига ёзган тақризида бундай деди: «Хемингуэйнинг асарлари ҳозирги кунларда ҳам шундай энгил ўқиладики! Агар табиатда китоб варақлаётган бармоқлар, сатрлар узра югураётган кўзлар ва бу сўзлардан фикрлар ва образлар яратаётган мия ўртасида умумийлик бор бўлса, лемак, Хемингуэй ўз ишини қилиб бўлган, демак, у эсирмайди».

Хуан Рамон ХИМЕНЕС

(1881 й., 23 декабр — 1958 й., 29 май)

Испаниялик шоир, Андалусиянинг Могер шаҳрида, банкир оиласида туғилган. Болалигидан нимжон бўлган. 10 ёшга тулганида Кадис шаҳрига, иезуит коллежига ўқишга юборишди. Уни тугатиб, Севильедаги университетда ҳуқуқни ўрганди. Бироқ, университетда ҳуқуқдан кўра расм чизиш, шеър ёзиш, испан, француз ва немис романтик поэзияси билан кўпроқ шуғулланди. Дастлабки шеърлари Мадрид газеталарида босилди. 17 ёшли йигитчанинг шеърлари ўша даврдаги таниқли шоирлар, жумладан, Испанияда яшаб турган никарагуалик шоир Рубен Дарионинг эътиборини тортди. Улар ёш Хуанни Мадридга кўчиб ўтишга даъват этдилар. Хуан маслаҳатга кўнди, Мадридда модернизм йўналишидаги иккита журнал ташкил этишда қатнашди. 1900 йили, Хуан 19 ёшга кирганида «Бинафша ҳиди» ва «Сув нилуфари» номли шеърый тўплами босилиб чиқди. Бу шеърларда тақлид, сентименталлик, ёшларга хос меланхолия кўриниб турса-да, ўзига хос услуб, ҳиссиёт ва нозиклик бор эди.

Отаси қўққисдан вафот этгач, Хуан чуқур депрессияга тушди, асабларини даволатиш учун Бордо шаҳридаги санаторийга борди. Тузалди, лекин мутгасил ўлим ҳақида ўйлайдиган, яримдарвеш бўлиб қолди. Санаторийда ётиб ҳам ёзди, Верлен, Рембо, Малларме каби символистлар асарларини ўқиди. Мадридга 1902 йили қайтиб, етук шеърлар ёза бошлади. «Кофиялар» (1902 й.), «Фамгин куйлар» (1903 й.), «Олис боғлар» (1904 й.), «Пастораллар» (1905 й.) номли тўпламларидаги шеърлар тушкун кайфиятли модернча усулда битилган. Бироқ улардан гўзал, мусиқавий, гоҳо сирли поэтик овоз эшитилиб турарди.

Хименес 1912 йили Мадридда америкалик шоира Зенобин Кампруби билан танишиб, биргаликда Рабиндранат Тагорни таржима қилишди, ўзларининг тўпламларини ҳам чиқаришди. «Платеро ва мен» (1914 й.) номли лирик қиссада шоир ва унинг эшаги ҳақида ҳикоя қилинади. Америкалик танқидчи Майкл Предмор 1970 йилдаги мақоласида бу қиссада ўлим ва қайта туғилиш — чексиз айланиш жараёни кўзда тутилади, деб фараз қилади. 1915 йилда «Ёз» номи билан ишқий шеърлар тўплами босилди. Улар Зенобин Кампрубига аталган. Кейинги йил Хименес Нью-Йоркка келиб, маъшуқасига уйланди.

Шоирнинг кейинги тўплами «Шоир куёвболанинг кундалиги» (1917 й.) ўзининг АҚШга сафари таассуротлари асосида ёзилган. Тўпламнинг эътиборли жойи — шеърлар Испан поэзиясида биринчи бор эркин усулда ёзилганида эди. Кейинги 20 йил давомида испан адабий журналларида танқидчи ва муҳаррир бўлиб ишлади, ижодида эса, ўзи айтиб юрадиган «мангуликка ташналик»ни ифодалашга ҳаракат қилди. «Мангулик» (1918 й.) китобида олдинги ёзган шеърларидан воз кечиб, «яланғоч», «соф» поэзияга интилди. Кейинги тўпламлари — «Тош ва осмон» (1919 й.), «Гўзаллик» (1923 й.)да гўзаллик ва ўлим, ижод ва руҳни озод қилиш орасидаги боғлиқлик мушоҳада қилинади. Ёзган мақолаларида ахлоқ ва гўзаллик тунунчалари орасидаги боғланишдан сўзлади. Хименес 1923 йилдан 1936 йилгача «Янги дунё қўшиқлари йили» антологияси устида ишлай бошлади. Унда табиатдаги ҳукмрон мувофиқлик нозик ҳис билан тасвирланган. Америкалик адабиётшунос К. Кобб ўзининг 1976 йилда чиққан «Замонавий испан поэзияси (1898—1963 й.й.)» китобида ёзишича, Хименеснинг антологияси ҳамма мавсумларнинг бош-оёғини, ҳар қандай ибтидою интиҳони, туғилиш ва ўлимни бирлаштиришга интилишдир.

Испанияда 1936 йили бошланган фуқаролар уруши Хименеснинг ижодий режаларини барбод қилди. Уни АҚШдаги элчихонага маданият ишлари бўйича атташе қилиб жўнатишди. Ватандан узоқлашиш шоир учун сургундек бўлди. Уч йилдан сўнг Испания тепасига Франко келганидан сўнг Хименес бира тўла чет элда қолиб кетишни афзал билди. 1951 йилда Хименес хотини билан Пуэрто-Рикога кўчиб ўтди, у ерда ўқитувчилик қилди. «Худо — исгалган ва истовчи» номли поэтик цикл устида ишлади. Тўплам тугалланмади, бошлаган шеърларини бошқа бир тўпламга қўшиб юборди.

1956 йил — хотини вафот этган йили — Хименес «Испания поэзиясида олий ғоялар ва бадиий софлик намунаси бўлиб қолган лирик поэзияси учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Хименес мукофот топшириш маросимида иштирок этмади, ёзиб юборган хатини ўқиб эшитиришди. Унда, жумладан, қуйидаги сўзлар бор: «Нобел мукофоти аслида хотиним Зенобинга тегишли. Унинг ёрдами, берган илҳоми бўлмаганида эди, мен қирқ йил давомида ижод қилолмаган бўлардим. Энди мен усиз ёлғиз ва ожизман».

Хотини вафотини кўтаролмаган шоирнинг ўзи ҳам бир йилдан кейин оламдан ўтди.

Шеймас ХИНИ

1939 йилда Шимолий Ирландияда туғилган. Тўққиз фарзанднинг тўнечи. Отасининг мўъжазгина фермаси бўлиб, чорвачилик билан шуғулланган. Ёшлигида отасидан етим қолган ва тоғалари тарбиясида бўлган. Онаси ўзига тўқ саноатчилар оиласидан чиққан. Шеймаснинг ёзишича, келиб чиқиши шу иккита йирик соҳа билан боғлиқ.

Беш ёшидан бошланғич мактабга бораркан, Шеймас Америка аскарларининг машғулотларини кўрди. Улар шундоққина ёнларидаги аэродромда ўрнашган, Нормандияга бостириб киришга тайёргарлик кўрардилар. Бу манзаралар ёш бола онгида ўчмас из қолдирди. Ўн икки ёшида коллежга кирди ва уйидан олис интернатда яшай бошлади. Бунга у, кейинчалик, «ферманинг иш еридан таълим осмонига ўтиш», деб ифодалади. Бу фикр унинг дастлабки поэмаларида марказий ўрин эгаллади.

Шеймас лотин, ирланд ва инглиз-саксон тилларини ўрганди. 1957—72 йилларда Белфастда яшади ва шоир бўлиб танилди. Бу даврдаги поэтик ижоди 80—90-йиллардагига қараганда кескинлиги билан ажралиб туради ва шуниси билан Ирландия ёзувчилари орасида эътибор қозонди. Диний ва сиёсий жиҳатдан чуқур бўлинишларга дучор жамият тақдири, кўплар қатори Шеймас Хини ҳаётида ҳам акс этди.

Шоирнинг ҳаётида Мэри Девлин исмли аёл катта бурилиш ясади. У ҳам ижодкор. Ирландия мифлари ва афсоналарини тўплаб, тўққиз китоб нашр эттирган, уч фарзанд ато этган. Хотини шарофати билан Дублинда яшаб туриб, ҳар йили Гарвардга саёҳат қилиш имконига эга бўлди. 1970—71 йилларда Калифорния университетида маърузалар ўқиди. Бир неча йилдан сўнг Дублинга қайтиб, коллежда 1982 йилгача инглиз тили бўлимига мудирлик қилди. 1984 йили обрўли университетнинг профессори даражасини олди. 1989 йили Оксфорд университетида 5 йил муддатга поэзия профессори лавозимини эгаллади. Бу унга ҳар йили уч марта маъруза қилиш вазифасини юкларди.

Чоп этилган асарларидан йириклари: «Зулматга қараган эшик» (1969 й.), «Ўйлар» (1968 й.), «Тугаётган

қишлов» (1972 й.), «Шимол» (1975 й.), «Дала ишлари» (1979 й.), «Табиатшуноснинг ўлими» (1969 й.).

1995 йили «Лирик гўзаллик ва маънавий теранлик билан йўғрилган, кундалик ҳаёт ва ўтмишнинг инжиқликларини кўқларга кўтарган асарлари учун» Нобел мукофоти олган.

Уинстон ЧЕРЧИЛЛ

(1874 й., 30 ноябр — 1965 й., 24 январ)

Инглиз давлат арбоби, тарихчи ва биограф. Онаси америкалик молиячининг қизи, отаси — лорд, Мальборонинг биринчи герцоги авлодидан. Отаси Рэндолф Черчилл буюк сиёсатчи бўлган, битта янглишиш туфайли сиёсатдан буткул чиқиб кетди. Унинг ишини ўғли — Уинстон давом эттирди. У ҳарбий билим юртида ўқиди, гусар полкида хизмат қилди, Кубага ҳарбий муҳбир бўлиб борди, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий чегараларида хизмат қилди. Ўша кезлари биринчи ва сўнгги бадийий асари «Саврола, Лаураниядаги инқилоб воқеалари» (1900 й.)ни ёзди. Парламентга сайланиш учун номзодини қўйди, ўтолмади, журналист бўлиб чет элларга — Англия уруш ҳаракатлари олиб бораётган мамлакатларга борди. Урушда асир тушди, қамалди, қочди ва ниҳоят, Англияга қайтиб, энди қаҳрамон сифатида парламентга яна номзодини кўрсатди. Бу сафар (1900 й.) ниятига етди. Юқори лавозимларда ишлади, катта ишлар қилди. 1923—1929 йилларда «Бутун дунё инқирози» номли 4 жилддан иборат ҳарбий мемуар ёзди. Қалам ҳақиқа Чартвеллдан данғиллама уй сотиб олди. Ўн йилдан кейин ота-боболарининг тарихини 4 жилдли китоб қилди. 1948—1954 йилларда 6 жилдли «Иккинчи жаҳон уруши тарихи» китобини ёзди. 1955 йилда соғлиғи туфайли хизматдан истеъфога чиқди.

Черчиллга 1953 йили «Тарихий ва биографик асарларида намоён бўлган юксак маҳорати, шунингдек, олий инсоний қадриятларни ҳимоя қилган ёрқин нотиклик санъати учун» Нобел мукофоти берилди. Бу вақтда Черчилл Бермуд оролларида ўтаётган халқаро конференцияда иштирок этаётганлиги сабабли мукофот топшириш маросимига боролмади.

1956—1958 йилларда 4 жилдли «Инглиз тили халқлар тарихи» китобини ёзди.

Черчилл сиёсий арбоб ва ёзувчиликдан ташқари ҳаваскор rassom ва моҳир фишт терувчи ҳам бўлган.

Воле ШОЙИНКА

(1934 й., 13 июл)

Нигериялик драматург, прозаик ва шоир. Отаси бошлангич мактаб директори, онаси — дўкондор, сиёсий фаол ва обрўли аёл. Оиладаги 6 фарзанддан иккинчиси. Бу оила гарбий Африкадаги йоруба қабиласига мансуб. Қабила маросим рақслари ва театрлаштирилган томошаларга ўч эди. Ана шу урф-одатлар, халқ афсоналари ёш Воледа катта таассурот қолдирган. У айна вақтда гарб (биринчи навбатда, инглиз) маданияти ва насронийлик тарбиясини ҳам олди.

Воле 1946 йили, 12 ёшида Ибадан шаҳридаги ҳукумат коллежига кирди, тўрт йилдан кейин уни тугатиб, Лагосга келиб, клерк бўлиб ишлади. Ҳикоялар ва радиопьесалар ёзиб, Нигерия радиосида қатнашди. 1952 йили Ибадан университети қошидаги коллежга кирди, у ерда инглиз адабиётини, тарих ва грек тилини ўрганди. Нигериянинг мустақиллиги ҳаракатларида иштирок этди.

1954 йили, 20 ёшли Воле Шойинка Англияга бориб, Лидс университетидеда инглиз адабиётини чуқур ўрганди, бир қанча иқтидорли инглиз ёзувчилари билан танишди. Олим Г. Уилсон Найт қўлида драма назариясидан, Европа театридан сабоқ олди, Европа ва Нигериянинг театр маданиятларини умумлаштиришга ҳаракат қилди. 1957 йили санъат бакалаври даражасини олиб, Лидс университетидеда қолди ва Юджин О'Нил ижоди ҳақида диссертация ёза бошлади. Шу даврда дастлабки ва эътиборга тушган икки пьесаси «Ботқоқликда яшовчилар» ҳамда «Шер ва дур»ни ёзди. Бу асарларда замонавий Африкада эскилик ва янгилик ўртасидаги курашлар ифодаланган.

Лондондаги театр труппаси «Шер ва дур» билан қизиқиб қолгач, Шойинка диссертацияни ташлаб, 1958 йили Лондонга келди ва ўша труппага ишга кирди.

Шойинка 1960 йили Нигерияга қайтиб, ҳаваскорлик театр гуруҳини ташкил қилди, ўзи ёзган пьесаларини сахналаштирди. 1962 йили Ифе университетидеда инглиз тилидан дарс бера бошлади. Шу даврда «негрофиллар» — Европа маданиятини сингдиришга қарши бўлганлар билан чуқур баҳсларга киради — фақат «қора»нинг ўтмишини улуғлаб, цивилизациянинг аҳамиятини инкор этиш нотўғри. Африканинг муаммоларини «негрофиллар» ҳал қилолмайди, «Йўлбарс — мен йўлбарсман, деб ўкирмайди, у ҳаракат қилади», деган фикрни айтди.

1963 йилнинг декабрида, университет маъмурияти ғарбий Нигерия ҳукумати қўллагани учун, ўқитувчиликни тарк этди. Икки йилдан кейин ғарбий Нигерияда сайловлар тугагач, радиода сўзга чиққан номаълум киши сайловлар сохталаштирилгани ҳақида баёнот берди. Бу суҳандон – Шойинка бўлиб чиқди. Ҳукумат уни ноқонуний радиопиттиришда айблаб, қамади. Америкалик ва англиялик сўзувчилардан бир гуруҳи Нигерия ҳукуматига норозилик билдиришгач, икки ойдан сўнг озод этилди.

Воле Шойинка 1965 йилда Лагос университетига катта ўқитувчи бўлиб кирди, ўша йили биринчи рўмони — «Шарҳловчи»ни чиқарди. Асарда чет элларда ўқиб, Нигерияга қайтиб келган беш йигитча мамлакатда кечаётган жараёнлар моҳиятини англаб етишга ҳаракат қилади. Гарчи воқеалар Нигерияда кечса-да, рўмон универсал мумаммони кўтариб чиқди, деди тадқиқотчи Элред Жонс. Ёш авлод «фасад ортида чириган ускуналар яширилгани» билан келишолмайди, дея таъкидлайди у.

1967 йил августда Шойинка ибo қабиласининг йўлбошчиси билан яширинча учрашиб, Нигерия таркибидан чиқмасликка ундади. Лагосга қайтиб келаётганида ҳукумат уни тутиб, қамоққа ташлади, хиёнатда айблаб 27 ой қамоқ жазосига ҳукм қилди. Шойинкани эни тўрт, бўйи саккиз футли ёлғиз камерада (тахминан 1,5×2,5 метр) сақлашди. Муддат тугашига 3 ой қолганида сепаратистлар устидан талаба қилган ҳукумат амнистияси билан озодликка чиқди. Уни Ибадан университети қошидаги драматик мактаб директори лавозимига тайинлашди. Ўз пьесаларини саҳналаштириб, африкача деспотизмни танқид қилди, кинофильмда бош ролни ўйнади. Кино экранларга чиқишидан олдин Англияга кетди, у ерда маърузалар ўқиди, учта ирик пьеса ёзди. Булар — «Иероним эврилишлари», «Вакх аёл», «Ўлим ва подшо отлиғи». Қамоқдаги хотиралари «Одам ўлди» номи билан 1972 йилда Лондонда босилди. 1975 йили Шойинка Гана пойтахти Аккрада чиқарилган «Янги шабадалар» журнаliga муҳаррир бўлишга розилик берди.

Нигерияда давлат тўнтариши бўлиб, Президент Говон суриб ташланганидан кейин, 1975 йил июл ойида ватанига қайтди, илгари ишлаган Ифе университетига профессор лавозимини эгаллади. «Ўлим ва подшо отлиғи» пьесасини саҳналаштирди. 1977 йилда Брехтнинг «Уч мирилик опера»си мотивлари билан «Ваньоси операси» номли пьеса

ёзиб, Нигериянинг ёлфондакам гуллаб-яшнаётгани устидан кулди.

Шойинка университет ҳаётида, ўзи ҳеч қанақа партия аъзоси бўлмаса ҳам, миллий партиянинг сиёсатини ишлаб чиқишда қатнашди. 1983 йили ҳокимиятни босиб олган Мухаммаду Бухаридан норозилигини очиқ баён қилди. Бир йилдан сўнг Олий суд унинг «Одам ўлди» пьесасини саҳнадан олиб ташлади.

1986 йили Шойинка «Улкан маданий истиқбол ва поэзия театрини яратгани учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Шойинка ҳақида қуйидагиларни сўзлади: «Унинг пьесаларида турли саҳна ифодалари: Африканинг анъанавий маросим рақслари, ниқоблар, пантомима, ритм ва мусиқа, декламация, театрда-театр услубларидан кенг ва моҳирона фойдаланилган... Шойинканинг театри Африка маданияти ва Африка дунёсига асосланган, бироқ у одатдан ташқари саводли драматург... Унинг учун афсоналар, анъаналар ва маросимлар шунчаки маскарад кийими эмас».

Шойинка ўзининг Нобел маърузасини апартеидга қарши курашчи, Жанубий Африкалик Нельсон Манделага бағишлади.

Лауреат «Қамоқдаги шеърлар» (1969 й.) тўпламини ҳам чиқарган. У шеърларни йоруба тилида, прозани фақат инглиз тилида ёзди. Унинг асарлари Африка ва ғарб мамлакатлари адабий танқидчилари томонидан юқори баҳоланди. Пол Лолли фикрича, «Шойинканинг энг яхши пьесалари рақс ва мусиқа иштирокида ифодаланган ҳаётдан ўлимга, инсонийликдан илоҳийликка ўтишдир».

Шойинканинг бир ўғли ва уч қизи бор.

Михаил Александрович ШОЛОХОВ

(1905 й., 24 май — 1984 й., 2 феврал)

Рус ёзувчиси Михаил Шолохов Россиянинг жанубида жойлашган Ростов вилоятидаги, казаклар станицаси Вёшенская яқинидаги Кружилин хуторида туғилган. Отаси Рязан губерниясидан чиққан, ижарага олган казак ерларида дон экиди, приказчик бўлди, буғ тегирмонида бошқарувчилик қилди. Онаси — украинка, дон казагининг бевадаси, табиатан ақлли аёл бўлган Воронежга ўқишга кетган ўғли билан хат ёзишиб туриш учун савод чиқарди. Шоло

ховнинг ўқишини 1917 йилдаги революция ва фуқаролар уруши бўлиб қўйди. У гимназиянинг тўрт синфини битириб, 1918 йили, 13 ёшида Қизил армия сафига кирди, бунда у Дон казакларининг аксари большевикларга қарши курашаётган оқлар армиясига қўшилиб кетаётганига аҳамият бермади. Бўлажак ёзувчи аввалига отрядда фронт орти таъминоти билан шуғулланди, кейин пулемётчи бўлиб, Дондаги қонли жангларда иштирок этди. Инқилобнинг биринчи кунлариданоқ большевикларни қўллади, Совет ҳокимияти учун жанг қилди. 1932 йили коммунистик партия сафига кирди. 1937 йили СССРнинг Олий Кенгашига сайланди, яна икки йилдан сўнг — СССР фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлди.

Шолохов 1956 йили КПССнинг XX съездида нутқ сўзлади, 1959 йили Совет лидери Н. С. Хрущёв Европа ва АҚШ бўйлаб сафарга чиққанида бирга борди, 1961 йилда КПСС Марказий Комитети аъзоси бўлди.

1922 йили большевиклар ҳокимиятни узил-кесил ўз қўлларига олгач, Шолохов Москвага келди. Бу ерда «Ёш гвардия» номли адабий гуруҳ ишида қатнашди, юк ташиувчи, дуч келган юмушларни бажарадиган ишчи, маъмурий иш юритувчи бўлди. «Комсомольская правда» газетасида биринчи фельетони босилди, 1924 йилда эса, биринчи ҳикояси — «Хол» чоп этилди. 1924 йил ёзида Вёшенская станицасига қайтди, қолган умрини шу ерда ўтказди.

1925 йилда, Москвада Шолоховнинг фуқаролар уруши ҳақидаги фельетон ва ҳикоялари «Дон ҳикоялари» номи билан босилиб чиқди. Танқидчи Вера Александрова «Совет адабиёти тарихи» журналида, бу тўпلامдаги ҳикоялар «табиатнинг ширали тасвирлари, персонажларнинг бой нутқи, жонли диалоглари» билан катта таассурот қолдиради, деб ёзди. Шу билан бирга, «ушбу дастлабки асарлардаёқ Шолоховнинг эпик истеъдоди ҳикоянинг тор доирасига сиғмаётгани сезилади», деб таъкидлади.

Шолохов 1926 йилдан 1940 йилгача бўлган даврда ўзини бутун дунёга машҳур қилган «Тинч оқар Дон» рўмони егида ишлади. Бу рўмон Совет Иттифоқида қисм-қисм оқиб: I ва II жилдлари 1928—1929 йилларда, III жилди 1932 йилда, IV жилди 1937—1940 йилларда босилди. Фарбна биринчи икки жилди 1934 йилда, кейингилари — 1940 йилда нашр қилинди.

«Тинч оқар Дон» биринчи жаҳон уруши, инқилоб, фуқаролар уруши ва казакларнинг бу воқеаларга муносабати ҳақидаги эпик асардир. Бош қаҳрамонлардан бири — Григорий Мелехов — жиззаки, мустақил фикрли казак. Биринчи жаҳон урушида немислар билан қаҳрамонона урушган, кейин, самодержавие ағдарилгач, қаёққа қарашни билмай қолади. Аввал оқлар томонида, кейин — қизиллар билан ёнма-ён уруш қилди ва пировардида, «яшиллар» отрядида пайдо бўлиб қолди. Бир неча йил урушда қатнашган Григорий миллионлаб руслар сингари руҳан бўмбўш бўлиб қолди. Унинг иккиланишлари, ички зиддиятлари, ўзини ҳар тарафга уришлари уни Совет адабиётидаги энг машҳур фожиали қаҳрамонлардан бирига айлантирди.

Совет танқидчилиги дастлаб рўмонга эҳтиётлик билан қаради. Асарнинг биринчи жилди шуниси билан койишларга сабаб бўлдики, инқилобдан олдинги ҳаёт воқеалари, ўша пайтда ифодалаш русм бўлганидек, «бегона позицияларда» туриб тасвирланган. Иккинчи жилди расмий танқидчиларга ёқмади, чунки, уларнинг фикрига кўра, большевикларга қарши йўналтирилган. Сталин Шолоховга юборган мактубида рўмондаги икки коммунист образининг талқинига қўшилмаганини айтди. Бундай танқидий фикрга қарамай, Совет маданиятининг таниқли арбоблари, жумладан, социалистик реализм асосчиси Горький ёш ёзувчини қаттиқ ёқлаб чиқдилар, эпопеяни ёзиб тугатишига ёрдам бердилар.

30-йилларда Шолохов «Тинч оқар Дон»ни ёзишдан тўхтаб, биринчи беш йиллик режасига мувофиқ, рус деҳқонларининг зўрлаб коллективлаштиришга қаршилиги ҳақида рўмон ёзди. «Очилган кўриқ» деб ном олган бу рўмон «Тинч оқар Дон» сингари, биринчи жилди ёзиб тугалланмай, вақтли матбуотда қисмлар билан босилди. Бу асарни ҳам танқидчилик найзалар билан кутиб олди, бироқ партия марказий комитети аъзолари рўмонда коллективлаштиришга объектив баҳо берилган, деб ҳисобладилар ва рўмоннинг эълон қилинишига (1932 й.) имкон яратдилар. 40—50-йилларда ёзувчи биринчи жилдни анча қайта ишлади, 1960 йилга келиб иккинчи жилдни тугатди.

Шолохов иккинчи жаҳон уруши йиллари «Правда» газетасининг ҳарбий муҳбири сифатида Совет халқининг қаҳрамонлиги ҳақида репортаж ва мақолалар эълон қилди. Сталинград жангидан кейин ёзувчи ўзининг учинчи рўмо-

ни — «Улар ватан учун жанг қилдилар» асарини ёза бошлади. Рўмоннинг дастлабки боблари «Правда» саҳифаларида 1943—1944 йилларда, кейин 1949 ва 1954 йилларда бошилди. Трилогиянинг биринчи жилди алоҳида китоб ҳолида 1958 йили чиқди. Трилогия охирига етмай қолди, чунки урушдан кейинги йилларда Шолохов «Тинч оқар Дон»ни анча қайта ишлади, ширали тилини юмшатди, коммунистик ғоялар ташувчиларни оқлашга ҳаракат қилди.

Ёзувчининг 50 йиллик юбилеи мамлакат бўйлаб нишонланди, унга Ленин ордени (учта орденнинг биринчиси) берилди. 50-йилларда вақтли матбуотда «Очилган кўриқ»нинг якуновчи иккинчи жилди берилди бошлади, бироқ алоҳида китоб бўлиб фақат 1960 йилда чиқди. Шу муносабат билан ёзувчининг ғоялари компартия йўлидан оғди, деган тахминлар бўлди. Муаллиф эса ўз ижодида қачондир цензурани кўзда тутганини инкор қилди. 50-йилларнинг охириларида буён Шолохов жуда кам ёзди.

Шолохов 1965 йили «Россиядаги бурилиш даврида яшган Дон казаклари ҳақида ёзилган эпик асарнинг бадиий кучи ва яхлитлиги учун» Нобел мукофотига сазовор бўлди. Мукофот топшириш маросимидаги нутқида Шолохов ўзининг мақсади «меҳнаткаш, қурувчи ва қаҳрамонлар миллатини кўкларга кўтариш» бўлганини айтди.

70-йилларда партия аъзолари (жумладан, Шолохов ҳам) томонидан социалистик тузумни танқид қилгани учун қораланган Александр Солженицин Шолоховни плагиатликда айблади. У айтишича, Шолохов бошқа бир казак ёзувчиси, 1920 йилда ўлган Фёдор Крюковнинг асарларини ўзлаштириб олган. Шу билан, Солженицин 20-йиллардаёқ оғизда юрган айбловни кўзгади ва бу миш-миш яна кенг ёйилиб кетди. Ҳозирги кунларда бундай айблов исботланмаган.

Шолохов 1924 йилда уйланган, 4 фарзанди бор, Вёшенская станицасида 1984 йили, 78 ёшида вафот этди. Унинг асарлари ўқувчилар учун илгаригидек оммабоп бўлиб қоляпти. «Тинч оқар Дон»ни қайта ёзиб, расмий совет танқидчилигига маъқул иш қилди, ғарб мутахассисларининг назарида рўмоннинг дастлабки варианты анча муваффақиятли эди. Масалан, Россиядан чиққан америкалик танқидчи Марк Слоним «Тинч оқар Дон»ни Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеяси билан таққослайди ва Шолоховнинг китоби, унинг улуғ салафи асаридан кейин туради, деб эътироф этади. «Шолохов ўз устози изидан бориб, биографияларни тарих билан, жанг манзаралари-

ни турмуш кўринишлари билан, оммавий ҳаракатни индивидуал психология билан қўшиб юборади, — деб ёзади Слоним, — у, ижтимоий ағдар-тўнтарлар одамлар тақдирга қандай таъсир қилишини, сиёсий кураш бахтга ёки инқирозга қандай олиб келишини тасвирлайди».

Америкалик тадқиқотчи Эрнест Симмонснинг фикрича, «Тинч оқар Дон»нинг дастлабки варианты — сиёсий трактат эмас. «Бу рўмон гарчи сиёсат билан тўлиб-тошган бўлса-да, сиёсат ҳақида эмас, — деб ёзади Симмонс, — балки муҳаббат ҳақида. «Тинч оқар Дон», бу — муҳаббатнинг улуг, айна пайтда таъсирчан тарихидир, эҳтимол, совет адабиётида ягона, ҳақиқий муҳаббат ҳақидаги рўмон».

Қайта ёзилган вариантнинг қаҳрамонлари 1917—1922 йиллар воқеаларига 50-йиллардаги коммунистлар руҳида муносабат билдиришларини таъкидлаб, Симмонс, «рўмон сўнгги вариантнинг бирёқламалилиги унинг бадиий яхлитлигига зид келади», деган фикрни билдирди. Слонимнинг таъкидлашича, «Тинч оқар Дон»дан бўшроқ бўлган «Очилган кўриқ» — «идеалогик асар эмас... у жонли ёзилган, насиҳатбозликлардан холи анъанавий услубда ёзилган рўмон». Симмонс бу фикрга қўшилмади ва «Очилган кўриқ»ни «бадиий ифодалар билан яхшилаб ниқобланган, моҳир совет ташвиқоти», деб атади.

Америкалик адабиётшунос Эдвард Браун Шолоховнинг социализм ташвиқотчиси ва куйчиси сифатидаги ролини кўрсатган ҳолда, бошқа замонавий танқидчилар сингари, прозаик, «Тинч оқар Дон»нинг биринчи муаллифи Шолоховнинг фавқулудда маҳоратига тан беради. Шу билан бирга, Браун Шолоховни «энг йирик ёзувчилар қаторига қўшиб бўлмайти, чунки у жуда кам ёзган ва ёзганларидан озгинаси юксак даражага эришган», дея кенг тарқалган фикрга қўшилади.

Жорж Бернард Шоу

(1856 й., 26 июл — 1950 й., 2 сентябр)

Ирландиялик драматург, Дублинда туғилган. Отаси аввал давлат хизматчиси, кейин омадсиз донфуруш, бир умр арақхўр бўлган. Онаси Элизабет Шоу — ўзига яраша истеъдодли кўшиқчи ва ҳаваскор мусиқачи. Бўлажак драматург дастлаб уйида ўқиди, сўнг католик ва протестант мактабларида сабоқ олди. Ўн олти ёшида кўчмас мулк савдоси билан шуғулланадиган агентликда клерк бўлди. Йигитчага

мусиқа ўқитувчиси Жон Ванделер Ли кўп таъсир ўтказган. У Шоулар оиласида яшаб юриб, онасига кўшиқдан дарс берган, Бернард ҳам музиқани севиб ўсди, ўзи ҳам фортепианода опера партияларини чалишни ўрганди.

Элизабет эрини ташлаб, икки қизини олиб, Ли билан Лондонга кетиб қолди. Уч йилдан кейин Бернард уларнинг ёнига борди. Бу пайтда адабиётчи бўлишга аҳд қилган эди, Лининг буюртмалари билан musiқа мавзуларида мақолалар ёзиб турди. Бернард ҳар тонгда беш саҳифа проза ёзди. Британия музейида ишлади, кечқурун маърузалар тинглади. 1879 йилдан 1883 йилгача ёзган 5 та рўмонидан биттаси ҳам босилмади, асосан, musiқадан дарс бериб, пул топаётган онаси ҳисобига яшади.

Бернард 1882 йили америкалик ислоҳотчи Генри Жоржинг маърузасини тинглаб ижтимоий муаммоларга қизиқиб қолди. Жоржинг «Тараққиёт ва камбағаллик» китобини ва иқтисодиёт соҳасидаги бошқа китобларни, Маркснинг «Капитал»ини ўрганди. Ижтимоий ғояларни тарғиб қилувчи «Фабианлик жамияти»га кирди, мунтазам равишда маърузалар ўқиди, жамиятга 27 йил умрини бағишлади. Британия музейида театр танқидчиси Уильям Арчер билан танишди, у Бернардга театр ҳақида ёзишни таклиф қилди ва «Уорлд» ҳафтаномаи билан таништирди. Шундан кейин Шоу 1885—1888 йиллар давомида тақризлар ёзиб юрди. «Стар» газетасига ҳам musiқалар бўйича тақризларга буюртма берди. 1890 йилда «Уорлд»нинг штатдаги musiқа танқидчиси бўлиб қолди. Шоир У. Оден унга, «Эҳтимол, ҳамма замонларнинг энг яхши musiқа танқидчисидир», деб баҳо берди.

Шоу 1895 йили, 39 ёшида, Лондонда чиқадиган журналда театр танқидчиси бўлиб ишлади. Ўша даврдаги етакчи режиссёрни Шекспир пьесаларини ўзбилармонлик билан танқид қилгани ва драматург Генрик Ибсенга менсимай қарагани учун қаттиқ танқид қилди. Шунингдек, мешчанлик мелодрамалари устидан кулиб, улар ўрнига замонавий ҳаётни реалистик тасвирловчи ижтимоий театрни ташвиқот қилди. 1890 йили Ибсен ижоди ҳақида маърузалар ўқиди, бир йилдан кейин «Ибсенизмнинг моҳияти» номли китоб ёзиб чиқарди. Бу китобча норвегиялик драматург ижоди ҳақида инглиз тилида ёзилган биринчи тадқиқот ва янги драманинг манифести бўлди. Китоб Ибсеннинг «Шарҳлар» пьесасини саҳналаштирган Ж. Т. Грейнга маъқул тушади ва у Шоудан пьеса ёзиб беришни сўрайди. Шоу

1887 йили Уильям Арчер билан бирга ёзиб қўйган пьесасини берди ва кетма-кет мустақил тарзда ўзининг биринчи пьесаси — «Беванинг ўйлари»ни ёзди. Пьеса муваффақиятли чиқмади, икки марта қўйилди, холос. Кейинги олти йил ичида Шоу тўққизта тўлиқметражли пьеса ва битта бир актли пьеса ёзди. Унинг иккинчи пьесаси «Офатижон»ни ҳеч қайси режиссёр олмади, фоҳишалик ҳақидаги «Миссис Уореннинг касби» номли пьеса эса умуман тақиқланган мавзуда эди.

Драматург цензура талабларига рози бўлмасдан, пьесаларини ўз ҳисобидан чоп эттирди. Бу ишда ирландиялик ҳомий ва социалист Шарлотта Пейн Таунсенд ёрдам берди. 1898 йили Шоу Шарлоттага уйланди. Шу йили икки жилдик тўплами — «Хуш ва нохуш пьесалар» босилиб чиқди.

«Нохуш» пьесалар, Шоунинг сўзига қараганда, «томошабинларни нохуш омилларга қарашга мажбур этади». «Хуш» пьесаларда реализмнинг натурализмдан устунлигини кўрсатишга ҳаракат қилинган. «Хуш» пьесалардан бири — «Кандида» (1897 й.) 1903 йили Нью-Йоркда шов-шув билан кўрсатилди, Англияда эса кейинроқ тан олинди. «Одам ва ғайритабиий одам» (1905 й.) фалсафий комедия бўлиб, муаллиф ўзининг динга, аёлларга, никоҳга муносабатларини кўрсатади. Пьеса томошабинларга ҳам, танқидчиларга ҳам жуда маъқул тушди, муаллифга катта обрў келтирди. «Майор Барбара» (1905 й.), «Дон Жуан дўзахда», «Пигмалион» (1913 й.) пьесалари ҳам яхши қабул қилинди.

Шоу Биринчи жаҳон уруши йиллари сиёсат билан фаол шуғулланди. 1914 йили ўзи ташкил қилган журналда катта мақола босиб, Англия ва Германияни танқид қилди ва иккала томонни ўзаро музокарага чақирди. Шундан кейин уни драматурглар клубидан чиқаришди, бир неча дўстини йўқотди. Урушдан кейин ёзган «Қалбларни парчаловчи уй» пьесасида қон тўкишларга масъул авлод маънавий қадриятларни йўқотиши кўрсатилган. Йиғлатиб кулдирадиган бу пьесада сиёсат ва иқтисод дунёни сюрреалистик кўриш усулида тасвирланган, яъни реал ва нореал нарсаларни ғалати тарзда қўшиб юборган ҳолда ёзилган. Шоу баҳс усулида ёзилган пьесаси «Мекоилга қайтиб» (1922 й.)да, одам интеллекти жамиятни ўзгартиришга қодир, деган фабианча дунёқарашни илгари суради.

1925 йили Бернард Шоуга «Идеализм ва гуманизм билан суғорилган ижоди, мислсиз поэтик гўзаллик билан чо-

ғиштирилган ўт чақнатувчи сатираси учун» Нобел мукофоти берилди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси: «Шоу пьесалар муаллифи сифатида бизнинг кунларда энг ёрқин драматурглардан бири бўлиб қолди, пьесаларга ёзилган сўз бошилар муаллифи сифатида эса, давримизнинг Вольтери деб ҳисобланиши мумкин»,— деб баҳо берди.

Шоу илгаридан ҳар қандай мукофотга қарши эди, шу сабабли тантанада иштирок этмади, мукофотни эса Буюк Британиянинг Швециядаги элчиси қабул қилиб олди. Шоу мукофотнинг пул қисмини таржимонлар, айниқса, Стриндберг асарларини таржима қиладиганлар учун инглиз-швед адабий жамғармасини ташкил қилишга сарфлади.

Драматург кейинги асарларида реализмдан чекиниб, антик комедиялар усулини қўллади. 1950 йили боғда ишлаб туриб йиқилди, оёғи синиб ётиб қолди ва 94 ёшида вафот этди.

Шоунинг адабий мероси атрофида бўладиган тортишувлар унинг икки хил дунёқарашидан: сатирачи ва ижтимоий ислохотчилигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам инглиз шоири ва танқидчиси Стивен Спендер Шоуни, «ўзининг икки ўлчамли дунёсида ҳаракат қиладиган икки ўлчамли гигант», деб атаган.

Карл ШПИТТЕЛЕР

(1845 й., 24 апрел — 1924 й., 28 декабр)

Швейцариялик шоир, рўмоннавис ва эссечи. Отаси — давлат чиновниги. Швейцария конфедерациясининг вазначиси бўлган. Болалигидан мусиқа ва расм чязишга қизиққан. Аввалига рассом бўлишни орзу қилган. Гимназия ўқитувчиси, филолог Вильгельм Вакернагел ва тарих ўқитувчиси Яков Буркхардт болада эпик поэзияга, айниқса, Италиянинг Уйғониш даврида яшаган Лудовико Ариосто асарларига қизиқиш уйғотдилар. Тез орада Карл ҳам шеър ёза бошлади. 1863 йили отасининг истаги билан Цюрих университетининг ҳуқуқшунослик бўлимига кирди. Рухоний бўлиш мақсадида теологияни ўрганди. Кейинчалик, унга пасторлик вазифасини таклиф қилишганда, адабиёт билан шуғулланиш имкониятларини бой бермаслик учун рад этди. 1871 йили рус генерали оиласида ўқитувчилик қилиб, Петербургда 8 йил яшади, гоҳида Финландияга бориб-келиб турди. Шу вақтда «Прометей ва Эпите-

мея» номли эпик поэмасини тугатди. Уни талабалик йиллари бошлаб қўйган эди. 1879 йили Швейцарияга қайтиб, шу поэмани Карл Феликс Тандем тахаллуси билан ўз маблағи ҳисобидан чиқарди. Поэма безътибор қолди. Шпиттелер адабий фаолият билан кун кўролмаслигига кўзи етиб, 1881 йилдан бошлаб ўқитувчилик қилди. Бир йилдан сўнг ўз қўлида ўқиган Мари дер Хоффга уйланди. 1885—1892 йилларда Базел ва Цюрих газеталарида журналист бўлиб ишлади, ёзишни давом эттирди. «Файритабийлик ҳақида» (1883 й.) поэмасини, «Капалаклар» (1889 й.) лирик шеърлар тўпламини, «Колдери аймоғи кичкина Фред» (1892 й.), «Густав» (1892 й.) номли прозаик асарларини, «Адабий афсоналар» (1892 й.) номли сатирик шеърлар тўпламини нашрдан чиқарди.

1892 йили хотини ота-онасидан мерос олгандан сўнг Шпиттелер ўзини буткул адабиётга бағишлади, 6 йил ичида тўртта китоби босилди. Шунга қарамай, идеалист ва классицист Шпиттелер кенг оммага таниқли бўлишга умид қилолмас эди. Бироқ у ёзувчи ва танқидчи Йозеф Виктор Видман ва Фридрих Ницше эътиборига тушган эди. Ницше Шпиттелерни Мюнхенда чиқадиган журналга тавсия қилди. Тақдир тақозоси билан ўн йилдан кейин Шпиттелер илгариги тахаллуси билан ўз маблағи ҳисобига босилган «Прометей ва Эпитемея»ни энди ўз номи билан чиқарганда, айримлар уни Ницшедан кўчирмакашликда айблашди. Поэма Ницшенинг китобларидан аввал чиққани учун Шпиттелер ўзини ҳимоя қилиб, «Ницше билан муносабатларим» (1908 й.) номли рисола ёзиб чиқарди.

Шпиттелернинг «Олимпия баҳори» эпик поэмаси босилгандан кейин муаллиф машҳур бўлиб кетди. Поэма 1900 йилдан 1905 йилгача қисм-қисм бўлиб, 1910 йилда тўлалигича босилди. Бу асар Шпиттелер ижодининг чўққиси бўлди. Поэма саккиз сатрли услубда ёзилган бўлиб, мифология, юмор, фантазия, дин, аллегория аралашмасидан иборат. Беш китобдан иборат поэма 600 саҳифага чўзилиб кетди.

1904 йили машҳур дирижёр Феликс Вейнгартнер поэма ҳақида ҳайратга тўла мақола эълон қилгандан кейин «Олимпия баҳори» немис адабиётининг дурдонаси деб баҳоланди.

Шпиттелер сиёсий ва диний баҳсларга аралашмай, ёлғиз яшаб юрди. 1914 йили немисларга хос, Швейцария

Германиянинг «ирқий иттифоқдоши» деган қарашларга қатъий қаршилик билдирди ва бетарафликни ёқлаб чиқди. Шундан кейин у адабий обрўси ошишига ёрдам берадиган кимсаларнинг қўллаб-қувватлашидан маҳрум бўлди, бунинг ўрнига 1916 йили француз ёзувчиларининг медалига сазовор бўлди. 1919 йили Шпиттелер «Олимпия баҳори» номли тенги йўқ эпоси учун» Нобел мукофоти олди. Мукофот 1920 йилда топширилди. Лауреат бетоблиги сабабли маросимда қатнашолмади.

Кейинги йилларда Шпиттелер асарлари унутила бошланди.

Рудольф ЭЙКЕН

(1846 й., 5 январ — 1926 й., 15 сентябр)

Немис файласуфи, Аурих шаҳрида туғилган. Отаси — почта ходими, математикага қизиққан. Онаси — руҳоний қизи, маълумотли. Отасига ўхшаб ёшлигида математикага ва мусиқага қизиққан, ўқитувчиларидан бирининг таъсирида дин ва фалсафани чуқур ўргана бошлаган. Кейин шу йўналиш ҳаётининг асоси бўлиб қолган. Гёттинген университетида ўқиб юрган кезлари файласуф ўқитувчининг дунёқарашларини ёқтирмади. Берлин университетида дарс берадиган файласуф билан танишиб, унга ихлос қўйди. Бу ўқитувчи фалсафа, тарих ва динни бир-бири билан моҳирона чоғиштириб фикр юритар эди. Рудольф ана шу йўлдан борди. Арасту фалсафасини ўрганди, у ҳақида икки рисола ёзди, диссертация ёқлаб, докторлик даражасини олди. Ёзган китоблари: «Замонавий фалсафий тафаккурнинг асосий тушунчалари» (1878 ва 1908 йиллар), «Инсоният ҳаёти муаммолари буюк мутафаккирлар наздида» (1890 й.), «Маънавий ҳаёт учун кураш» (1896 й.), «Дин ҳақиқати» (1901 й.), «Дунёни англашнинг янги қирралари» (1907 й.). Эйкен бу китобларида мангу маънавий қадриятлар кундалик ҳаёт кўлаמידан ташқарида ётади, деган фикрни илгари сурган, шу билан бирга, индивидуал ахлоқий интилишларнинг муҳимлигини таъкидлаб, одамзотни маънавиятга чорлайди.

1908 йили Рудольф Эйкенга «Идеалистик фалсафани ёқлашда ва ривожлантиришда ҳақиқатни жиддий излаши, ўткир фикр кучи, кенг онг ва билим даражаси, зийраклиги ва ишонтириш иқтидори учун» Нобел мукофоти берилди. Бу хабар Швецияда айрим кишиларнинг нороз

зилигига сабаб бўлди. Шунинг учун мукофот бериш маросимида Швеция академияси аъзоси Нобелнинг васиятидаги «идеалистик асарлар» ҳақидаги сўзларни эслатиб ўтди.

Эйкен Нобел маърузасини «Натурализм ва идеализм» деб атади ва шу икки тушунчага таъриф берди: «Натурализм одамнинг табиат билан бўлган алоқасига ишонч-этиқоддир. Мен тарғиб қилаётган идеализм ҳам бунга ишонади, лекин натурализмдан юқори туради, чунки у ҳаётдан, маданиятдан баланд ва ўзини мангуликда кўради».

Томас Стернз ЭЛИОТ

(1888 й., 26 сентябр — 1965 й., 4 январ)

Америкалик шоир, Миссури штатининг Сент-Луис шаҳрида туғилган. Оиладаги 7 фарзанднинг кенжаси. Аждодларидан бири Уильям Гринлиф Элиот Вашингтон университетига асос солган, онаси Массачусетсга биринчи бўлиб кўчиб келган Айзенк Стернз авлодидан. Томаснинг отаси — катта саноатчи, онаси — ўқимишли, бадииятга мойил. Университетга асос солган Элиот биографияси ҳақида, шунингдек, «Савонарола» номли шеърий драма ёзган.

Томас хусусий мактабни тугатиб, хусусий коллежда ўқиди, сўнг Гарвард университетига кирди. Фавқулодда истеъдодли йигит университетни уч йилда тугатиб, тўртинчи курсда магистрлик дипломини олди. Шу вақтда у журналда шеърларини чиқарди. 1906 йилдан 1910 йилгача журнал муҳаррири бўлиб ишлади. Кейин Парижга бориб Сорбонна университетида француз адабиётидан маърузалар тинглади, символист шоирлар ижодини ўрганди. 1911 йили Гарвардга қайтиб инглиз файласуфи Ф. Г. Брэдли ҳақида диссертация ёзди, санскрит ва буддизмни ўрганди. Шелдон стипендияси ҳисобига Германия ва Англияга бориб, Брэдли дарс берадиган Оксфорддаги коллежда фалсафани ўрганди. Элиот узоқ иккиланиш ва гумонсирашлардан кейин ҳаётини адабиётга бағишлашга қарор қилди ва Гарвардга қайтиб, диссертацияни ёқлаш фикридан воз кечди. Лондонга келиб шеърлар ёзди, баъзиларини танишлари ёрдамида чоп этди. Тирикчилик учун бир йил ўқитувчилик қилди, кейин банкда клерк бўлди, 1925 йилдан нашриётда ишлади. 1915 йили уйланди. Гарчи бу никоҳ бахт келтирмаган бўлса-да, хотини билан 19 йил бирга яшади, хотини руҳий касаллик билан 1947 йили вафот этди.

Элиот 1917—1919 йиллари «Эгоист» журнали муҳаррирининг муовини бўлди. Дастлабки шеърлари турли нашрларда чиқиб турди. «Пруфрок ва бошқа кузатишлар» (1917 й.), «Шеърлар» (1919 й.) номли иккита тўпламидаги шеърлар чуқур тушқунлик кайфиятида ёзилган. «Альфред Пруфрокнинг ишқий қўшиғи» номли йирик поэмаси қаҳрамони — хизматга тайёр, одобли сарой аъени, тутилиб гапирадиган одам, айниқса, аёллар билан. Бу поэма XX аср поэзиясида бир давр бўлди, кўп танқидчилар унинг аҳамияти ҳақида гапиришди, америкалик шоир Жон Берримен фикрича, замонавий поэзия «Пруфрок»дан бошлади.

Томас Элиот шоир сифатида обрў қозониш билан бир вақтда адабий танқидчи бўлиб ҳам танилди. Унинг «Жон Драйденга тан бериб» (1924 й.), «Танланган эсселар» (1932 й.) асарлари танқидчиликда «Кэмбриж мактаби», кейинчалик АҚШдаги «янги танқидчилик» деб аталган оқим юзага келишида сабабчи бўлди. Элиот адабий танқидчилик назариясига иккита муҳим тушунча олиб кирди. Бири «objectife correlative» — ҳиссий ибтидо билан муайян руҳий вазиятнинг объектив тасвирини, ҳиссиёт билан шу ҳиссиёт объектини мувофиқлаштириш; иккинчиси «dissociation of sensibility» (ўзлаштирувчанликнинг парчаланishi) — Элиотнинг тасаввурида XVII асрдан кейин поэзияда фикрлаш яхлитлигининг йўқолиши.

1922 йили Элиот «Беҳосил ер» поэмасини нашр қилди. Унинг дўсти ва мураббийси Эзра Паунд поэмани инглиз тилида ёзилган энг узун поэма, деб атади. Поэма Паунднинг таҳрирдан учдан бир қисмга қисқартирилган, 434 сатрдан иборат бўлган, лекин унда иллюзияларнинг кўплигидан Паунд бўрттириб гапирган.

«Беҳосил ер» аксари танқидчиларнинг фикрига қараганда поэзиянинг кейинги ривожига катта ҳисса қўшган асардир.

1927 йили Элиот инглиз черкови одати бўйича чўқинтирилди ва шу йилдан бошлаб Британия фуқаролигига ўтди. Бир эссесида ўзини «динда англокатолик, адабиётда классицизм тарафдори, сиёсатда — монархия тарафдори» деб атаган.

Америкада ўтган талабалик йиллари Элиот ўз аждодлари чиққан ватанга қизиқиш билдираверганидан курсдошлари ҳазил қилиб «акценти ва фуқаролигидан бошқа ҳаммаси англиялик» дейишади. «Кул муҳит» (1930 й.) поэма-

сида динда ҳам, фуқароликда ҳам Англия томонга ўтаётган пайтидаги руҳий кечинмалар ёритилган.

Элиот ёзган пьесалардан «Тош» (1934 й.), «Собордаги қотиллик» (1935 й.) муваффақият билан қўйилди, лекин кейинчилари унчалик яхши чиқмади.

Элиот 1948 йили «Замонавий поэзияга қўшган улуғ новаторлик ҳиссаси учун» Нобел мукофоти билан тақдирланди. Мукофот топшириш маросимида Швеция академияси аъзоси Элиотнинг шеърларида «бизнинг авлод онгига олмосдек ўткирлик билан кириб кетадиган хислат бор», деди. Лауреат жавоб нутқида «Нобел мукофоти шоирга берилишини поэзиянинг умуминсоний қимматини тасдиқлаш деб биламан, — деди. — Айнан шунинг учун ҳам вақт-вақти билан шоирларни тақдирлаб туриш керак. Мен Нобел мукофотига ўз хизматларимни тан олиш деб эмас, поэзиянинг аҳамияти тимсоли деб қарайман».

Шоир 1965 йили 76 ёшида вафот этди ва уни XVII аср ўрталарида боболаридан бири АҚШ томонга йўл бошлаган жой — Сомерсет қишлоғига дафн этишди.

Элиот ижодига бағишланган танқидий ва текстологик тадқиқотлар йилдан-йилга кўпаймоқда. Америкалик танқидчи Ирвин Эренпрайс ёзади: «Элиот поэзияси ахлоқ ва руҳият ичига кириб боради. Элиот бизнинг ўзгариб турадиган энг яширин ҳисларимиз ва мулоҳазаларимизнинг ақл бовар қилмайдиган табиатини тушунган ва буларни ўз усули билан ифода этишга ҳаракат қилган». Эренпрайснинг қайд қилишича, Элиот «синтаксис ва маънони бузиб, шу йўл билан ўқувчи эътиборини ўзига қаратиб, уни бадиий ижоднинг масалалари ва қадриятларига янгича қарашга мажбур этиши билан» ажралиб туради.

«Элиотнинг иккиёқлама вазифаси, — деб ёзади инглиз танқидчиси М. Брэдбрук, — шоирларнинг энг улуғи айтганидек, Кўзгуни Табиатга юзлантириб, ўз даври талқинини топиш ва шу билан бирга ҳақиқий комиллик намуналарига эргашишдан иборат бўлган».

Одисеас ЭЛИТИС

(1911 й., 2 ноябр)

Ҳақиқий исми Одисеас Аепуделис, грециялик шоир, Крит оролида туғилган. Отаси Эгей денгизидаги Лесбос оролида бадавлат ер эгаси бўлган. Олти ёшида бутун оила Афинага кўчиб ўтган. Шу ерда бошланғич ва ўрта мактаб-

ни тугатди. 1930—1935 йилларда Афина университетига ҳуқуқшуносликка ўқиди, лекин диплом ололмади, чунки поэзияга берилиб кетган эди. Француз ёзувчиси Пол Элюар асарларини кўп ўқиди, энди юзага келаётган сюрреализм билан қизиқди. Шеър ёза бошлаганидан кейин ўз фамилияси ўрнига тахаллус танлади. «ЭЛИТИС» сўзи «Эллас» (Греция), Элпида (умид), Элефтерия (озодлик), Элени (Елена — гўзаллик тимсоли) сўзларининг бош ҳарфларидан олиниб, грек тилига хос «ис» қўшимча билан ёзилган. Дастлабки шеърлари демотика — жонли мулоқот тилида ёзилган. Сюрреализмга берилган айрим шоирларнинг ижоди баъзан кулгига сабаб бўлган, лекин Элитисда бундай бўлмади, чунки у сюрреализмни грекча маънаёт билан қўшиб юбора олди. Кейинчалик, Элитис бундай изоҳ беради: «Мен ҳеч қачон изчил сюрреалист бўлмаганман. Сюрреализм поэзия учун бир мактаб бўлган, ҳолос, унинг мақсади руҳий соғломлик ва Фарбда мода бўлиб қолган рационалистик оқимларига қарши чиқиш бўлган».

Элитиснинг миллати грек бўлса-да, ўзи айтганидек, «миллий латта» бўлиб қолмаган, бироқ «Дунё руҳини бойитишга лойиқ миллий хусусиятлар»ни унутмади, 25 асрлик юнон адабиёти анъаналарини давом эттирди. Дастлабки пайтлардаги ижодида Сеферис ва Элиот сингари тушкунлик, ғамгинлик кайфиятлари бўлмаган, образлик ва оптимизмни болалик хотираларидан олди. «Мўлжаллар» (1939 й.) шеъри нур, денгиз ва ёрқин куёш образлари билан тўлиқ. «Куёш подшоҳи» (1943 й.)да ёшлик ва нурафшонликнинг ҳиссий дунёсини куйлади. Бу асар Элитисга шодлик ва руҳий соғломлик шоири, ўз даврининг кўзга кўринган лирик шоири деган шон-шухрат келтирди.

Шоир Иккинчи жаҳон урушида кичик лейтенант бўлиб, фашизмга қарши курашди. Уруш даврида орттирган тажрибаси асосида амин бўлдики, «олий поэзия — оптимистик ҳам эмас, пессимистик ҳам эмас. У — руҳнинг шундай бир учинчи ҳолатики, унда қарама-қаршилиқлар гўёки йўққа чиқади». Бундай дунёқараш натижаси ўлароқ, узундан-узоқ «Албан кампаниясида ҳалок бўлган кичик лейтенантга бағишланган ва ғамгинлик қўшиғи» номли асари дунёга келди (1943 й.). У сюрреалистик услубда ёзилган бўлиб, танқидчи Кимон Фрайэр айтганидек, «миллий руҳга кириб бориб, фақат ўз-ўзи билан эмас, ўз халқи билан

ҳам гаплашади». Асар уруш даври Греция ёшлари орасида шоирона тумордек бўлиб қолди.

Элитис урушдан кейин Афина радиосида ишлади. 1948 йили, 37 ёшида, Парижга бориб, Сорбонна университетида адабиётдан сабоқ олди. У ерда тасвирий санъат ва санъатшунослик билан қизиқди, мақолалар ёзди. Грецияга қайтиб, яна радиода ишлади. «Мария Нефели» номли поэмаси (1978 й.) оммабоп бўлиб кетди. Унга 1979 йилда «Ҳозирги замон кишисининг озодлик ва мустақиллик учун курашини грекча анъаналар йўлида ҳиссий куч ва ақлий ҳушёрлик билан тасвирлаб берган поэтик ижоди учун» Нобел мукофоти берилди.

Инглиз шоири ва прозаиги Лоренс Дарелл Элитис ҳақида ёзади: «Унинг ақли — ҳиссий метафизикага мойил, романтик ва лирик... Унинг шеърлари — дуо, улар европача онг ичида доимо сезилиб турган мангу юнон дунёсини ҳаётга чорлайди».

Хосе ЭЧЕГАРАЙ-И-ЭЙСАГИРРЕ

(1832 й., 19 апрел — 1916 й., 14 сентябр)

Испан шоири, драматурги. Отаси юнон тили бўйича профессор бўлган. 14 ёшида фалсафа бакалаври унвонини олиб, Мадриддаги техника билим юртида ўқиди. Математикани жуда яхши ўзлаштирди. Билим юртини муддатидан олдин тугатиб, муҳандис лавозимида ишлади, кейин ўзи битирган билим юртида математика ўқитувчиси бўлиб ишлади. Ҳам назарий, ҳам амалий математикадан дарс берди, илмий мақолалар, монографиялар ёзиб, ўз даврининг математик олими сифатида танилди. Сиёсий иқтисодни, фалсафани, геологияни ўрганди, бир вақт келиб драматург бўлиш ҳаёлига бормаса-да, театрга катта ихлос қўйди, бадий адабиётни кўп ўқиди.

Эчегарайнинг биографларидан бири ёзишича, ўз касбини ташлаб, машҳур математик деган шарафли номдан ҳам воз кечиб, адабиётга шўнғиб кетишига туғишган укаси сабабчи бўлган экан. Гап шундаки, 1864 йили, яъни Хосе Эчегарай 32 яшар пайтида укаси бир актли пьесани шеър билан ёзиб, ҳаваскорлар сахнасида қўйдирган. Ана шу воқеа Хосенинг ҳавасини келтирган, у ҳам бир актли шеърлий пьеса ёзади, лекин у сахналаштирилмайди.

Хосе Эчегарай бадий адабиётга бирданига кириб келмаган. Дастлаб сиёсий фаолият олиб борган. 1868 йили

ижтимоий ишлар вазири бўлди, бир йилдан сўнг савдо вазири лавозимини эгаллади, Испания парламентиغا сайланди. Молия вазири бўлиб, Банк ташкил қилди. 1874 йили мамлакатда ҳокимият ўзгаргач, сиёсий таъқиблардан қочиб Парижга кетди. Мана шу вақтдан бошлаб адабиёт ва театр билан жиддий шуғуллана бошлади. Ўша йилнинг охирида Мадридга қайтиб, «Чек дафтарчаси» пьесасини тахаллус остида чоп эттирди. Шундан кейин у математикани ҳам, сиёсий фаолиятни ҳам бир четга суриб, фақат адабиёт билан шуғулланди. Адабий ижодга шунчалик шўнғиб кетдики, йилига учтагача, йўқ деганда битта пьеса ёзди. Жами 60 та пьеса ёзди, шундан ярми шеърий услубда битилган.

Эчегарайнинг асарлари оммалашиб кетади. Бунинг бир неча омиллари бўлган. Биринчидан, классик испан театри услубини қўллади. Иккинчидан, омманинг мелодрамага ўчлигини ҳисобга олди, қўшиқ ва мусиқа аралаштириб, ҳис-ҳаяжонларни кучайтириб ёзди. Учунчидан, севги, вафо, ҳалоллик туйғуларини ўз замонаси дунёқарашларига мослаштириб ифодалади. Адабий фаолият билан шуғуллана бошлаганидан уч йил ўтиб, яъни 1877 йилда «Тентаклик ёки авлиёлик» пьесаси билан халқаро миқёсда обрў қозонди. Асарнинг бош қаҳрамони ҳалол, тўғрисиўз, ҳеч қанақа мурасага бормаيدиган одам бўлиб, атрофидагилар уни тентакка чиқариб кўядилар. Пьеса ҳақида Бернард Шоу ҳам ижобий фикр билдирди. Яна тўрт йилдан кейин ёзилган «Улуғ Галиото» пьесаси Эчегарайни машҳур қилди. Унда одамлар оғзидаги миш-мишлар бегуноҳ одамлар қурбон бўлишига сабабчи эканлиги тасвирланган. 1894 йили Эчегарай шон-шуҳрат шоҳсупасининг юқори поғонасида турган бир пайтда Испания қироллик академиясига сайланди, бироқ тез орада «1898 йил авлодлари» деб аталган адиблар пайдо бўлдики, улар Эчегарайни қаттиқ танқид қила бошладилар. Унга қўйилган айблар орасида сентименталлик, тақлидчилик, халқнинг ижтимоий эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик кабилар бор эди. Эчегарайдан кейин етишиб чиқаётган адиблар унга бутунлай тескари услубда асарлар ёза бошладилар. Шулардан бири Хосе Бенавенте-и-Маргинес бўлган.

1904 йили Нобел қўмитаси Эчегарайга ва француз шоири Фредерик Мистралга Нобел мукофоти беришга қарор қилди. Эчегарайнинг адабий хизматларини таърифлаб: «Анаъанавий испан драматургиясини тиклашдаги

кўплаб хизматлари учун» дейилган. Мукофот топшириш маросимида шоир иштирок этолмади.

Испан адилларининг ёш вакиллари Эчегарайга Нобел мукофоти берилганидан норози бўлдилар, бироқ, кейинчалик ҳушёр, зийрак мунаққидлар чиқиб, Эчегарайнинг ижодига муносиб баҳо беришди. Уларнинг таъкидлашича, Эчегарай ижодининг тарихий аҳамияти шундаки, у классик испан драматургияси билан замонавий драматургияни боғловчи кўприк вазифасини ўтаган. Шу билан бирга замонавий театрда инқилобий ўзгаришлар қилган. 1934 йилда Нобел мукофоти лауреати бўлган. Драматург Луиджи Пиранделло ижодига катта таъсир ўтказган.

ТАНТАНА, НУТҚ, МАЪРУЗА ВА ХОТИРАЛАР

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР

Тушуниб турибман: мукофот менга эмас, асарларимга — шу пайтгача мавжуд бўлмаган, инсон қалбига таяниб, пешона тери ва қалб тўлғоқлари билан яратилган, шоншухратни ҳам, манфаатни ҳам кўзламаган ишларимга берилаяпти. Шунинг учун мукофотни ишончли вакил сифатида қабул қиламан. Унинг пул қисмини бу мўътабар мукофот мақсадлари ва ўтмишига муносиб равишда сарфлаш мен учун қийин эмас.

Менга берилган эътибордан муносиб фойдаланган ҳолда, ўзини оғир ва азобли ёзувчилик меҳнатига бағишлаган ёшларга мурожаат қилишни истардим ва ишонаманки, гапларимни, вақти келиб, мен ҳозир эгаллаб турган минбарга чиқадиганлар ҳам эшитишади.

Давримизнинг фожиаси шундаки, биз, ҳаммамиз ёппасига ҳайвоний кўрқув билан яшаб келяпмиз. Бу — узоқ вақтдан бери давом этиб келаётганидан кўрқувга ўрганиб ҳам қолдик. Инсон руҳиятига тегишли ҳамма масалалардан фақат биттаси қолди: қачон бизни қириб ташлашаркин? Шунинг учун ҳам ҳозирги ёш қаламкашлар ҳақиқий адабий асарни бунёд эта оладиган, ёзишга, меҳнат қилиш ва азоб чекишга арзийдиган мавзу — одам ўзи билан ўзи курашиши муаммосини унутиб қўйдилар. Ёзувчи булар ҳақида ўйлаб кўриши, кўрқув — энг пасткаш ҳиссиёт эканини тушуниб етиши ва ниҳоят, ўз «устахонасидан» юрак ҳақиқатини, асарни абадийликка дохил қиладиган муҳаббат, ор-номус, мурувват, гурур, раҳм-шафқат, фидойи-

чик каби азалий ва абадий қадриятлардан бошқа барчасини чиқариб ташламоғи керак. Агарда ёзувчи шундай қилмас экан, унинг асари устида лаънат тошлари ўйнаб туради. У муҳаббат ҳақида эмас, шаҳвоният, беэиён мағлубиятлар, умидсиз ғалабалар ҳақида ва энг ёмони — ачинмасдан, ҳамдард бўлолмасдан ёзади. Унинг дардини ҳеч ким тушунмайди, бу дардлар ҳеч қайси қалбда из қолдирмайди. У инсоний қалб ҳақида эмас, балки жисмоний фаолият ҳақида ёзган бўлади. Ёзувчи шуларни тушуниб етмагунча, четдан туриб кузатаётган одамдек, инсониятнинг ҳалокатга юз тутиши ҳақида ёзади. Мен инсониятнинг ҳалокати ҳақидаги фикрни рад этаман. Одам боласи ҳамма нарсага чидайвергани учун инсониятни мангу дейиш осон. Зулматнинг бир чеккасидаги қонли шафақ узра илиниб турган қоядан энг сўнгги кўнгироқ ноласи узилганда ҳам битта сўнмас овоз — ОДАМ овози қолади, деган гапларни тан олмайман. Одамзот нафақат тирик қолишига, балки тангана қилишига ишонаман. Унинг мангулиги овозининг сўнмаслигида эмас, балки ўз хусусияти ва руҳиятига кўра раҳм-шафқатга, фидойиликка, матонатга мойиллигидадир. Ёзувчи ва шоирнинг бурчи — шулар ҳақида ёзиш, мардлик ор-номус, умид, раҳм-шафқат, мурувват, фидойилик каби инсонга хос азалий ифтихорни мустаҳкамлаш йўли билан одамлар қалбига мадад беришдан иборат. Уларнинг овози, шунчаки акс садо бўлмасдан, одам ҳаёт синовларига бардош бериши ва тантана қилиши учун замин, гаянч бўлмоғи лозим.

ИОСИФ БРОДСКИЙ

1

Ҳалол одам учун, бу ҳалолликни ижтимоий ролдан авло билган одам учун ва бу авлолик йўлида жуда узоққа, ҳатто ватандан узоққа қадам ташлаган одам учун (ахир, жоҳиллик ичида ўй-фикрлар ҳукмдори бўлиб яшагандан кўра демократия ичида энг омадсиз бўлиб юрган яхшироқ эмасми?) кўққисдан мана бу минбарда пайдо бўлиб қолиш жуда катта ўнғайсизлик ва синовдир.

Ҳиссиёт яна шу билан чуқурлашадики, бу ерда мендан олдин ҳам кимлардир туриб гапирган, ундан-да зўрроқ сабаби — бундай шарафга арзийдигану, лекин сазовор бўлолмай қолганлар, ушбу минбардан туриб, «урби эт орби» деганларидек, сизларга мурожаат этолмай қолганлар бор,

уларнинг яқдил сукунати сизларга етиб боролмай қийналади.

Сизларни бу ҳолатга кўниктира оладиган яқкаю ягона нарса — стилистик сабабларга кўра ёзувчи ёзувчи учун, шоир шоир учун гапира олмаслигидек бир мушоҳададир. Масалан, бу минбарда Осип Мандельштам, Марина Цветаева, Роберт Фрост, Анна Ахматова, Уистон Оден пайдо бўлиб қолганларида эди, улар ҳам фақат ўзлари ҳақида гапиролган ва, эҳтимол, қандайдир ноқулай аҳволга тушган бўлардилар.

Бу зотларнинг руҳлари мени муттасил довдиратади, бугун ҳам шундай бўляпти. Нима бўлгандаям, улар менинг сўзамоллигимни мақтамаган бўлардилар. Энг бахтли онларимда мен ўзимни уларнинг йиғиндиси, йиғиндиси бўлгандаям, ҳатто уларнинг ҳар биридан кичкина ҳис қиламан. Чунки қоғозда улардан яхшироқ бўлиш мумкин эмас. Ҳаётда ҳам мумкин эмас ва, қанчалик аччиқ ва фожиали бўлмасин, айна шуларнинг ҳаёти вақтнинг ўтиши ҳақида қайғуришга мажбур этади. Агар нариги дунё бор бўлса — улар бу дунёда яшаганларини унутиб юборишим мумкин-ку, аммо нариги дунёда мангу ҳаёт кечириш имкониятларини рад этишга кучим етмайди — агар нариги дунё бор бўлса, улар, умид қиламанки, мен ҳозир сизларга айтмоқчи бўлган гапларнинг сифати учун кечирадилар. Ахир, касбимизнинг обрў-эътибори минбарда ўзимизни тутишимиз билан ўлчанмайди-ку.

Мен фақат беш кишини тилга олдим. Уларнинг ижоди ва тақдири менга шунинг учун ҳам қимматлики, инсон ва ёзувчи сифатида улар бўлмаганида эди, менинг қадрим ҳам бир пул бўлармиди? Ҳар ҳолда, бугун мана шу минбарга чиқмаган бўлардим. Бу зотларнинг руҳлари ёруғлик манбаи — чироқлардан зиёдми ё юлдузларданми? Улар бешовлон эмас, кўпроқ эди ва исталган ҳар бири одамни мутлақо гунг қилиб қўйишга қодир эди. Уларнинг сони ҳар қандай онгли адибнинг ҳаётида беқиёс кўп. Менга қолганда эса, яна икки ҳисса ортиқ, чунки мен тақдир тақозосига кўра икки маданият одамиман. Бу икки маданиятга тегишли замондошлар ва касбдошларни, шоирлар ва носирларни ўйласам ҳам мушкулим осонлашмайди. Уларнинг иқтидорини ўзимникидан ортиқ кўраман, чунки улар менинг ҳозирги ўрним — шу минбарда пайдо бўлиб қолганларида борми, аллақачон асосий гапга ўтган бўлардилар. Сабаби, улар дунёга айтиши мумкин бўлган гаплар мени-

кига қараганда анча кўп эди. Шунинг учун мен бу ерда бир қатор танбеҳларни ўзимга раво кўраман. Улар, эҳтимол, узук-юлуқ, пала-партиш бўлиб, ўзаро қовушмаслиги билан сизларни ҳайрон қолдириши мумкин. Бироқ ўй-хаёлларимни жамлаб олиш менга берилган вақт ва касб-коримнинг ўзи мени, ҳеч бўлмаганда, бетартиблик маломатидан сақлаб қолади, деб ишонаман. Менинг касбимдаги одамлар фикрлаш изчиллигига камдан-кам даъвогарлик қила оладилар, жилла курси, фикрлаш тизимига даъво қиладилар. Лекин буниси ҳам, уларнинг одатига кўра, четдан олинган: муҳитдан, ижтимоий тузумдан, беғубор ёшлигида фалсафа билан шуғулланганидан. У ёки бу, майли, доимий бўлсин, мақсадларга эришиш учун у фойдаланилган воситалар тасодифийлигига ижодий жараённинг ўзидан бошқа, шеър тўқиш жараёнидан бошқа ҳеч нима ортиқроқ даражада ишонтиролмайди. Ахматованинг сўзига қараганда шеър, ҳақиқатдан ҳам ахлатдан ўсиб чиқади, насрнинг илдизлари-да ундан қолишмайдиган жойлардан озиқланади.

2

Агар санъат нимагадир ўргатиши (биринчи навбатда санъаткорни) рост бўлса, бу «нимагадир» — инсоний тиркичиликнинг хусусий кўринишлари бўлади. Улар хусусий тадбиркорликнинг энг қадимги ва энг асл шакли сифатида бемалол ёки беихтиёр, одамнинг айни индивидуаллик, бетакрорлик, ўзига хослик ҳисларини, уни ижтимоий ҳайвондан шахсга айлантирган ҳолда рағбатлантиради. Ҳаётда кўп нарсаларни: нон, тўшак, эътиқод, маъшуқа кабиларни биров билан баҳам кўриш мумкин, аммо шеърни, айттайлик, Районер Мария Рилькенинг шеърларини эмас. Санъат асарлари, айниқса, бадиий адабиёт, хусусан шеър одам билан бевосита мулоқотга кириб, унга юзма-юз муурожаат этади. Шунинг учун ҳам умумий фаровонлик жонкуярлари, омманинг ҳукмдорлари, тарихий зарурат жарчилари умуман санъатни, айниқса, адабиётни ва хусусан, шеърини ёмон кўришади. Чунки шеър ўқилган жойда кутилган келишувчилик ва яқдиллик ўрнига бефарқлик ва ҳар томонга тортқилашни, қатъий ҳаракат ўрнига эътиборсизлик ва ирганишни кўрадилар. Бошқача айтганда, умумий фаровонлик жонкуярлари ва омманинг ҳукмдорлари яхши кўрадиган ноллар ичига санъат «нуқта — нуқта

— вергул» қўйиб, ҳар бир нолни жуда чиройли бўлмаса-да, одам башарасига айлантириб қўяди.

Улуғ Баратинский ўзининг илҳом париси ҳақида гапирганида уни «юз ифодаси умумий бўлмаган» деб таърифлаган эди. Индивидуал мавжудликнинг маъноси ана шунақа, умумий бўлмаган ифодага киришдан иборат бўлса керак, чунки шундай ноумумийликка биз ирсий жиҳатдан тайёрланганмиз. Одам ким бўлмасин, ёзувчиси ё ўқувчи, вази-фаси шундан иборатки, у, қанчалик фаровон кўринмасин, мажбурлаб тиқиштирилган ёки четдан кўрсатилган ҳаётни эмас, ҳақиқий ўзининг ҳаётини яшаб ўтсин. Зеро, у ҳар биримизда яккаю ягона ва нима билан тугагини яхши биламиз. Ана шу ягона имкониятни бегона қиёфаларни, бегона тажрибаларни, ҳуда-беҳуда қайтариқларни такрорлашга сарфлаш зое бўларди. Ундан-да ачинарлиси, тарихий заруратлилик васвасаси таъсирида қайтариқларга рози бўлган одамнинг тобути ёнида улар биргалашиб ётмайдилар ва рози бўлганлари учун ҳам раҳмат демайдилар.

Тил ва, ўйлайманки, адабиёт ҳам, ҳар қандай шаклдаги ижтимоий ташкилотга қараганда қадимроқ, муқаррарроқ ва чидамлироқдир. Адабиёт томонидан давлатга нисбатан билдириладиган қаҳр-ғазаб, пичинг ёки бефарқлик, аслида доимийликнинг, аниқроғи — чексизликнинг вақтинчаликка, чекланганликка нисбатан бўлган акс таъсири, аксил амалидир. Ҳеч бўлмаганда, модомики, давлат адабиёт ишларига аралашини қўймас экан, адабиёт ҳам давлат ишига аралашинишга ўзини ҳақли деб билади. Сиёсий тизим, ижтимоий қурилма шакли, булар умуман ҳар қандай тизим каби, таърифга кўра, ўзини ҳозирги замонга (гоҳо келажакка ҳам) зўрлаб ёндоштиришга интилаётган ўтган замоннинг шаклидир. Касб-кори тил билан боғлиқ бўлган одам буни унутишга журъат этадиган энг сўнгги одамдир. Ёзувчи учун ҳақиқий хатар — давлат томонидан таъқиб этилиш эҳтимоллиги (кўпинча, реаллиги)дан кўра кўпроқ унинг устомонлик билан ёки доимо яхши томонга ўзгараётгандек қилиб кўрсатадиган, аммо ҳамма вақт муваққат чизгиларига сеҳрланиб қолиш эҳтимоллигидир. Давлатнинг фалсафаси, ахлоқи — эстетикаси ҳақида гапирмасак ҳам — доимо «кеча», тил ва адабиёт доимо — «бугун» ва кўпинча, айниқса, у ёки бу сиёсий тизим изчил бўлса, ҳатто — «эртага» ҳамдир. Адабиётнинг хизматларидан бири шундаки, у одамга яшаб турган вақтини аниқлашда, салафлар ва ўзига ўхшаганлар тўдаси орасидан ўзини

ажратиб олишда, «тарих қурбони» деган фахрий ном билан аталувчи қайтариқлардан қочишда ёрдам беради. Санъат умуман, ва адабиёт хусусан, такрорланишдан доимо қочиши ва беназирлиги билан ҳаётдан фарқ қилади. Оддий ҳаётда сиз битта латифани уч марта айтиб, одамларни уч марта қулдиришингиз ва уларнинг эътиборини қозонишингиз мумкин. Санъатдаги бундай муомала шакли «клише» деб аталади. Санъат мисли орқага тепмайдиган қурол ва унинг ривожини санъаткорнинг индивидуаллиги билан эмас, материалнинг динамикаси ва мантиғи билан, ҳар сафар сифат жиҳатдан янги эстетик ечим топишни талаб этадиган (ёки айтиб турадиган) воситаларнинг олдинги тақдири билан белгиланади. Ўзининг насабномасига, динамикаси, мантиғи ва келажакка эга бўлган санъат тарихга синоним эмас, балки, энг яхши ҳолда, унга параллелдир ва унинг мавжудлик усули ҳар сафар янги, эстетик реалликни яратишдан иборат. Мана, нима учун у «тараққиётдан олдинда» бўлиб қолади, асосий қуроли «Марксни аниқлаштириб олсакмикин?» деганга ўхшаш «клише»га ёпишиб қолган тарихдан илгарилаб кетади.

Ҳозирги пайтда ёзувчи, айниқса, шоир ўз асарларида кўчабоп тилдан, оломон тилидан фойдаланиши керак, деган фикр кенг тарқалган. Бу даъво демократик тамойилли ва шоир учун анча фойдали бўлиб кўрингани билан бемаънилик, ва санъатни, бу ҳолда эса, адабиётни тарихга бўйсундириб беришга уринишдан бошқа нарса эмас. Фақат, агар одамзот ўз тараққиётида тўхташи лозим, деб қарор қилган бўлсак, адабиёт халқ тилида сўзлаши керак, акс ҳолда, халқ адабиёт тилида гаплашиши керак. Ҳар қандай янги эстетик реаллик унинг реал этиклогини одам учун аниқлаштириб беради. Чунки гўзаллик — ахлоқнинг онаси, «яхши» ва «ёмон» деган тушунчалар биринчи навбатда эстетик тушунчадир, улар «яхшилик» ва «ёвузлик» тушунчаларидан огоҳ қилади. Эстетикада «ҳамма нарса рухсат берилмаган»и учун ахлоқда ҳам шундай, чунки спектрдаги ранглар сони чекланган. Ҳеч нарсани тушунмайдиган гўдак бегона одамни йиғлаб туриб, нари итарса ёки аксинча, унга талпинса, ахлоқий жиҳатдан эмас, инстинктив равишда эстетик жиҳатдан танлаётиб инкор этган ёки интилган бўлади.

Эстетик танлов ҳамма вақт индивидуал ва эстетик қайгуриш — ҳамма вақт хусусийдир. Ҳар қандай янги эстетик реаллик қайғураётган одамни янада кўпроқ хусусийлаш-

тиради ва бу хусусийлик баъзан бадиий дид ёки бошқа қандайдир шаклга кириб, ўз-ўзидан, қулга айланиб қолиш хавфидан сақланиш, балки кафолат омили бўлиб қолиши мумкин. Чунки, хусусан, бадиий дидли одам ҳар қандай сиёсий демагогияга хос бўлган қайтариқларни ва ритмик сеҳр-жодуларни қабул қилиши қийин. Гап фақат яхшилик дурдона фазилат яратишга кафолат бўлолмаслигида эмас, зулм, айниқса, сиёсий зулм доимо ёмон стилист эканлигидадир. Шахснинг тажрибаси қанчалик бой, диди қанчалар мустаҳкам бўлса, унинг ахлоқий танлови шунчалик аниқ, у шунчалик эркин, гарчи, эҳтимол, жудаям бахтли бўлолмас.

Достоевскийнинг «дунёни гўзаллик қутқаради» деган сўзини ёки Мэтью Арнольднинг «бизни поэзия қутқаради» деган фикрини соф руҳий маънодан кўра мана шунақа амалий нуқтаи назардан тушунмоқ керак. Эҳтимол, дунёни қутқариб қолиш имкони энди йўқдир, лекин айрим одамни ҳар доим қутқариш мумкин. Одамнинг эстетик ҳисси шиддат билан ривожланади, чунки у ўзининг кимлигию нимани истаётганини тўлиқ англаб етмай турибоқ ўзига нима ёқаяптию, нима ғашига тегаётганини ички туйғу билан сезади. Қайтараман: антропологик маънода одамнинг эстетиклиги ахлоқийликдан олдинда туради. (Ёзувчи Иван Ефремовнинг «Тиғ устида» рўмони «Гўзаллик — биологик мақсад» деган тезис устига қурилган — Қ. Д.) Шунинг учун санъат, хусусан, адабиёт турлар тараққиётининг иккиламчи маҳсулоти эмас, айни шунинг тескариси. Агар бизни жониворлар салтанатининг бошқа вакилларида ажратиб турадиган нарса — нутқ бўлса, адабиёт ва хусусан поэзия, ижодиётнинг энг олий шакли сифатида, кўполроқ қилиб айтганда, бизнинг турга тегишли мақсадни англатади.

Мен, ёппасига шеър тўқишу композицияга ўргатиш керак деган фикрдан йироқман, шундай бўлса-да, жамиятни зиёлилар ва бошқа тоифаларга ажратиб ташлаш, менимча, мақбул эмас. Бундай бўлиниш, ахлоқий жиҳатдан қараганда, жамиятни бойлар ва камбағалларга ажратиш билан баробар. Бироқ ижтимоий тенгсизлик мавжуд бўлиши учун яна қандайдир жисмоний, моддий асосларни тасаввур қилиш мумкин бўлса, ақлий тенгсизлик учун уларга ўрин йўқ. Тенгсизлик бошқа соҳаларда бўлиши мумкину, аммо ақлий соҳада тенглик табиат томонидан кафолатланган. Гап одамнинг маълумоти ҳақида эмас, балки нутқи-

нинг ҳосил бўлишида ва ундаги қиттайгина тахминийлик одам ҳаётига сохта танлов кириб келиши хатарини туғдиради. Адабиётнинг мавжудлиги адабиёт даражасидаги мавжудликни нафақат ахлоқан, балки — лексик жиҳатдан ҳам кўзда тутати. Агар муסיқавий асар одамга тингловчи сифатида пассив ёки ижрочи сифатида актив бўлишидан бирини танлаш имкониятини берса, адабий асар — санъат эса, Монталенинг, умидни узса бўладиган маънодаги сўзига қараганда, фақат ижрочилик ролини талаб қилади.

Менимча, одам бошқа роллардан кўра ана шунисини кўпроқ ўйнаши лозим. Ундан ҳам кўра, фаразимча, бу рол ижтимоий портлаш ва одамларнинг майдалашиб кетиши, яъни шахснинг борган сари яққаланиб бориши натижасида муқаррарлашиб боради. Мен, ўзим тенги одамларга нисбатан ҳаётни кўпроқ биламан деб ўйламайман, бироқ, назаримда, китоб дўстга ёки маъшуқага қараганда ишончлироқ суҳбатдош кўринади. Рўмон ёки шеър — монолог эмас, ёзувчининг ўқувчи билан суҳбати эса — суҳбат, ва ўта хусусий, бошқа ҳаммаси бунга кирмайди, айтиш мумкинки, икки томонлама одамовилик. Ва, шундай суҳбат чоғида ёзувчи ва ўқувчи иккови бир-бирига теппа-тенг, ёзувчи улуғми ё оддий, бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Бу тенглик — онгнинг тенглигидир ва у одам билан хотира сифатида аниқ ёки элас-элас, бир умрга қолади, шахснинг хатти-ҳаракатини белгилайди. Ижрочининг роли деганда айнан шуни назарда тутаман. Рўмон ёки шеър ёзувчи ва ўқувчининг ўзаро ёлғизлик маҳсули сифатида янада табиийроқ кўринади.

Бизнинг инсоният тарихида, келажак одами тарихида китоб — мазмун эътибори билан ғилдирак ихтиро қилинишига ўхшаган антропологик фавқулудда ҳодисадир. Бизнинг манбаларимиз ҳақида маълумот беришдан кўра кўпроқ, келажак одами деганлари нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўйиш учун пайдо бўлган китоб тажрибанинг фазода кўчиб юриш воситасидир. Кўчиб юриш тезлиги эса китоб саҳифаларини очиш тезлигига боғлиқ. Бу кўчиш бошқа ҳар қандай кўчиш сингари бир умумий маҳраждан қочишга, бу маҳражни илгари белдан юқори чиқиб, юрагимизга, онгимизга, тасаввуримизга етиб борманган чизиққа боғлаб қўйишга айланиб кетади. Бу қочиш — умумий бўлмаган юз ифодаси томонга, касрнинг сурати томонига, шахс томонга, хусусийлик томонга қочишдир. Биз, кимдан андоза олиб яратилганимиздан қатъи назар,

беш миллиард киши бўлди ва санъат чизиб кўрсатганидан бўлак келажак бизда йўқ. Акс ҳолда бизни ўтмиш, аввало, ўзининг миршабона ҳамма «чиройи» билан сиёсий ўтмиш кутиб олади.

Нима бўлганда ҳам, умуман санъат, хусусан адабиёт жамиятда камчиликнинг мулки бўлган ҳолат, назаримда, носоғлом ва хатарли кўринади. Мен давлатни кутубхонага айлантиришга чақирмайман — гарчи, шундай фикр менда кўп марта бўлган, бироқ, ишончим комилки, агар биз ҳукмдорларимизни сиёсий дастурига қараб эмас, ўқувчилик тажрибасига қараб танлаганимизда, ер куррасида ғамандуҳ камроқ бўларди. Уйлайманки, бўлажак ҳукмдордан дастлаб унинг ташқи сиёсат дастурини эмас, Стендалга, Диккенсга, Достоевскийга муносабатини сўраш керак. Ҳеч бўлмаса, шунинг учун ҳамки, инсоний хилма-хиллик ва бемаънилик адабиётнинг кундалик нонидир, адабиёт эса инсоний мавжудлик муаммоларини ечишда қўлланадиган маълум ва бўлажак тоталитар ёндошишга уринишлар йўлида ишончли тўғаноқ бўла олади. Адабиёт, жилла курса, ахлоқий суғурталаш тизими сифатида у ёки бу диний эътиқод ёки фалсафий доктринага қараганда анча самаралироқдир. Чунки бизни ўзимиздан сақлайдиган биронта қонуннинг бўлиши мумкин эмас, ҳеч бир жиноий кодекс адабиётга қарши қилинган жиноят учун жазолашни кўзда тутмайди. Ва, бундай жиноятлар ичида энг оғири муаллифни таъқиб этиш, цензура чекловлари, китобни ўтга ташлаш эмас. Булардан оғирроқ жиноятлар борки, у китобни менсимаслик, уларни ўқимасликдир. Бу жиноят учун одам ўз ҳаёти билан товон тўлайди. Агар уни миллат содир этса, у ўз тарихи билан тўлов беради. Ҳозир мен бир мамлакатда яшаб туриб, одамнинг моддий фаровонлиги билан унинг бадий нодонлиги ўртасида қандайдир муносабат бор, деб биринчилар қатори ишонган бўлардим, бироқ бундай фикрдан мен туғилиб ўсган мамлакат тарихи қайтариб турибди. Шунга кўра сабаб — оқибатлар минимумига, дағал формулага келтирилган рус фожиаси — жамият фожиасидир, ундаги адабиёт камчиликнинг — машҳур рус зиёлиларининг алоҳида ҳуқуқи, имтиёзи бўлиб қолди.

Мен бу мавзуда кўп тўхталмоқчи эмасман, бу кечада миллион одам томонидан сиёсий доктринанинг тантанаси йўлида хароб қилинган ўн миллионлаб одамларни эслатиб, сизларни қайғуга солмайман. XX асрнинг биринчи ярмида Россияда кечган бундай воқеалар автоматик ўқотар

қурул ихтиро қилинмасидан олдин содир бўлганига эътиборингизни қаратмоқчиман, холос. Россиядаги сиёсий доктринанинг ночорлигини шундан ҳам билса бўладики, уни амалга ошириш учун инсоний қурбонлар талаб қилинади. Бир нарсани айтаман: тажрибадан эмас, афсус, фақат назарий жиҳатдан келиб чиқиб фараз қиламанки, ўзига ўхшаган бир кимсага, қандай бўлмасин, бир ғоя йўлида ўқ отиш Диккенсни мутолаа қилган одам учун уни ўқимаганга қараганда оғирроқ. Мен саводлилиқ, маълумотли бўлиш ҳақида эмас, фақат ўқиш ҳақида, Диккенсни, Стендални, Достоевскийни, Флоберни, Бальзак, Мелвилл ва шу кабиларни ўқишни назарда тутяпман. Саводли, маълумотли одам эса, сиёсий трактатни ўқиб бўлгач, ўзига ўхшаган бир кимсага қўли қилт этмай ўқ отиши ва бундан ҳатто эътиқод завқини туйиши мумкин.

Поэзияга ўтишдан олдин бир нарсани қўшимча қиламан: рус тажрибасини огоҳ сифатида қабул қилган маъқулроқ, чунки Фарбнинг ижтимоий тузилмаси ҳозиргача 1917 йилдан олдинги Россиядагига ўхшаш (нафсиламрини айтганда, XIX аср рус психологик рўмонининг Фарбда оммабоп эканлиги ва замонавий рус прозасига нисбатан паст қадрланиши айнан шу сабаб билан изоҳланади. XX асрда Россияда юзага келган ижтимоий муносабатлар ўқувчига персонажларнинг исмидан кўра ғалатиноқ туюлса, эҳтимол). Россиядаги сиёсий партияларнинг ўзигина, масалан, 1917 йилги октябр тўнтариши арафасида, ҳозирги кунларда АҚШдаги ёки Буюк Британиядагидан кўп бўлса бор эдики, кам эмасди. Бошқача айтганда, эҳтиросга берилмаган одам Фарбда XIX аср давом этаётганини сезган бўларди. Россияда эса у тугади. Агар мен, у фожиа билан тугади, десам, аввало шунинг учунки, юзага келган ижтимоий ва хронологик ўзгариш ўз ортидан кўплаб инсонлар қурбонини бошлаб келди. Ҳақиқий фожиада қаҳрамон эмас, омма ҳалок бўлади.

3

Она тили — рус тили бўлган одам учун сиёсий зулм ҳақида гапириш овқат ҳазм қилишдек табиий бўлса-да, мен энди сўзимнинг мавзусини ўзгартираман. Ўз-ўзидан аён нарса ҳақидаги гапларнинг камчилиги шундаки, улар ўзининг енгиллиги, енгил эришиладиган ҳаққонийлик ҳиссиёти билан одамнинг онгини бузади. Уларнинг қизиқтирадиган нарсаси ана шунда, ва у ўз табиатига кўра, бун-

дай зулми келтириб чиқарадиган ижтимоий ислохотчи
нинг васвасасига ўхшайди. Бу васвасани ҳис этиш ва унда
қочиш қандайдир даражада менинг замондошларим, қалам
каш маслақдошларим тақдирига бўлмаса ҳам, уларнинг
қалами остидан чиққан адабиётга масъул. Бу адабиёт чет
дан туриб кузатгандагидек, тарихдан қочиш ҳам эмас, хо
тирани бўғиш ҳам эмас. «Аушвицдан кейин қандай қили
муסיқа ёзиш мумкин?» — дейди Адорно, ва рус тарих
билан таниш одам бу гапни фақат лагер номини ўзгартир
ган ҳолда такрорлаши мумкин. Такрорлаганда ҳам катта
роқ ҳуқуқ билан айта олади, чунки сталинча лагерларда
чириб кетганлар миқдори немис лагерларида қирилган
лардан анча ўтиб тушади. «Аушвицдан кейин қандай қили
ланч ёйиш мумкин?» — деди бир вақт америкалик шоир
Марк Стренд. Нима бўлгандаям, мен мансуб бўлган авло
ду муסיқани ёзишга қодир бўлиб чиқди. Бу авлод Аушвиц
крематорийлари тўла қувват билан ишлаётганда, Сталин
ўзининг худосифат, мутлақ, гўё табиат томонидан рухсат
этилган ҳокимият чўққисига кўтарилганда туғилган. Бу ав
лод крематорийларда, сталинча архипелагнинг ном-нишон
сиз, умумий қабрларида назарий жиҳатдан узилиб қоли
ши керак бўлган нарсани давом эттириш учун туғилган.
Ҳамма нарса узилиб битмагани — ҳеч бўлмаса, Россияда
— кўп жиҳатдан шу авлодга боғлиқ ва мен ўша авлоддан
эканлигимдан ғурурланишим, бугун мана шу минбарда тур
ганимдаги ғуруримдан кам эмас. Мен бугун шу ерда тури
шим ўша авлоднинг умуммаданиятга қўшган ҳиссасини тан
олишдир. Мандельштамни эсласам, дунё маданиятига
қўшган ҳисса, дегим келади. Ортга назар ташлаб, айти
шим мумкинки, биз бўм-бўш ердан, аниқроқ айтсам, вай
роналиги билан одамни қўрқитадиган ердан бошлаганмиз
ва биз онгимиздан кўра тезроқ ҳиссиётимиз билан тушу
ниб етдикки, маданиятнинг узлуксизлик самарасини қайта
яратиш, унинг ҳавзалари ва сўқмоқларини тиклаш, унда
мунда бутун қолган ва обрўсизлантирилган ҳавзаларни ўзи
миз яратган, янги ёки бизга шундай туюлган мазмун бил
лан тўлдирга бошлаш керак.

Балки бошқа йўл ҳам бўлгандир. Бу — бузилишда да
вом этиш, парчалар ва вайроналар поэтикаси, минима
лизм, нафасларнинг бўғилиш йўли. Биз бундан воз кечган
бўлсак, у ўзимизни ўзимиз драмалаштириш бўлиб туюлган
нидан эмас ёки хаёлимизда инсоний қадр-қимматга тенг
бўлган маданиятнинг бизга маълум ҳавзаларининг наслий

отижаноблигини сақлаб қолиш ғоялари билан жуда руҳландириб кетганимиздан эмас. Биз ундан шунинг учун воз кечдикки, танлов биз томондан эмас, маданиятнинг ўзидан булди ва бу танлов яна ахлоқий эмас, эстетик жиҳатдан булди. Албатта, одам ўзини маданиятнинг қуроли сифатида эмас, уни яратувчиси ва сақловчиси сифатида тасаввурини табиий. Агар мен бугун бунинг аксини тасдиқлаб турсам, сабаби — XX асрнинг сўнггида Плотинни, лорд Шефтсберини, Шеллинг ёки Новалисни бошқача ифодадашда бир сеҳр бор-йўқлигида эмас, балки сўзлашув тилида илҳом парисининг овози деб аталадиган нарса аслида тилнинг ҳукмронлиги эканидадир. Яъни, тил шоирнинг қуроли эмас, аксинча, у тилнинг ўлмайд қолиш воситасидир. Тил эса, ҳатто уни жонли мавжудот деб тасаввур қилсак-да (шунда адолат қарор топган бўларди), ахлоқий танланга қодир эмас.

Одам шеър ёзишга турли мулоҳазалар ила қўл уради: машуқанинг юрагини забт этиш учун, теваракдаги борлиққа, у хоҳ манзара бўлсин, хоҳ давлат, муносабат билдириш учун, муайян бир онда ўз руҳия-аҳволини тасвирлаш учун, шу онда ўйлаётганидек, ер юзида ўзидан бир из қолдириш учун. У шеърга онгсиз — тақлид мулоҳазалари билан қўл уради, оппоқ қоғоз ўртасида тепадан пастга қараб тушган ажи-бужи сўзлар устуни одамга, унинг дунёда тутган ҳолатини, фазонинг ўзига муносабатини эслатса керак. Бироқ, қўлига қалам тутқизган мулоҳазаларга, қалами остидан чиқадиган нарсанинг каттами-кичикми аудиторияга таъсири қандай бўлишига боғлиқ бўлмаган ҳолда! Бу ишнинг изма-из келадиган натижаси — тил билан бевосита мулоқотга кириш ҳисси, аниқроқ айтганда, унга шу онда қарам бўлиб қолиш ҳисси, у айтган ҳамма нарса ёзиб қолдирилди. Бу қарамлик — мутлақ ва шафқатсиздир, лекин ўзи озод этади. Чунки тил ёзувчидан катта ва ўтган замон томонидан берилган салоҳият — марказдан қочувчи жуда улкан қувватга эга. Бу салоҳият муайян тилда гаплашадиган миллат миқдори билан эмас, гарчи бунга ҳам боғлиқ, шу тилда ёзилган шеърнинг сифати билан аниқланади.

Қадимги юнон ва Рим муаллифларини, Дантени эсга олиш кифоя. Ҳозирги пайтда, айтайлик, рус ёки инглиз тилида яратилаётган асарлар бу тиллар яна минглаб йиллар яшаб қолишини кафолатлайди. Қайтараман: шоир тил мавжудлигининг воситасидир. Ёки, улуғ Оден айтганидек, у тилни тирик тутиб турадиган кимсадир. Ушбу сатрларни

ёзаётган мен ўлиб кетсам ҳам, уларни ўқийдиган сизлар йўқликка рихлат қилсангиз ҳам, сатрларни ифодалаган ва сиз ўқийдиган тил қолади. Тил одамдан узоқроқ яшаш қобилиятига эга эканлиги учун эмас, балки ўзгаришларга жуда яхши мослашгани учун сақланиб қолади.

Шеър ёзадиган одам ўлимидан кейинги шон-шуҳрат учун ёзмайди, гарчи шеърим ўзимдан узоқроқ яшаб қолади, деган умидга тез-тез берилса ҳам. Унинг тили кейинги қаторни айтиб тургани учун шеър ёзади. Шеърни бошлаган вақтда у нима билан тугашини билмайди ва гоҳо натижадан ўзи ҳам ҳайрон қолади, чунки кўпинча ўзи ўйлаганидан кўра яхшироқ натижа чиқади, фикри ўзи ўйлаганидан ҳам теранлашган бўлади. Мана шу — тилнинг келажаги шоирнинг ҳозирги замонига аралашгани бўлади. Бизга маълумки, билишнинг учта усули бор: аналитик, ҳиссий ва пайғамбарларга хос усул — ваҳий. Поэзия адабиётнинг бошқа жанрларидан учала усулдан бараварига (биринчи ва иккинчисидан кўпроқ) фойдаланиши билан фарқланади, чунки тилда учала усул бор. Ва, гоҳида шеър ёзадиган одам битта сўз ёрдамида бошқа ҳеч ким боролмаган, ҳатто ўзининг хаёлига келмаган жойларни забт этади. Одам шеърни шунинг учун ҳам ёзадики, шеър тўқиш онгнинг, мушоҳаданинг, дунёни тушунишнинг азим тезлатгичидир. Одам бундай тезланишни бир марта ҳис қилгандан кейин, гиёҳвандлик ёки алкогольга боғланиб қолганларидек, ўрганиб, боғланиб қолади. Тилга ана шу тарзда боғланиб қолган одамни, ўйлашимча, шоир деса бўлади.

ИВАН АЛЕКСЕЕВИЧ БУНИН

Минг тўққиз юз ўттиз учинчи йилнинг 9 ноябр куни қадимий, меҳрибон Прованснинг ўзи каби қадимий ва раҳмдил Грасс шаҳарчасида сокин, илиққина кеч кузнинг оддийгина кунларидан бири эди. Мен ўн йил давомида бу ерлардан ҳеч қаёққа чиқмай, яшаб келяпман...

Бундай кунларда қўлим ишга бормайди. Шунга қарамай, одатимга кўра, мен эрталабдан ёзув столи ёнидаман. Нонуштадан кейин ҳам шу ерга ўтираман. Деразадан ташқарига қарасам, ёмғир ёғадиган. Йўқ, бунақа кунда ишлай олмайман. Бугун кинотеатрда кундузги намоёиш бўлади, ўша ёққа бораман.

«Бельведер» жойлашган тоғдан пастга тушаётиб, шаҳарга разм солдим. Узоқдаги Каннга, бундай кунларда элас-

элас кўринадиган денгизга, Эстерелнинг туман босган чўққиларига қарарканман, «Балки шу дақиқаларда Европанинг бир четида менинг тақдирим ҳал бўлаётгандир?» деган савол беихтиёр хаёлимдан ўтди.

Кинотеатрга кирганимда Стокгольмга кетган хаёлим яна унутилди. Танаффусдан кейин «Бэби» деган қувноқ бемаънигарчилик бошланса, мен экранга қаттиқроқ тикиламан: Александр Ивановичнинг қизи Киса Куприна томоша бераётган экан. Бироқ қоронғиликда қандайдир безовталиқ бўлаётганини сезиб қолдим. Қўлчиноқ ёқилиб, кимдир елкамга қўлини қўйди-да, ҳаяжон ва тантана билан шивирлади:

— Стокгольмдан қўнғироқ қилишяпти...

Шу пайтгача ўтган ҳаётимнинг арқони узилиб кетгандек бўлди.

Уйга одатдагидан тезроқ юриб кетяпман, дилимда Кисанинг ўйинларини охиригача кўролмай қолганим армонидан бўлак ҳеч нарса йўқ, менга ҳозиргина айтилган хабарга беғамлик билан ишонмаяпман. Йўқ, ишонмаслик мумкин эмас: менинг тингчина, бундай пайтларда Грассининг тепасидаги тоғ ёнбағирларини қоплаб ётган зайтун боғлар орасида кўринмай ётган нимқоронғи уйим пастдан тепасигача чарақлатиб ёритилган эди. Юрагим маъюсгина эзилди... Ҳаётимда қандайдир бурилиш содир бўлди, чоғи...

* * *

Кечки пайт «Бельведер»да телефон қўнғироқлари тинмади. Бутун Европадаги пойтахтлардан кимлардир, турли тилларда бақариб-чақариб мени табриклашарди, почтачилар деярли бутун дунёдаги мамлакатлардан (Россиядан ташқари!) табрик телеграммаларини пешма-пеш келтириб туришди. Булар камлик қилганидек, уйим дастлабки ташриф буюрганларнинг, фотосуратчилар ва журналистларнинг шиддатига чидаб берди... Дақиқа сайин, соат сайин кўпайиб бораётган ташрифчилар ҳар томондан қўл узатиб қўлимни сиқишади, ҳаммаси ҳаяжонда, ҳаммаси бир сўз айтади. Уларнинг юз-кўзларини эслаб қололмайман, ҳаммаси аралашиб, чаплашиб кетгандек. Фотосуратчилар рангқути ўчган қандайдир бир телбанинг тасвирини бутун дунёга ёйиш илинжида чироқларини олдинма-кейин чақнатишади, бундан кўзларим қамашади. Бир томонда журналистлар саволларга кўмиб ташлашди.

— Россиядан қачон чиқиб кетгансиз?

- Йигирманчи йил бошидан эмигрантман.
- Қайтиб боришни ўйлайсизми?
- Ё, Худойим-эй! Нега энди қайтишим керак экан?
- Сизни Нобел мукофотига сазовор бўлган биринчи рус ёзувчиси, дейишади. Шу тўғрими?
- Тўғри.
- Бу мукофотни қачонлардир Лев Толстойга таклиф қилишганда, у рад этган экан. Тўғрими?
- Нотўғри. Бу мукофот ҳеч қачон, ҳеч кимга таклиф этилмайди. Мукофот бериш масаласи ҳамма вақт қатъий сир сақланади.
- Сиз Швеция академияси билан яқиндан муносабатда бўлганмисиз? У ерда танишларингиз борми?
- Ҳеч қачон, ҳеч ким!
- Қайси асарингиз учун мукофот беришди?
- Ҳамма асарларим учун бўлса керак.
- Мукофот берилишини кутганмидингиз?
- Номзодлар орасида борлигимни билардим. Менинг номзодим бир неча марта кўрсатилганидан хабарим бор. Асарларим ҳақида Бьёк, Остерлинг, Агрел каби таниқли скандинавиялик танқидчиларнинг мақтовли мақолаларини ўқиганман. Улар Швеция академияси билан яқин муносабатда эканларини эшитиб, менинг фойдамга бирор гап айтишлари мумкинлигини тахмин қилардим. Бироқ, ҳеч нимага қайтмай ишонмаганман.
- Нобел мукофотларини бериш одатда қандай ўтади?
- Ҳар йили маълум бир вақтда: ўнинчи декабрда.
- Демак, сиз шу вақтда Стокгольмга етиб боришингиз керак?
- Эҳтимол, олдинроқ етиб борарман: узоқ сафарга чиқиш завқини тезроқ туйгим келяпти. Эмигрант сифатида ҳуқуқсизлигимдан, барча эмигрантлар каби «виза» деган нарсага эришиш қийинлигидан, мана, ўн уч йилдирки, чет элга чиқолмайман. Фақат бир мартагина Англияга бориб келдим. Бу, қачонлардир тинмай дунё кезган мендек одам учун катта жудоликдир.
- Скандинавия мамлакатларида бўлганмисиз?
- Бўлмаганман. Кўп марта узоқ сафарларга чиққанман, фақат — шарққа, жанубга. Шимолни эса келажакка қолдирган эдим...
- Шундай қилиб, кутилмаганда, мени шиддатли бир тўлқин ўз домига тортиб кетди. Бу тўлқин тез кунда эсушидан ажралган мавжудликка ўхшаб қолди: эртадан кеч-

гача бир дақиқа бўлсин эркинлик, тиним йўқ. Нобел мукофотининг ҳар бир соҳиби атрофида бўладиган одатий ташвишу ғимир-ғимирлардан ташқари, мен, дунёдаги ҳеч қайси лауреат дуч келмаган ҳолатга учрадим, чунки мен эмигрантман, ғайри оддий ҳолатдаман, бутун дунёни ҳайратларга солган Россиядан чиққанман. Стокгольмнинг бу қарори Россиянинг ҳиссиётларини ҳақоратлаган ва камситган, миллий миқёсдаги воқеа бўлди.

* * *

Учинчи декабрдан тўртинчисига ўтар тунда мен Париждан узоқларда эдим. «Шимолий тезюар», биринчи классли алоҳида купе. Эҳ-ҳе, неча йиллар бўлди бундай шароитнинг ҳисларини туймаганимга! Тун яримдан ўтганда Германияда эдик. Поезднинг охири вағони майдончасида турибман. Ойнинг хира ёруғида вагон остидан, ён-веридан Россияни эслатадиган нимадир тинимсиз отилиб чиқиб, шиддат билан ортга кетарди. Булар қордан ола-чалпоқ бўлиб ўтган теп-текис ер, қор босган қандайдир дарахтлар эди...

Тонгда Ганноверга етдик. Кўзимни очиб, дераза пардасини тортсам, ойна музлаган. Рельсларни ҳам муз қоплаган. Платформада у ёқдан бу ёққа ўтаётган одамлар мўйна қалпоқ, пўстин кийишган. Бундай манзараларни кўрмаганимга анча вақт бўлди! Юрак унутмас экан!

Кечқурун бизнинг поездни «Густав V» пароходига чиқариб, Швеция қирғоқларига аста олиб кетишади. Яна саволларга жавоб бериш, фотосуратчилар чироғининг тинмай чақнаши... Швецияда мен тушган вагонни фотосуратчилар ва журналистлар тўдаси қамал қилиб олади. Ниҳоят, тун қоронғусида яна ёлғиз қолдим. Дераза ташқарисида қалин, оппоқ қорга бурканган қоп-қора ўрмон кўринади. Мен эса иссиққина купедаман, қачонлардир Николаев йўлидан кетаётгандекман...

* * *

Лауреатга мукофот бериш маросими доимо 10 декабрда, кечки соат роппа-роса бешда бошланади.

Шу куни ётоқхонам эшиги одатдагидан барвақт тақиллатилди: саккиз ярим бўлмасидан уйғотинглар, деб қўйгандим. Дик этиб турдим у бугун қанақа кун эканлигини эсладим. Энг муҳим кун! Соат саккиз. Шимол тонги ёришиб келяпти, деразамдан кўриниб турган канал қирғоғидаги чироқлар ўчмаган, Стокгольмнинг кўз ўнгимдаги қисми ўз миноралари, черковлари, саройлари билан Петербург-

ни эслатади, тонг ва кун ботиш пайтида эртактлардаги каби гўзал бўлиб кетаркан.

Мен бу кунни барвақт бошлашим керак: ўнинчи декабр — Альфред Нобел вафот этган кун, тонгданоқ цилиндр кийиб, шаҳар ташқарисидаги қабристонга бориб, унинг қабрига, яқинда вафот этган жияни Эммануэл Нобел қабрига гулчамбар қўйишим керак. Кеча яна кеч ётдим — соат уч эди, ҳозир кийина туриб чайқалапман. Иссиқ ва аччиқ кофе, бошланиб келаётган тиниқ, аёзли кун, кеч-қурун мени кутаётган мисли кўрилмаган маросим, ҳаммаси мени сергаклантирди...

Тантанага расмий таклиф лауреатларга бир неча кун илгари жўнатилади. У (француз тилида ёзилган) шведларнинг барча маросимларидагидек ўзининг аниқ-таниқлиги билан ажралиб туради: «Жаноби лауреатлар Нобел мукофотини олишлари учун 1933 йилнинг 10 декабр куни, соат тўрту эллик минутдан кечикмай Концерт Залига етиб келишлари сўралади. Аъло ҳазратлари қироллик уйи аъзолари ва сарой аъёнлари кузатувида Залга ташриф буюриб, тантананада иштирок этадилар ва соат роппа-роса бешда ҳар бир лауреатга мукофотни шахсан топшира бошлайдилар. Шундан сўнг Зал эшиклари ёпилиб, тантаналар бошланади».

Шведларнинг ҳар қандай таклифига на бир дақиқа кечикиб бориш, на икки дақиқа олдин бориш мумкин! Шунинг учун соат уч бўлмасиданоқ кийина бошладим. Бир кори-ҳол бўлиб қолиши мумкин-да. Масалан, фрак-қўйлагимнинг илматугмаси дунёдаги ҳамма тугмаларга ўхшаб, бирданига қаёққадир ғойиб бўлиб қолиши мумкин.

Соат тўрт яримда йўлга чиқдик.

Бундай пайтда шаҳар чироқлари, бир ҳисобда лауреатлар шарафига, яна бир ҳисобда, яқинлашаётган Рождество ва Янги йил муносабати билан чарақлатиб қўйилади. Мукофотларни топшириш маросимлари ўтказиладиган улкан «Муסיқа уйи» томон ошиқаётган автомобиллар оқими шунчалик тифизки, бошига мўйна қалпоқ кийган ва бизни олиб бораётган забардаст ҳайдовчи ўзига йўл топишга қийналиб қолди. Бир саф бўлиб келаётган лауреатлар кортежини кўриб қолган полициячилар, бошқа автомобилларни тўхтатиб қўйиб, жонимизга оро кирди.

Биз, лауреатлар ҳам «Муסיқа уйи»га оломон ичида кйриб бордик, лекин вестибюлда бизни ажратиб олдиларда, қандайдир йўлаклар билан бошлаб кетишди. Шунини

учун биз эстрадада пайдо бўлганимизга қадар Парад залида нималар бўлишини одамлардан эшитганман, холос.

Зал кенглиги ва баландлиги билан ҳайратга солади. Ҳамма ёқ гуллар билан безатилган, одамлар лиқ-лиқ: марварид ва бриллиантлар билан безалган юзлаб аёл либослари, юзлаб фраклар, юлдузлар, орденлар, ранго-ранг тасмалар ва тантана белгилари. Ўн минути кам бешда Швециянинг вазирлар маҳкамаси тўлалигича, дипломатик корпус, Швеция академияси ва Нобел қўмитаси аъзолари, бошқа таклиф этилганлар, ҳаммаси жой-жойига ўтириб, жимгина кутяпти. Роса бешда удайчи (жарчи) фанфара чалиб, монарх келаётганидан хабар берди. Фанфара товуши тиниб, қаердандир, осмондан қуйилаётган миллий мадҳиянинг гўзал оҳанги уланиб кетди ва монарх меросхўр шахзода билан қироллик уйининг бошқа аъзолари кузатувида Залга кириб келди. Уларнинг ортидан аъёнлар ва сарой аҳллари келишарди. Биз, тўрт нафар лауреат бу пайтда эстрадага ёндошган кичик залда кутиб турибмиз.

Мана, биз ҳам чиқадиган вақт келди. Эстрададан яна фанфаралар товуши янгради ва биз ҳақимизда ёзилган маълумотларни ўқиб эшиттирадиган академиклар ортидан эргашдик. Мен зиёфатда биринчи бўлиб нутқ сўзлашим керак экан, шунинг учун, ҳозир, маросимга кўра, эстрада (саҳна тўрида лауреатлар ўтирадиган жой)га сафнинг охирида чиқяпман. Мени Академиянинг доимий котиби Пьер Гальстрем бошлаб боряпти. Шу ерда залнинг, уни тўлдириб ўтирган одамларнинг ясанганидан ҳайратга тушдим. Таъзим билан чиқиб келаётган лауреатларни қаршилаб ҳамма, шу жумладан, монархнинг ўзи; қироллик уйи аъзолари, сарой аъёнлари ўринларидан туришди.

Эстрада ҳам улкан экан, қандайдир майда-майда, қизғиш табиий гуллар билан безатилган. Ўнг томонга академиклар учун, чап томондаги биринчи қаторга лауреатларга атаб тўртта кресло қўйилган. Тепадаги девордан Швециянинг миллий байроғи полотнолари салобат тўкиб турибди. Одатда, эстрадага лауреат яшайдиган мамлакат байроғи ҳам осиб қўйилади. Қизиқ, мендек муҳожир учун қанақа байроқ илинган экан? Совет байроғини осиб мумкин бўлмагани учун Швеция байроғини илишибди. Олижаноб иш!

Тантаналарни Нобел жамғармасининг раиси очди. У қиролни ва лауреатни табриклаб, маърузачига навбат берди. Одатга кўра, у ўз сўзини буткул Альфред Нобелга ба-

гишлайди. Бу йил унинг туғилганига юз йил тўлади. Кейин ҳар бир лауреатни таърифлайдиган маърузалар ўқилади. Ҳар маъруза ўқиб тугатилгач, маърузачи лауреатни эстрададан тушиб, қирол қўлидан мукофотни олишга таклиф этади. Мукофот Нобел дипломи солинган папка ва катта олтин медал солинган қутичадан иборат. Медалнинг бир томонига Альфред Нобел тасвири зарб қилинган, иккинчи томонига лауреатнинг исми туширилган. Антрактда Бетховен ва Григ мусиқалари янгради.

Григ — мен севиб тинглайдиган композиторлардан бири. Пьер Гальстрем мен ҳақимдаги маърузани ўқишдан олдин Григнинг янграган мусиқасини ҳузур қилиб тингладим.

Охирги дақиқа мени тўлқинлантириб юборди. Гальстремнинг нутқи гўзал бўлиши билан бирга самимий ҳам эди. У нутқини тугатгач, майин табассум билан менга француз тилида мурожаат этди:

— Иван Алексеевич Бунин, марҳамат қилиб, Залга тушиб, Олий ҳазратлари қўлларидан Швеция академияси Сизга атаган 1933 йил мукофотини қабул қилсангиз.

Шундан кейин Залга чўккан жимжитлик ичида мен эстрададан юриб, зинапоялардан аста пастга тушиб, қирол томон юрдим. У менга пешвоз чиқди. Бу пайтда Зални тўлдириб ўтирганлар турдилар. Ҳамма нафасини ичига ютиб, қирол менга нима дейишию, мен қандай жавоб қилишимни кутиб турди. Қирол мени ва мен орқали бутун рус адабиётини табриклар, илтифот билан қўлимни сиқиб қўйди. Мен унга таъзим қилиб, француз тилида жавоб қайтардим:

— Олий ҳазрат, менинг чуқур ва самимий миннатдорлигимни қабул қилишдек марҳаматингизни сўрайман.

Товушим қарсақлар ичида йўқ бўлиб кетди.

Қирол лауреатларни мукофот берилган тантаналарнинг эртасига ўз саройига таклиф этиб кутлайди, бугун кечқурун тантаналар тугагач, Нобел кўмитаси уюштирадиган зиёфатга олиб кетишади.

Зиёфатда тахт вориси раислик қилади.

Биз этиб борганимизда, у ерда Академиянинг ҳамма аъзолари, қирол уйи аъзолари ва сарой аъёнлари, дипломатик корпус, Стокгольмнинг бадиий дунёси ва бошқа таклиф этилганлар кутиб туришарди.

Столга биринчи жуфт бўлиб менинг хотиним билан валиаҳд яқинлашишди. Хотиним стол ўртасига, унинг ёнига ўтирди. Менинг ўрним малика Ингрид ёнида (у ҳозир Дания қироличаси), қиролнинг укаси шаҳзода Евгений рўпа-

расида (айтганча, у Швециянинг таниқли рассомларидан хисобланади).

Валиаҳд зиёфат нутқларини бошлаб берди. У Альфред Нобел хотирасига бағишлаб, жуда чиройли гапирди.

Кейин гапириш навбати лауреатларга берилади.

Шаҳзода ўз жойида туриб гапирди, лауреатлар эса, зиёфат берилаётган залнинг ичкарасига қўйилган, Швециянинг қадимий меъморчилик усуллари билан ясалган каттакон минбар ортига ўтиб сўзлайдилар. Радио бизнинг сўзларимизни ана шу эстрададан бутун Европага олиб ўшиттиради.

Мен француз тилида сўзлаган нутқнинг аниқ матни қуйдагича:

— Олий ҳазратлари, муҳтарама хонимлар, муҳтарам жаноблар! Тўққизинчи ноябр куни бу ердан олис бир жойда, Провансалнинг қадимий шаҳарчасидаги телефон қўнғироғи менга Швеция академиясининг қароридан хабар берди. «Бу — менинг ҳаётимдаги энг таъсирли воқеа бўлди», деган одатий гапларни ҳозир сизларга айтсам, носамимийлик қилган бўламан. Улуғ файласуфлардан бири тўғри таъкидлаганидек, хурсандчилик ҳиссиёти, у қанчалик кучли бўлмасин, худди шунақа кучли қайғу олдида ҳеч нарса эмас. Хотирамда ўчмас из қолдирадиган ушбу байрам кунига қайғу аралаштиришни ҳечам истамаган ҳолда, мен кейинги ўн беш йил давомида тортган қайғуларим хурсандчиликларимдан анча ўтиб тушди, деб айтишга журъат этман. Бу қайғулар шахсий эмас, бутунлай бошқача! Бироқ шуни қатъий таъкидлашим мумкинки, менинг ёзувчилик ҳаётимдаги хурсандчиликлар ичида замонавий техниканинг кичкина мўъжизаси бўлмиш телефоннинг Стокгольмдан Грассга узатилган қўнғироғи менда энг кўп қониқиш ҳосил қилди. Сизнинг ватандошингиз Альфред Нобел адабиёт учун таъсис этган мукофот ёзувчи меҳнатининг энг олий нишонидир! Шуҳратпарастлик деярли ҳамма одамга, ҳар бир муаллифга хос хислат, ва мен ҳам ўта ваколатли ва қаттиққўл ҳакамлар қўлидан ушбу мукофотни олганимдан гурурланаман. Бироқ, ўша тўққизинчи ноябрда мен ўзим ҳақимда ўйлаганмидим? Йўқ, бу ўта худбинлик бўларди. Энг биринчи табриклар ва телеграммалар оқими ҳаяжонларини қизгин тарзда кечириб бўлгач, тунги ёлғизлик ва жимжитликда мен Швеция академияси қарорининг аҳамияти ҳақида ўйладим. Нобел мукофоти таъсис этилгандан буён сизлар уни биринчи марта, ўз ватанидан қувгин

бўлган одамга бердингиз. Мен ким бўлибман? Франциянинг меҳмондўстлигидан фойдаланиб, унга ўз миннатдорчилигини кўксида сақлаб юрган бир қувғинман. Академиянинг жаноби аъзолари, ўз шахсиятимни ва асарларимни бир четга суриб қўй-да, сизларнинг бир ишорангизнинг ўзи қанчалар гўзал эканлигини айтишга ижозат этсангиз. Дунёда буткул мустақил соҳалар ҳам бўлиши керак. Шубҳа йўқки, ушбу стол теварагида турли-туман дунёқарашларнинг, фалсафий ва диний эътиқодларнинг вакиллари ўтиришибди. Бироқ, ҳамманинг бошини қовуштириб турган мустаҳкам бир нарса бор. Бу — фикр ва виждон эркинлиги, биз ундан ўз маданиятимиз билан қарздормиз. Ёзувчи учун бундай эркинлик — аксиома, ақида. Сизларнинг ишора эса, Академиянинг жаноби аъзолари, эркинликка муҳаббат Швециянинг ҳақиқий миллий маданияти эканлигини яна бир карра исботлади.

Нутқимни якунлаш учун яна бир неча сўз: сизларнинг қироллик уйингизга, мамлакатингиз, халқингиз ва адабиётингизга шу кундан бошлаб меҳрим тушиб қолган эмас. Санъатга ва адабиётга муҳаббат Швеция қироллик уйи учун ҳам, сизларнинг олижаноб халқингиз учун ҳам доимо анъана бўлган. Шарафли жангчи асос солган Швеция сулоласи дунёдаги энг шуҳратли сулолаларидан биридир. Қирол олий ҳазратлари, рицар — халқнинг рицар—қироли, бегона юртлардан келган, Швеция академиясининг эътиборини қозонган эркин ёзувчига юракдан чиққан ва эҳтиром тўла ҳиссиётларини изҳор этишга ижозат бергайсиз.

1933 й.

ГЕРМАН ГЕССЕ

Сизларнинг байрамона йиғинларингизни самимий ва эҳтиром ила қутларканман, ўзим меҳмонингиз сифатида иштирок этиб, миннатдорчилик билдиролмаётганимдан афсусдаман. Соғлигим ҳамма вақт яхши бўлмаган, 1933 йилдан кейин Германияда кечган ва бутун ҳаётим давомидаги меҳнатларим маҳсулини йўққа чиқарган алғов-далғов зиммамга оғир мажбуриятларни юклади ва буткул ногирон қилиб қўйди. Бироқ, руҳан синганим йўқ, ўзимни сизлар билан, аввало Нобел жамғармаси асосида ётган ғоялар, руҳнинг миллатчиликдан устун турадиган байналмилаллиги ҳақидаги ўйлар, унинг уруш ва емириш учун эмас, тинч-

лик ва келишувга хизмат қилишдек мажбуриятлари билан чамбарчас боғланганини ҳис қиляпман. Айни пайтда, менга мукофот берилиши немис тилини ва немислар маданиятга қўшган ҳиссани эътироф этишни билдиради ва мен, бу марҳаматда тинчликпарварликни, ҳамма халқларнинг маънавий ҳамжиҳатлигини тиклаш учун қўйилган қадамни кўраман. Бироқ мен бутун одамзотни маънавий жиҳатдан бир қолипга тушириб қўйиш мақсадида миллий хусусиятларни дазмоллаб ташлаш тарафдори эмасман. Йўқ! Бу дилбар ер юзида турфа ранглик, хилма-хиллик ва изчил юксалиш бор бўлсин! Турли ирқлар ва халқлар, минглаб тиллар, лак-лак дунёқарашлару ақл-заковатларнинг мавжудлиги — улуғ нарса. Агар мен урушлар, босқинлар ва забт этишларнинг муросасиз душмани бўлсам, бунинг кўплаб сабаблари орасида шуниси ҳам борки, одамзот маданиятининг тарихан шаклланган, чуқур индивидуал ва турли-туман хусусиятлари бу ёвуз кучларнинг қурбони бўляпти. Мен «улуғ соддалаштирувчи»лар душмани ва сифат тарафдориман, шаклланган ва бетақлид нарсаларни ёқлайман ва шунинг учун сизларнинг миннатдор меҳмонингиз ва ҳамкасабангиз сифатида мамлакатингиз — Швецияни, унинг тили ва маданиятини, бой ва мағрур тарихини, ўзининг табиий хислатларини сақлаш ва ривожлантириш йўлидаги барқарорлигини олқишлайман.

Мен Швецияда ҳеч бўлмаганман, лекин мана, неча ўн йиллар давомида мамлакатингиздан юборилган дўстона совғаларни олиб турибман. Биринчи совға чамаси қирқ йил илгари Сельма Лагерлёф шахсан дастхат ёзган «Исо Масиҳ афсонаси» деган китобнинг биринчи нашри эди. Ундан кейинги йилларда ҳам сизларнинг мамлакат билан қимматли мулоқотларда бўлдим ва ниҳоят, кутилмаганда сизлар менга берган навбатдаги улуғ мукофот чиқиб турибди. Чин дилдан миннатдорман.

1946 й.

АЛБЕР КАМЮ

Луи Жерменга

Сизларнинг эркин Академиянгиз менга муносиб кўрган мукофот менда уйғотган миннатдорчилик ҳисси шунинг учун ҳам чуқурки, у менинг шахсий хизматларимдан юқори туришини тушунаман. Ҳар қандай одам, айниқса, санъаткор, обрў орттиришни истайди. Мен ҳам шуни хоҳдайман.

Бироқ сизларнинг қарорингизни эшитиб, унинг қимматини ўзим билан таққосламай қололмадим. Тўғри-да, ҳали ёш бир одам, унинг ягона бойлиги — шубҳаларию ёзилмаган китоблари бўлса-да, ва бу одам ишда ҳам, биродарликда ҳам ёлғизликка ўрганиб қолган бўлса, қўққисдан уни осмонга олиб чиқиб қўядиган қарорни эшитганда саросимага тушмасинми? Бунинг устига, Европада йирик, аммо сукут сақлашга мажбур этилган ва туғилиб ўсган юртидаги туганмас мусибатларга чидаб келаётган ёзувчилар турганида, бу ёш одам ўзига кўрсатилган эҳтиромни қандай ҳис-туйғулар билан қабул қилиши мумкин?

Мен саросимага тушдим, ичимда бир жунбуш уйғонди. Ўзимни тинчлантириш учун менга бунчалик сахийлик қилган қисмат билан ҳисоб-китоб қилишга тўғри келди. Ва мен ўз хизматларим билангина унга лойиқман, деб ҳисоблай олмаганимдан, бутун ҳаётим давомидаги турли вазиятларда мадад берган бир нарсага таяндим. Бу — санъат ва ёзувчининг роли ҳақидаги тасаввурларим эди. Миннатдорлигим ва биродарлигим жўш урган бир пайтда бу тасаввурларимни баҳоли қудрат изҳор этишга руҳсат сўрайман.

Мен ўз санъатимдан ташқарида яшолмайман. Бироқ мен ҳеч қачон уни бутун дунёдан устун қўймаганман. Аксинча, бу санъат менга шунинг учун ҳам керакки, у ўзини ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан четга олмайди, мен санъаткор ва бир инсон сифатида ҳамма одамларнинг ҳаёти билан нафас олишимга имкон беради. Санъат мен учун — ёлғиз ижодкорнинг эрмаги эмас. У мен учун, умумий азоб-уқубатлар ва қувончларнинг қамровли манзарасини чизиш орқали иложи борича кўпроқ одамларга таъсир этиш усулидир. Санъат ижодкор ўз қобиғида ўралашиб қолишига йўл қўймайди, уни энг оддий ва энг умумий ҳақиқатга бўйсундиради. Кўпинча, ўзини ўзгалардан бошқачароқ ҳис қилиб, санъаткорлик қисматини танлаганлар тез орада ўз санъатларини ва оригиналликни нима билан озиқлантиришни билмай қоладилар-да, ўзлари бошқалардан ҳеч нима билан фарқ қилмаслигини тан олиш зарурлигини тушуниб қоладилар. Санъаткор, мана шунақа, ўзи билан бошқалар орасидаги — ўзи четлаб ўтолмайдиган гўзаллик ва узилиб кетолмайдиган инсоний умумийлик орасидаги — йўлнинг ўртасида зир югуравериб шаклланади. Шунинг учун ҳам ҳақиқий санъаткорлар ҳеч нарсани эътибордан соқит қилмайдилар, улар ҳукм чиқаришни эмас, тушунишни ўз бурч-

лари деб биладилар. Мабодо, улар бу дунёда ниманидир танлайдиган бўлсалар, Ницшенинг улуғ бир ифодасига кўра қози эмас, ким бўлишидан қатъи назар — меҳнаткашми ё зиёли — ижодкор бошқарадиган жамиятни кўзда тутадилар. Шунинг учун ҳам ёзувчининг роли энг мураккаб масалалар билан боғлиқ. У ўз табиатига кўра, тарих яратувчиларга эмас, уни ўз бошидан кечирадиганларга хизмат қилади. Акс ҳолда у ўз санъатини йўқотиб, ёлғиз қолади. Истибдоднинг миллионлаб аскардан иборат лашкари ҳам уни ёлғизликдан тортиб чиқаролмайди, ҳатто улар билан ёнма-ён қадам ташласа ҳам. Бироқ дунёнинг олис бурчагидаги бегона бир тутқуннинг сукути ёзувчини одамлар орасига қайтара олиш кучига эга; ҳеч бўлмаса, эркинликнинг барча имтиёзлари ичида бу сукутни эшлаш ва санъати ёрдамида уни овозлар билан тўлдириш имкони бўлади-ку.

Бундай истеъдодга етишиш учун ҳеч ким етарлича авлиё бўлолмайди. Бироқ ҳаётий ҳамма ҳолатларда номаълум ёки муваққат машхур истибдод занжирбанди ёки бугун ўз фикрларини эркин ифода эта оладиган ёзувчи одамлар билан биргалик ҳиссини туйишга қодир. Бу ҳиссиёт унинг санъатига мазмун беради, фақат у ўз касбининг улуғворлигини белгилайдиган икки вазифани баҳоли қудрат бажаришга рози бўлиши керак: булар — ҳақиқат учун, озодлик учун хизмат қилиш.

Модомики, унинг истеъдоди — одамзотни бирлаштириш экан, у ёлғон ва қуллик билан чиқишолмайди, чунки булар ҳукм сурган жойда ёлғиз одамлар сони кескин ошиб кетади. Бизнинг шахсий ожизликларимиз нима бўлишидан қатъи назар, касбимизнинг олижаноблиги зиммамизга оладиган икки мажбуриятга — билганлар ҳақида алдамаслик ва зулмга қарши кураш — мажбуриятларимизга илдиз отган, бироқ буларга амал қилиш қийин.

Тарихимизнинг ақлдан озган йигирма-ўттиз йилида ҳамма тенгдошларим қатори давр талвасаси олдида буткул ёсанкираган ва ожиз ҳолда қоларканман, бу кунларда ёзувчи бўлиш — шараф деган элас-элас ҳиссиётдан ўзимга гаянч топдим, шунга кўра бу таянч мажбурият юклайди ва фақат — ёзиш мажбуриятини эмас. Хусусан менга, бизнинг умумий тарихимиз зарбаларини ўзига қаратганлар тақсимлаб олган бахтсизлик ва умидлар юкини кучим ва имконим қадар олиш мажбуриятини юклади. Биринчи жаҳон уруши бошларида туғилиб, Гитлер ҳокимият тепасига

келганида ва сталинча катагонлар бошлаганида йигирмага кирган тенгдошларим маълумот олишни якунлайман деб турганида, ҳаёт уларни балоларга гирифтор қилди. Испания уруши ва иккинчи жаҳон уруши, азоблар, қамоқхоналар ва концлагерлар қитъасига айланган Европа муаммоси олдига қўйган бўлса, бугун улар ўз ўғилларини тарбиялаши ва ядро ҳалокати олдида турган дунёда ижод қилишлари керак. Ҳайлайманки, ҳеч ким улардан кўтаринки кайфият-ни талаб қилолмайди. Шунинг учун, менимча, ўта тушқун аҳволга тушиб қолганидан шон-шараф, ор-номусни унутиб қўйиб, замонавий нигилизм ботқоғига кириб қолганлар билан кураша туриб, улар адашаётганини тушунишга ҳаракат қилишимиз керак. Бироқ менинг юртимдаги ва Европадаги кўпчилик нигилизмни рад этган ва тарихни оқилона давом эттиришга киришиб кетган. Бу одамлар ҳалокатлар даврида ёппасига ўз-ўзини қириб ташлашга қаратилган интилишларга очиқ-ойдин курашмоқ ва қайта туғилмоқ учун яшаб қолиш санъатини ишлаб чиқишларига тўғри келди.

Ҳар бир авлод ўзини дунёни қайта қуришга масъул деб ҳисоблайди. Мен мансуб бўлган авлод эса бундай қилолмаслигини билади. Бироқ унинг вазифаси, эҳтимол, ундан каттароқдир. Бу вазифа ер курраси йўқ бўлиб кетишига халал беришдан иборат.

Носоғлом тарихни, инқилоблар таназзули, худоларни йўққа чиқарган, қутурган техникаю тугаб битган мафкуралар даврини, бевосита ҳукмронлик қилаётганлар ҳамма нарсани оппа-осон қириб ташлай оладиган, бироқ ҳеч кимни ўз гапига ишонтиролмайдиган, зиёлилари эса тубанлашиб, нафрат ва зулм малайлари бўлиб қолган даврни ўзига мерос қилиб қолган авлод содир бўлаётган воқеалар билан келишолмаслигининг бир ўзига таяниб, ўзида ва ўз атрофида ҳаёт ва ўлимга муносиб шароитни тиклаши керак бўлади. Бу авлод, бизларнинг улуғ инквизиторларимиз исталган дақиқада ўлим салтанатига айлантириб юбориши мумкин бўлган дунёнинг ҳалокатга учраши хатари олдида туриб, тушунадикки, давр билан пойга ўйнаб телбаларча югуришларда халқлар ўртасида қулликдан нари бўлган тинчликни тиклаши, меҳнат ва маданиятни яна келиштириши, одамлар орасида тотувлик кўпригини қуриши лозим. Бу улкан вазифани у қачондир бажара оладими, йўқми, номаълум, лекин дунёнинг ҳар бурчагида ҳақиқат ва озодлик бўлишига умид боғлаган, зарур бўлса, бу умид-

лар учун нафратланмасдан ҳалок бўлишга тайёр. Бу авлод ҳамма ёқда, айниқса, у ўзини қурбон қиладиган жойларда олқишларга ва мададларга сазовор. Шунинг учун мен, сизларнинг чуқур хайрихоҳлигингизга шубҳа қилмаган ҳолда, сизлар менга кўрсатган илтифотингизни шу авлодга тегишли деб ҳисоблашни истардим.

Ёзувчилик касбининг чўққиси ҳақида гапирганда, мен, ўзининг жанговар дўстлари билан ўртоқлашиш учун унвондан бўлак ҳеч вақоси йўқ ёзувчининг кимлиги ҳақида бир неча сўз айтишни истардим. У ўжар ва кўнгли нозик, инсофсиз ва адолатга чанқоқ, ўз асарларини ҳамманинг кўз ўнгида уялмасдан ва мағрурланмасдан яратади, азоб ва гўзаллик ўртасида мангу оввораи сарсон ва ўзининг мана шунақанги иккига ажралишидан тарихнинг емирувчи ҳаракати йўлига қатъи тўғаноқ бўладиган ижоди учун мавзуни чўмичлаб олишга маҳкум. Ундан тайёр жавобларни ва насихатларни кутиш мумкинми? Ҳақиқат сирли-синаотли, кўз илғамас, уни ҳар доим янгитдан, курашиб қўлга киритишга тўғри келади. Озодлик хатарли, машаққатли ва оромбахш. Биз ҳақиқат ва озодликка қийинчилик билан, бироқ қатъий илгарилаб ва бундай олис йўлда учрайдиган заифлик дақиқаларини олдиндан кўра билган ҳолда боришимиз керак. Шуларни билган қайси ёзувчи, соф виждон билан, яхши фазилатларнинг тарғиботчиси бўлишга жазм эта олади? Менинг ўзимга келсак, тан олишим керакки, ҳозир мен айтган фазилатлардан биронтасига эга бўлолмадим. Мен ҳеч қачон дунёдан, борлиқнинг қувончларидан, болалигимдан ўрганиб қолган эркин ҳаётдан воз кечолмаганман. Бироқ, бу нарсаларнинг ҳаммасига интилиш менинг хатоларим ва адашишларимга сабаб бўлган эса-да, бу интилиш ўз касбимни яхши тушунишга ёрдам берди, ҳозирда ҳам сукут сақлаб, ўзларига зўрлаб қабул қилдирилган турмуш тарзига, эркинлик бахти ёки у ҳақидаги хотираларнинг ора-чора бўладиган қисқагина йилт этиши туфайли чидаб келаётганлар билан инстинктив равишда ёнма-ён туришимда ёрдамлашяпти.

Ниҳоят, менинг кимлигим, нималар билан боғланганлигим, менинг қарзларим ва қийин эътиқодим масалалари атрофида мавҳум ҳеч нима қолмаган экан, сизлар менга муносиб кўрган бу юксак мукофотнинг ўзим учун аҳамияти ҳақида қийналмай хулоса қилишим мумкин. Ва, айта оламанки, мукофотни, мен олиб борган курашларда иштирок этиб, ҳеч қанақа имтиёзларни қўлга киритмаган,

бирок бахтсизлик ва қатағонларнинг тузини тотганларнинг хизматларини тан олиш рамзи деб қабул қилишни хоҳлардим. Сўзимнинг ниҳоясида сизларга чин дилдан миннатдорчилик билдириб, ҳар қандай санъаткор, ҳар куни ўзига-ўзи жимгина айтадиган қадимий содиқлик қасамини миннатдорчилик сифатида баралла айтаман.

1957 й.

НАЖИБ МАҲФУЗ

Аввало, Швеция академиясига ва унинг Нобел мукофоти бўйича қўмиталарига, менинг узоқ муддатли бадий меҳнатимга шунчалик катта баҳо берганлиги учун миннатдорчилик билдираман. Кўпчилик учун нотаниш тилдаги мурожаатимни очиққўнгиллик билан қарши оласизлар, деган умиддаман. Айнан шу тил — араб тили олий мукофотга сазовор бўлди. Сизларни унинг гўзаллиги билан таништириб ўтишни ўз бурчим деб биламан. Сизлар жонли араб тилини биринчи марта эшитяпсиз, ўйлайманки, бу — охиргиси эмас. Ҳали араб ёзувчилари кўп марта мана шу залда бошқа мамлакатларнинг улуғ ёзувчилари — бу безовта дунёда донишмандлик дурдоналарини яратувчилар билан бир қаторда туриш шарафига муяссар бўладилар.

Қоҳирадаги чет эл газеталаридан бирининг мухбири айтишича, менга Нобел мукофоти беришга қарор қилинганда залга оғир сукунат чўккан. Нобел мукофоти қўмитасининг аксари аъзолари «Ким у, Нажиб Маҳфуз?» дейишибди. Мана энди, шахсан ўзимни очиққўнгиллик ва самимийлик билан таништиришга ижозат бергайсиз.

Мен, бир вақтлар бир-бири билан қўшилиб кетган икки цивилизациянинг ўғлиман. Бири етти минг йил илгари, фиръавнлар даврида, иккинчиси минг тўрт юз йил муқаддам дунёга келган мусулмон цивилизацияси. Бу залда ўтирган сиз жаноблар мансуб бўлган цивилизация ҳақида гапиришга зарурият йўқ, деб ўйлайман. Сизлар соф санъат ва илм-фан фарзандларисиз. Бизлар яхши танишиб олишимиз учун иккала цивилизациядан менинг юртимда қолган мерос ҳақида эслатиб ўтмоқчиман. Фиръавнлар даври, уларнинг юришлари, империялари ҳақида кўп тўхталмайман... Булар бари узоқ ўтмиш, ҳозирги замон одамлари хаёлини кўпам безовта қилмайди. Миср цивилизацияси дастлаб қандай қилиб оламларни яратган Оллоҳнинг одамларда иймон уйғотган таълимотига мурожаат этиб тарақ-

қийёт йўлига қадам ташлагани ҳақидаги тафсилотларга берилиш зарурати ҳам йўқ. Бу жуда кўп вақтни олади.

Сизларнинг орангизда фиръавн-пайғамбар Эҳнатон даври ҳақида эшитмаган биронта одам йўқлигига ишончим комил. Бу цивилизация эришганлари, унинг санъати, адабиёти, ўлмас меъморчилик ёдгорликлари — пирамидалар, қасрлар, Сфинкс, Қарноқ кабилар ҳақида гапириш зарурати ҳам йўқ. Сиз жаноблардан кимлардир бу улуғвор ёдгорликларни ўз кўзлари билан кўрмаган бўлсалар-да, улар ҳақида ўқиганлар, сон-саноқсиз фотосуратларда кўрганлар. Шундай бўлса ҳам фиръавнлар давридан бир манзарани эслатмоқчиман. Ўзим кўп йиллар давомида қадимги дунё тарихи мавзусида ҳикоялар ва новеллалар ёзганман. Бизгача ёзма ҳолда етиб келган бир ҳикояни эшитиб кўринг.

Қадимий папирусда ёзилишича, бир фиръавнга унинг ҳарамидаги асираларидан баъзилари сарой аъёнлари билан ишқий муносабатга киргани ҳақида хабар берадилар. Ўша давр қонунларига кўра, саройда гуноҳ қилган одам зудлик билан жаллодга топширилар эди. Фиръавн энг билимдон қонуншуносларни чақириб, воқеани синчиклаб ўрганишни, кейин одил суд қилиб, адолатни тиклашни топширади. Аминманки, фиръавннинг бу қарори улуғвор пирамидалардан ҳам, кучли салтанатлару бойликлардан ҳам ортиқроқ ҳайрат уйғотади. Салтанатлар йўқ бўлиб кетди, улар ҳақидаги хотиралар фақат ёзувларда қолди. Бир вақтлар келиб, пирамидалар ҳам қулга айланади. Бироқ, ҳақиқат ва адолат, одам зотида синчков ақл, безовта қалб бор эканки, сақланиб қолаверади.

Ислом цивилизацияси ҳақида, у қандай қилиб одамларни ва сайёрамиздаги ҳамма халқларни бирликка, эркинликка, тенглик ва мурувватга даъват қилгани ҳақида кўп тўхталмайман. Ислом цивилизациясининг сизларнинг мутафаккирларингиз ҳам одамзот тарихидаги энг буюк зот деб тан олган пайғамбари ҳақида гапириб ўтирмайман. Исломнинг дунё бўйлаб ёйилиши, у барча динларни аҳилликка, Хитою Ҳиндистондан тортиб то Франциягача бўлган ораликдаги миллионлаб одамларни бир-бирига тоқатлиликка, сабрга ва яхшиликка чақиргани ҳақида ҳам кўп гапирмайман. Фақат ислом цивилизацияси тарихидан чиройли бир мисол келтираман. Муслмонлар Византия империясининг армияси билан жанг қилгандан кейин асир олинганларни қадимий юнон фалсафаси, тиббиёти, мате-

матикаси ҳақидаги китобларга алмашган эканлар. Мен буни билимга ва ҳақиқатга чанқоқ инсон руҳиятининг улуғворлиги ҳақида гувоҳлик берувчи воқеа деб биламан. Улуғ таълимотга эргашган одамлар мажусийлик цивилизацияси меваларидан тотиб кўришни лозим топибдилар.

Тақдир мени икки улуғ цивилизация юртида туғилиб, уларнинг сутидан озиқланишимни, маданий меросидан баҳраманд бўлишимни лозим кўрибди. Ана шундай заминда менинг китобларим дунёга келди. Улар сизларнинг ҳурматли академиянгиз юқори баҳосига сазовор бўлиб, адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотига лойиқ деб топилганидан бахтиёрман. Ўз номидан ҳамда иккала цивилизациянинг мангуликка кетган ижодкорлари номидан самимий ва чуқур миннатдорчилигимни қабул қилишингизни сўрайман.

Жаноблар! Эҳтимол сизлар «Қандай қилиб бу «учинчи дунё» одами ўз ақлининг эринчоқлигини енгиб ўтиб, бадий асарлар ёза қолибди?» деб ўйлаётгандирсиз? Бундай савол жуда ўринли. Ахир мен, катта қарзлар ботқоғига ботиб кетган ва ўзини очликка гирифтор қилиш йўли билангина бу қарзларни узиши мумкин бўлган юртлардан келганман. Бизнинг «учинчи дунё» бу — доимо сув тошқинида қоладиган Осиё, очликдан азоб чекаётган Африка, бу — миллионлаб одамлари оддий ҳуқуқларидан ҳам маҳрум этилган ва ўзлари одам ҳам саналмайдиган жанубий Африка. «Учинчи дунё» бу — Урдун дарёсининг ғарбий қирғоқлари, одамлари ўз ота-боболаридан қолган ерларда яшасалар-да, ўзларини тақдирнинг ўғай фарзандлари каби ҳис қиладиган Ғазо минтақаси. Бу одамлар ўзларининг оддий инсоний ҳуқуқлари учун курашга отланганлар. Энг биринчи ҳуқуқ — инсоний ҳаёт кечиришдир. Буни дунё тан олган. Қаҳрамонона кўзғолонларнинг минглаб иштирокчилари аёвсиз саваланадилар, отиб ташланадилар, қамоқхоналар ва концлагерларда азобга солинадилар, уларнинг уйи ер юзидан супириб ташланади. Буларнинг бари сайёрамизнинг юз эллик миллион араблар яшайдиган қисмида содир бўляпти! Улар, фаластинликлар азобланаётганини ва таҳқирланаётганини кўриб, қаҳр-ғазабга тўлиб кетяптилар. Агарда умумий тинчлик ва адолатга интилаётганларнинг ақли-дониши тантана қилмас экан, ҳудуддаги аҳвол катта фалокатга айланиб кетиши мумкин. Инсоният цивилизацияси ўз ривожининг масъулиятли босқичини ўтаётган шу кунларда бу одамларнинг азобланишига бефарқ қараб

бўлмайдди, улар бизнинг виждонимизга ҳавола қияптилар, амалий ҳамдардлик кўрсатишни талаб қияптилар. Мен, инсоният етарли даражада оқил, деб ҳисоблайман. Ривожланган мамлакатлар бир битимга келаётган, олимлар атроф-муҳитни, саноатнинг зарарли чиқиндиларини тозалаш учун курашаётган ҳозирги кунларда одамзотнинг ақл-заковати ўлим ва емирилишга қарши туриши зарур. Ахлоқни ва одамлар руҳиятини айнаб кетишдан сақлаб қолиш учун курашни кучайтириш зиёлиларнинг бурчидир. Биз ривожланган, улуғ давлатларнинг бошлиқларидан, соғлом фикр юргизадиган одамлардан давримизнинг юксак онги даражасига кўтарилишни талаб қилишга ҳақлимиз.

Узоқ ўтмишда ҳар бир бошлиқ ўз мамлакатаи ёки миллати ҳақида қайғурган, бошқаларни эса ўзига душман деб билган ва эксплуатация қилиш объекти деб ҳисоблаган. Бундай бошлиқлар учун энг муҳими — бошқалардан устунликка эришиш, ўз улуғлигини қатъийлаштиришдан иборат бўлган. Шундай тубан мақсадлар учун ахлоқ, тамойиллар, инсоний қадриятлар топталган, бу йўлда ҳар қандай восита ўринли ҳисобланган. Шундай мақсадларни деб сон-саноқсиз одамлар қурбон қилинган, ёлғон, хиёнат, шафқатсизлик — куч ва улуғворлик белгиси деб ҳисобланган. Энди биз инсоний қадриятларга бошқача кўз билан қарашимиз, муносабатимизни ўзгартиришимиз лозим. Ҳозирги цивилизациялашган раҳбарнинг улуғворлиги унинг дунёқараши кенглиги, бутун одамзот тақдири учун кучайган масъуллиги билан баҳоланиши керак. Ривожланган давлатлар ҳам, «учинчи дунё» мамлакатлари ҳам — ҳаммаси бир оила. Бу оилада ҳар бир одам бошқа ҳар бир одам учун, илм-фаннинг ютуқларини, инсоний донишликни ва цивилизацияни сақлаб қолиш учун ўзининг масъулият улушини зиммасига олиб юриши керак. «Учинчи дунё» номидан сизларга мана бундай чақириқ билан мурожаат қилишни ўз бурчим деб биламан: бизнинг фалокатларимизни ва кулфатларимизни четдан туриб кузатувчилар бўлманг, улардан қутулишимизга ёрдам беринглар! Бу — сизларнинг улкан имкониятларингизга мос келадиган олиҳиммат ролингиздир. Сизлар тараққий этган дунё вакиллари сифатида ер юзидаги ҳаётнинг ҳар қандай кўринишларига, ундан ҳам кўпроқ, бу улкан, айна пайтда тор дунёда яшаётган ҳар бир одамнинг ҳаётига масъулсизлар. Гапириб-гапириб қўйиш етарли эмас, қароқчиларча сиёсату чангалзор қонун-

ларини тугатиш учун амалий чора кўриш вақти келди. Биз шундай даврда яшайпмизки, раҳбарлар одамзотнинг яшаб қолиши учун, сайёрамизнинг тақдири учун жавобгардир... Одамлар, инсоният тақдири олдидаги ўз масъулиятлари даражасини англаб етишларига ёрдам беринг! Ҳализамон одамийлик, ақл-заковат, илм-фан қонунлари бир четга улоқтириб ташланмасдан олдинроқ ёрдам беринг!

Жаноблар! Сизларнинг илтифотли диққат-эътиборингизни суистеъмол қилганим учун кечиринглар. «Учинчи дунё»дан ўзининг дарду ҳасратлари билан келган одамдан бошқа ниманиям кутиш мумкин? Бунақа одам ўз қайғу ҳасратларини илм-фанга, санъатга, маънавий ва инсоний қадриятларга хизмат қилиш учун яралган сизнинг цивилизация воҳангизда тўкиб солмаса, қаерда гапиради, дейсиз? Сизнинг воҳани бунёд қилган улуғ зот тўплаган улкан бойликларини, Яратганнинг олдида ўз гуноҳларини ювиш учун, яхшилик ва илм-фан йўлига сарфлаган. Биз, «учинчи дунё» фарзандлари сиздек маърифатли арбобларни ундан намуна олишга чақирамиз. У дунёни қандай кўришни истаган бўлса, шундай дунё учун курашинг!

Жаноблар! Бугун биз яшаб турган дунё ларзаларни бошидан кечираётганига қарамай, мен барибир оптимист-лигимча қоламан. Улуғ файласуф Кантнинг яхшилик ёвузлик устидан фақат нариги дунёда ғалаба қилади, деган гапига ҳеч қачон қўшилмайман. Йўқ, яхшилик ҳар куни ғалабаларга эришади. Ёвузлик биз ўйлагандан кўра ожиз, яхшиликка қараганда кучсиз. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Яхшилик ғалаба қилмаганида одам боласи ёввойи табиатга, стихияли фалокатларга, кўрқув ва худбинликка қарши туролмаган бўларди. Каттароқ мисол келтираман: яхшилик тантана қилмаганида одамзот умуман тараққий этолмаган, миллатларга бирлашиб, техниканинг янгидан-янги мўъжизаларини ихтиро қилолмаган, коинотни ўзлаштиролмаган, инсон ҳуқуқларини овоза қилолмаган бўларди. Тўғри, ёвузлик мисли тиканак, овози ўткир, одам эса хурсандчиликдан кўра ғамташвишлар ҳақида ўйлашга мойил. Бизнинг улуғ шоиримиз Абдулали айтганидек, ўлим қайғуси туғилиш хурсандчилигидан минг карра кучлидир.

Илтифотли диққат-эътиборингиз учун, жаноблар, сизларга яна бир марта миннатдорчилик билдираман.

1988 й.

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

Швеция академияси аъзолари, хонимлар ва жаноблар!

Нутқ сўзлаш маҳоратим, риторика ва нотиклик санъатида тажрибам бўлмаса-да, мен Альфред Нобелнинг олиҳиммат ҳадясини тарқатадиганларга менга берилган мукофот учун миннатдорчилик билдираман.

Ўтмишдан не-не улуғ ёзувчиларга бундай мукофот насиб этмаганини билган ҳар қандай ёзувчи бу мукофотни тавозе билан қабул қилади. Бу улуғларни санаб чиқишга ҳожат йўқ, зеро бу ерда ўтирганлардан ҳар ким ўзи билганича ва виждонан ўзига хос рўйхат тузиб чиқишга қодир.

Мен ўз ватаним элчисидан дил сўзларимни ўқиб беришни сўролмайман. Одам ёзган нарсасига дастлабки таасуротлари тушмай қолиши ва ёзувчи гоҳо бундан фақат ютиши мумкин, бироқ эртами-кечми бу фикрлар яққол кўриниб қолади ва, ёзувчининг номи асрлар аро сақланиб қоладими ё унутилиб кетадими, ана шу фикрларга, шунингдек, унинг истеъдод даражасига боғлиқ бўлади.

Ижод чўққисига чиққанида ёзувчининг ҳаёти ёлғизликда бўлади. Ёзувчилар ташкилоти уни ёлғиз қўймаслиги мумкин, лекин асарлари сифатини оширолмайдилар. У ёлғизликдан қутулиб, ижтимоий шахсга айланар, балки, бу, аксари ҳолларда унинг ижоди зарари ҳисобига бўлади, чунки у ёлғиз ижод қилади. Агар у яхши ёзувчи бўлса, ҳар куни ўз олдида мангулик турганини ёки бунақа нарса умуман йўқлигини кўриши керак.

Ҳақиқий ёзувчи учун ҳар бир янги китоб шу пайтгача эришилмаган бир нарсага интилиш учун бошланғич нуқта бўлиши керак. Шу пайтгача ҳеч ким қилмаган ёки кимлардир ҳаракат қилгану, лекин етишолмаган нарсага қўл узатиши керак. Шунда, омади келса, ютуқни қўлга киритиши мумкин. Агарда шу пайтгача бировлар ёзган ва, ҳатто яхши ёзган нарсаларни янгичасига ёзиб, адабиётни яратиш кифоя қилганида, жуда осон иш бўларди. Ўтмишимизда ана шунақа улуғ ёзувчилар бўлгани учун ҳам ҳозирги ёзувчи узоқ-узоқларга, қўл етмайдиган, ҳеч ким ёрдам беролмайдиган манзилларга кетишга мажбур бўлади.

Эзмалик қилиб юбордим. Ёзувчи одамларга айтадиган гапини гапирмасдан, ёзиши керак. Яна бир бора миннатдорчилик билдираман.

1954 й.

Мен олган Нобел мукофотининг тарихи узун. Кўп йиллар давомида мукофотга номзодлар рўйхатида бўлганман, бироқ бундан натижа чиқавермаган.

1963 йилдаги ҳолат анча жиддий эди. Радиодан бир неча марта хабар бериб, Стокгольмда менинг номзодим муҳокама қилинаётгани ва мен лауреат бўлишим эҳтимоли ҳақида айтишди. Шунда мен ва Матильда уйимизни ҳимояси бўйича ишлаб чиққан 3-сонли режамизни ишга солдик. Уйга егуликлардан, қизил винодан ғамлаб олиб, таркидунёчилик узоққа чўзилиб кетиши эҳтимоли борлигидан Сименоннинг бир нечта детектив рўмонларидан топиб, эскириб кетган дарвозамизга каттакон қулф илдириб қўйдик.

Журналистлар кўп кутдиришмади, ёпирилиб келишди-ю, отнинг калласидек бронза қулфни кўриб, қотиб қолишди. Улар тош девор ортида ўлжасини пойлаган оч қоплондек юришди. Нимадан умид қилишдийкин? Дунёнинг нариги чеккасида Швеция академиклари олиб борган мунозаралар ҳақида уларга нима ҳам дея олардим? Бироқ журналистлар «қуруқ ёғочдан сув сиқиб чиқариш» умидини йўқотмаган эдилар.

Кечкурун бизникига Швеция элчиси аёли билан келди. Улар, мен Нобел мукофоти лауреати бўлишимга ишонганидан, ютуғимни табриклаш учун, бир сават вино ва тансиқ нарсалар кўтариб келишибди. Хурсандчилик билан овқатландик, олий мукофотга сазовор бўлган грециялик шоир Сеферис шарафига бир қадахдан вино бўшатдик. Элчи хайрлаша туриб, мени четга тортди-да:

— Журналистлар мenden интервью сўраб қолишади, — деди, — Айтингчи, ким ўзи, Сеферис?

— Билмайман, — дедим очиқчасига.

Ростини айтганда, Ер аталмиш сайёрамизнинг исталган бир ёзувчиси, у сукут сақлайдими ё инкор этадими, бари бир, Нобел мукофотини олишни истаydi.

Лотин Америкасига келсак, унинг мамлакатларида ўз номзодлари бор, орзу қилинган бу мукофотни қўлга киритиш тактикалари ва режалари бор. Шунинг учун бўлса керак, мукофотни муносиб одамлар ҳам ололмайд қолган. Масалан, Ромуло Гальегосни олайлик. Унинг кенг қамровли ижодий мероси энг юқори баҳоларга арзийди. Бироқ Венесуэла — нефт мамлакати, бошқача айтганда, жа-

рақ-жарақ пуллар мамлақати, пуллар эвазига мукофотни қўлга киритмоқчи бўлишди. Венесуэланинг Швециядаги элчиларидан бири Ромуло Гальегосни Нобел мукофоти лауреати қилишни ўзининг энг асосий вазифаси деб билди. У дабдабали зиёфатлар уюштирди, Стокгольм босмахоналарида Швеция академияси аъзоларининг асарларини испан тилига таржималарини чоп эттирди. Балки мана шунақа эпчиллик босиқ ва эҳтиёткор шведларни сергак қилгандир. Ромуло Гальегос, эҳтимол, Венесуэла элчисининг ҳаддан зиёд тиришқоқлиги туфайли, ўзи муносиб бўлган адабий мукофотни ололмай қолганини билмасдан оламдан ўтиб кетди.

Чилида, эсимда йўқ, қайси бир анжуманда, аёвсиз юмор бўлган бир воқеани айтиб беришганди. Воқеа қаҳрамони — Пол Валери. Уни Нобел мукофотига муносиб номзод дейишарди. Швеция академияси узил-кесил қарор қабул қиладиган куннинг эрта тонгида Пол Валери ўзини қаёққа қўйишни билмай, таёқни қўлга олиб, кучукни етаклаб, шаҳар чеккасидаги уйдан чиқиб кетади. Тушгача сайр қилади ва уйга қайтиб, эшикдан ҳатлаши биланоқ котибасидан «Ҳеч ким кўнғироқ қилмадими?» деб сўрайди.

— Қилишди, мосъе. Бир неча дақиқа олдин Стокгольмдан кўнғироқ қилишди.

— Нима дейишди? — дебди Валери севинчини яширолмасдан.

— Швециялик журналист хоним сиз аёлларнинг тенг-хуқуқлик учун курашларига қандай қарашингизни сўради.

Бунга Валерининг ўзи снгил истеҳзо билан гапириб берувди. Нима бўлганда ҳам, франциялик машҳур шоир, камолга етган сўз устаси Нобел мукофотини олмади-да.

Менга келсак, Нобел мукофоти масаласида ҳамма вақт ҳушёр ва босиқ бўлганимни ҳеч ким инкор этолмайди. Чилилик бир билимдон одамнинг Габриэла Мистрални кўкларга кўтариш мақсадида ёзилган китобида шоира турли манзилларга ёзган кўплаб хатларни ўқидим. Хатлар қанчалик олижаноб вазминлик билан ёзилган бўлмасин, ардоқли Нобел мукофотига етишишдек табиий бир истак билан ёзилгани кўриниб турарди. Бу хатлар мени сергаклантирди. Менинг номим номзодлар рўйхатига кирганидан (бир эмас, бир неча маротаба) буён мен Швецияда неча бор бўлдим. Бу юрт мени ёнлигимдан, Томас Лаго иккаламиз ўзимизни черковдан четлаштирилган пастор, ашадий пиёниста Йёст Берлингнинг шоғирди деб мағрурланиб юрган пайт-

ларимиздан ўзига тортади. Деярли ҳар йили номзод бўлиб юриш ҳам жонимга тегди. Ҳар йили бўладиган бунақа мусобақада менинг номимдан пойгачи отга ўхшатиб фойдаланишганидан аччиқлана бошладим. Чили ёзувчилари ўзларини Швеция академияси томонидан ҳақоратлангандек ҳис қилдилар. Хуллас, бунақа вазиятда кулгили аҳволда қолиб кетиш ҳеч гапмас.

Ниҳоят, менга 1971 йилда Нобел мукофотини беришди. Менинг исмим газеталарда пайдо бўлган ўша вақтларда мен эндигина Парижга Чилининг элчиси бўлиб боргандим. Матильда икковимиз парво қилмадик. Ҳар йили ҳафсаламиз пир бўлавериб, бу мукофот ҳақидаги гапларга бепътибор бўлиб қолгандик.

Октябр кунларидан бирида, кечки пайт ошхонага элчихонамизнинг маданият ишлари бўйича маслаҳатчиси, шоир Хорхе Эдвардс кириб қолди. Ўзига хос эҳтиёткорлик билан менга бир нарса устида гаров ўйнашни таклиф қилди. Агар менга мукофот беришса, Парижнинг энг яхши ресторанларидан бирида уни ва хотинини меҳмон қилман, беришмаса — у мени ва Матильдани таклиф қилади. Мен рози бўлдим.

Эртасига Эдвардс нима учун бунақа таклиф қилгани сабабини билиб қолдим. Стокгольмлик бир адиба ва журналист унга телефон қилиб, бу галги Нобел мукофоти Пабло Нерудага тегиши эҳтимол, деган экан.

Қўнғироқбозлик бошланди. Буэнос-Айресдан, Мексикадан журналистлар қўнғироқ қилишди, испаниялик журналистлар бўлса, мукофотни менга нақд қилиб қўйишди. Табиийки, мен биронта изоҳ бермадим, бироқ ичимда бепиштиёр безовта бўла бошладим. Ўша куни кечқурун меникига Артур Лундквист меҳмон бўлиб келди. У менинг швециялик яккаю ягона дўстим. Уч ё тўрт йил илгари уни Академияга сайлашган. У Парижга, Франциянинг жанубига ўта туриб, йўл-йўлакай кирган. Мен унга, кечки овқатдан кейин, мени элдан бурун Нобел мукофоти лауреати қилиб қўйган журналистлар билан гаплашишга қийналаётганимни айтдим.

— Менга бир яхшилик қилгин, Артур, — дедим. — Агарда шу гаплар рост бўлса, матбуотга хабар тарқашдан олдин, менга билдиргин. Мен ўзим Сальвадор Альеденга хабар етказаман. Мен у билан курашларнинг қийин пайтларида бирга бўлганман. Мукофот ҳақидаги хабарни биринчи бўлиб эшитса, хурсанд бўлади.

Академик ва шоир Лундквист ўзининг шведларга хос кўзлари билан менга тикилиб, ўта жиддийлик билан деди:

— Мен сенга ҳеч нарса айтолмайман. Бир нарса бўлса, ўша заҳоти сенга Швеция қироли ёки Швециянинг Париждаги элчиси хабар беради.

Бу гаплар 19—20 октябр кунлари бўлади. Йигирма биринчи кун эрталабдан элчихонанинг салонлари журналистлар билан тўлиб кетди. Швеция, Германия, Франция, Лотин Америкаси мамлакатлари телевидениеларининг операторлари бетоқат бўлаётганларини яширмасдилар, қатъийлик билан сукут сақлаётганимга қарши исён қилиб юборадиган сиёқлари бор эди.

Мен сукут сақлайвердим, чунки ҳеч нарса билмайманда! Соат ўн бир яримда менга Швеция элчиси кўнғироқ қилиб, қабул қилишимни сўради, нима масалада эканлигини айтмади. Унинг кўнғироғи эҳтиросларни босолмади, чунки у билан нақд икки соатдан кейин учрашамиз. Телефонлар илгаригидек жаранглайверди.

Шу дамларда Париж радиостанцияларидан бири эфирга сўнги янгиликларни тарқатди: «1971 йилнинг Нобел мукофоти чилилик шоир Пабло Нерудага берилди». Мен ўша заҳоти пастга, кўплаб журналистлар, фотосуратчилар, телевидение ходимлари билан юзма-юз кўришиш учун тушдим. Бахтимга элчихонага эски дўстларим Жан Марсенак билан Луи Арагон келишган экан. Шоир Жан Марсенакни оға-инидек яхши кўраман, у хурсандлигидан қичқиради. Луи Арагон ҳам жуда мамнун эди. Улар мени журналистлардан ҳимоя қилишди.

Мен яқинда жарроҳ тиғи остидан чиққанман, куч-қувватим тикланмаганидан оёқда зўрға турибман, гандираклайман. Ўша куни кечқурун овқатга дўстларим йиғилишди. Италиядан — Матта, Барселонадан — Гарсиа Маркес, Мехикодан — Сикейрос, Каракастан — Артур Камачо Ромирес, ўзининг қаёқлардаги бошпанасидан Кортасарлар келган. Чилилик Карлос Васальо ҳам шу ерда, у мен билан Стокгольмга бориши керак.

Иш столимда табрик телеграммалари тоғ бўлиб кетди (ҳалигача ҳаммасини ўқиб, жавоб ёзолганим йўқ). Келган кўплаб хатлар орасида битта ғалати ва дағдағалиси чиқиб қолди. Уни Голландия Гвианасидан бир негр жаноб юборибди. Газетадан қирқиб олган ўз суратини ҳам кўшибди. Юз кўриниши баҳайбат! Хатнинг мазмуни қуйилганча эди: «Мен Парамарибодаги антиколониал ҳаракат вакилиман.

Сизга Стокгольмда Нобел мукофоти беришлари муносабати билан бўладиган тантанага боришим учун менга таклифнома беришларини сўраган эдим, Швеция элчихонасидагилар мени огоҳлантириб, у ерга фақат фракда бориш керак дейишди. Фрак учун пулим йўқ, лекин уни ижарага ҳам олмайман. Озодликка чиққан америкалик бировлардан қолган эски кийимни кийишга ор қилади, мен ҳам ўзимни ерга уришни хоҳламайман. Шу муносабат билан Сизга хабар беряпманки, пешона терим билан топган пулим ҳисобига Стокгольмга бораман-да, Стокгольм матбуотида чиқиш қилиб, дунёдаги энг антиимпериалистик ва энг халқона Сиздек шоир шарафига ўтказилаётган тантананинг империалистик характерини очиб ташлайман».

Ноябрда Матильда билан Стокгольмга кетдик. Биз билан эски қадрдонларимиз боришди. Бизни ҳашаматли «Гранд-отел»га жойлаштиришди. Ҳаво совуқ, деразадан гўзал шаҳар, қирол саройи кўринади. Бу меҳмонхонага бошқа лауреатлар ҳам жойлашган. Турли-туман одамлар: димоғдор, салобатли, бошқалари — оддий, камтар, гўё, ўз устахонасидан ташқарига чиқиб қолган ишчилар ё усталар. Отелда Вилли Брандт йўқ эди, у Норвегияга тинчлик мукофотини олиш учун кетган бўлиши керак. Мен у билан гаплашишни жуда истардим, ҳозир, афсус бунинг иложи йўқ. Кейин уни бошқа учрашувларда кўрдим, бироқ яқинига боролмадим, нуқул кимлардир ўртамизда тўсиқ бўлаверди.

Тантанали маросимдан олдин мукофот топшириладиган залда репетиция бўлди. Кап-катта, салобатли одамлар уйқусидан апил-тапил туриб, шошиб-пишиб етиб келганимиз, энди қандай юриш, қандай туриш, қанақа хатти-ҳаракатлар қилишни ўрганаётганимиз, ҳаммаси бир оз кулгили. Ҳатто қайси курсига ўтиришни ҳам аниқ билиш керак. Буларнинг барчаси телекамералар кузатувида. Зал ҳайҳотдек бўм-бўш, қирол ва қироллик уйи аъзоларининг ўринлари чиройли бўлиб турибди, бу ёқда лауреатлар «атак-чечак» қилишяпти. Актёрликка ҳечам ярамайдиган лауреатларнинг репетицияларини телевидениега олиш нимага керак бўлиб қолганини ҳалигача тушунолмайман.

Мукофотни авлиё Люция куни топширишди.

Эрталабки овозлардан уйғониб кетдим. Коридордан майин кўшиқ эшитилади. Кейин тилла сочли скандинавия қизлари бошларига гулчамбарлар кийиб, қўлларида ёқил-

ган шамлар тутиб, хонамга киришди. Улар менга нонушта ва совға — денгиз тасвирланган чиройли расм — олиб келишибди.

Шундан сал кейинроқ бутун Стокгольм полициясини ташвишга солган бир иш чиқиб қолди. Навбатчи маъмур менга келган хатни узатди. Хат Париждалигимдаёқ менга биринчи хатини ёзган, ўша Голландия Гвианасидан чиққан антиколониалистдан экан. Хатда бундай дейилган: «Мен эндигина Стокгольмга келиб тушдим. Пресс-конференция чақиролмадим, бироқ инқилобий ҳаракат одами бўлганим туфайли бошқа тадбирларни белгилаб қўйдим. Иззат-нафси поймол қилинганлар ва мазлумларнинг шоири Пабло Неруда мукофотни фрак кийган ҳолда қабул қилишга йўл қўйиб бўлмайди». Шунинг учун у одам каттакон яшил қайчи сотиб олибди, у билан барчанинг кўз ўнгида «фракнинг попилтириқларини қирқиб» олармиш. Хатда: «Шулар ҳақида сизга хабар бериб қўйишни ўзимнинг бурчим деб билдим. Залда ўтирганлардан, қўлида каттакон яшил қайчи тутган бир қоратанли ўрнидан турган заҳоти, кейин нима бўлишини билиб қўйинг, деб ёздим», — деган сўзлар бор эди.

Бу хатни протоколлар бўлиmidан мени кузатиб юрган дипломатга кўрсатдим ва кулимсираб, бу тентакнинг биринчи хатини Париждаёқ олганимни ва ўйлашимча, бу бемаъни гапларни жиддий қабул қилишга арзимаслигини айтдим. Бу йигит гапимга қўшилмади.

— Бизнинг шиддатли замонда кутилмаган воқеалар содир бўлиши мумкин. Менинг вазифам — Стокгольм полициясини хабардор қилиб қўйиш, — деди у ва ўша ондаёқ ўз вазифасини бажариш учун ғойиб бўлди.

Шуни ҳам эслатишим лозимки, мен билан Стокгольмга венесуэлалик таниқли ёзувчи ва ажойиб шоир Мигель Отеро Сильва ҳам келган. У қитъамизнинг ақл-идроки ва виждони тимсоли бўлиш билан бирга менинг энг яқин дўстларимдан. Тантанали маросимга бир неча соат қолган. Овқатлана туриб унга антиколониалистнинг хати туфайли мезбонларимиз қаттиқ ташвишга тушганларини сўзлаб бердим. Шунда Мигел Отеро Сильва пешонасига «шап» этиб урди:

— Ахир, у хатни мен ёзганман-ку! Ҳазиллашгандим! Энди нима қилдик? Полиция ўрни-таги йўқ одамни қидириб юргандир?

— Энди сени қамашади. Бунақа ҳазил фақат ёввойи одамларга хос. Тегишли жазойингни оласан, — дедим.

Шу пайт швециялик кузатувчим келди. У ўз бошлиқларига хат тўғрисида хабар бериш учун кетган эди. Ўйлаб ўтирмай, биз унга бор гапни айтдик:

— Бу жуда ўринсиз, бемаъни ҳазил, — дедим. — Хат ёзган одам биз билан ўтирибди.

Бечора кузатувчим яна апил-тапил қаёққадир кетди. Бироқ, кейин билсам, полиция парамариболик негрни Стокгольмнинг ҳамма меҳмонхоналаридан сўраб улгурибди.

Барибир ҳамма эҳтиёт чораларини кўришибди. Мен Матильда билан тантана бўлаётган залга кирганимда ҳам, чиққанимда ҳам, зиёфат бўлган жойда ҳам, ҳамма ёқда бизнинг ёнимизда одатдаги швейцарлар ўрнига малласоч йигитлар кўриқлаб юришди. Улар бизнинг ёнимизга кўлида яшил қайчи ушлаган одамни яқинлаштирамаслик буйруғини олишган.

Нобел мукофотини топшириш анъанавий маросимда жуда кўп, ўта интизомли ва одобли одамлар иштирок этишди, улар лозим бўлган ўринлардагина иззат-хурмат билан чапак чалишди. Кексайиб қолган қирол ҳар биримизга кўл узатиб, кўришди, дипломни, медални ва чекни топширди, кейин биз гуллар билан безатилган саҳнага қайтиб чиқдик. Энди зал кўзимга репетициядагидан бошқача кўришиб кетди.

Айтишларича (эҳтимол, хотинимни хурсанд қилиш учун тўқишгандир?) қирол менга, бошқа лауреатларга қараганда алоҳида эътибор берганмиш: кўлимни узоқроқ тутиб турган ва ўзимга майин тикилганмиш. Эҳтимол, бу — ўтмишдаги қиролларнинг шоир аҳлига бўлган айрича муносабатининг давомидир. Бу гап ростми, ёлғонми, билмайман, нима бўлганда ҳам, шу пайтгача биронта қирол менинг кўлимни хурмат билан ё шоша-пиша бўлсаям, ушламаган.

Протоколларда қатъий ёзиб қўйилган бу маросим жуда тантанали ўтди. Ҳаётимизнинг кўп муҳим воқеаларида бўладиган тантанаворлик ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаса керак. Бу ҳам одамзот учун зарур. Менда яна шундай таассурот қолдики, Нобел мукофоти лауреатларининг саф тортиб юриши билан чекка бир ўлкалардаги мактаб болаларига мукофот топшириш маросими ўртасида ажиб бир ўхшашлик бор.

1971 й.

АЛЕКСАНДР ИСАЕВИЧ СОЛЖЕНИЦИН *

Бу минбарга, ҳамма ёзувчилар чиқиши насиб қилавермайдиган, насиб қилганда ҳам — фақат бир марта имкон бериладиган минбарга мен уч-тўртта тиркаб қўйилган зинапоядан чиқиб келганим йўқ. Юзлаб, балки минглаб чала-ярим, ўткир қиррали, муз босган зинапояларни босиб, зулмат қаъридан ўлмай чиқиб келдим. Бошқалар — эҳтимол, мендан ортиқ иқтидорли ва кучлироқ бўлганлар — ҳалок бўлишди. Улардан айримларинигина минглаб оролларга сочилиб кетган ГУЛАГ архипелагида учратдим. Таъқибларнинг тегирмон тошлари ва ишончсизлик оқибатида ҳамма билан ҳам очилиб гаплашолмадим, айримлар ҳақида фақат эшитганман, бошқа бирларини фараз қилганман, холос. Адабий ном қозониб, ўша жарликларга кулаганларнинг ҳеч бўлмаса номи қолади, аммо танилмаган, номи очиқ-ошкора айтилмаганлар қанча! Улардан деярли ҳеч ким тирик қайтмади. Бутун бошли миллий адабиёт у ёқларда нафақат тобутсиз, ҳатто ички кийимсиз, яп-яланғоч ҳолда, оёқ бармоғига боғланган ёрлиқ билан кўмиб ташланди. Бироқ рус адабиёти бир сония ҳам тўхтаб қолмади, четдан қараганда эса, ўлик туюларди. Ўрмон гуркираб ўсиши мумкин бўлган жойда ҳамма дарахтлар қирқилди-ю, бир-иккитаси тасодифан четда қолиб кетди.

Ва, мен бугун, ҳалок бўлганларнинг руҳлари кузатувида бошимни эгиб, уларни — мендан олдинроқ шунга муносиб бўлганларни мана бу минбарга ўзимдан олдин ўтказарканман, улар нималарни гапириши мумкин бўлганини қандай топаману, қандай ифода этаман?

Бу мажбурият бизни анчадан бери ўзига тортади ва уни Владимир Соловьёвнинг қуйидаги сўзлари билан тушунамиз: «Занжирланган ҳолда ҳам, биз, худолар чизган давралардан ўтишимиз шарт».

Лагернинг азобли қийноқларида, қамалганлар колоннасида турнақатор чироқлари липиллаб турган аёзли тунларда бутун дунёга ҳайқириб айтгинг келадиган ўкирик томоғингга қадалади, қани энди, дунё биттамининг овозимизни эшитса! Ўша пайтда дунё, бизнинг омадли бирор чопар айтадиган сўзларни эшитиб, шу ондаёқ жавоб қайтарадигандек туюларди...

Биздан адабиёт очиқ-ойдин зўравонликнинг аёвсиз зугумларига қарши нима қила олади, деб сўрашади. Шунини

* Маъруза қисқартириб таржима қилинди.

унутмаслик керакки, зўравонликнинг бир ўзи яшолмайди ва яшамайди ҳам, у шубҳасиз, ёлгон билан аралашиб кетади. Булар ўртасида жуда чуқур ва табиий қондошлик алоқаси бор. Зўравонликнинг ёлгондан бошқа ниқобланган нарсаси йўқ, ёлгон эса фақат зўравонлик билан тирик. Кимда-ким зўравонликни ўз усули деб эълон қилдими, ўз тамойили учун фақат ёлгонни танлаши керак. Дунёга келган зўравонлик очиқ-ойдин ҳаракат қилади ва бундан ғурурланади. Сал оёққа туриб олгандан кейин ўз атрофида бўшлиқ пайдо бўлаётганини сезади-ю, ёлгонга бурканиб, унинг хушомадларига маст бўлиб юраверади. У энди тўғридан-тўғри кекирдакка ёпишмасдан, кўпинча тобеларидан ёлгонга қасамни, унда иштирок этишни талаб этади.

Мардонавор оддий одамнинг оддий қадами ёлгонда иштирок этмаслик, ёлгон хатти-ҳаракатни қўлламаслиқдир. Ёзувчи ва санъаткорларнинг вазифаси мураккаброқ. Улар ёлгон устидан ғалаба қилишлари лозим. Ёлгон билан курашда санъат ҳамма вақт ғалаба қилган ва ғалаба қилади. Бу — ҳамма учун аён нарса. Ёлгон дунёдаги кўп нарсаларга чидаш беради, лекин санъат олдида ожиз. Ёлгонни пуфлаб салгина ўчирсанг борми, зўравонлик яланғочланиб қолади ва чириган гавдасини тутиб туролмай, қулайди. Мана, нима учун, дўстлар, биз бу ўтли соатларда дунёга мадад бера оламиз, деб ўйлайман. Куролсизликни баҳона қилмасдан, беғам бўлмасдан, жангга чиқиш керак!

Рус тилида ҳақиқат тўғрисида айтилган кўп ҳикматлар бор. Улар халқнинг улкан тажрибасини ифода этади. Хайратланарлисиси шуки, гоҳида бир дона ҳақ сўз бутун дунёни ўзига оғдириб олади.

Менинг шахсий фаолиятим ва бутун дунё ёзувчиларига айтадиган чақириғим жисм ва қувватнинг сақланиш қонунини мана шундай хаёлан бузишга асосланади.

1970 й.

СОВРИНДОРГА МАДАД БЕРГАНЛАР

«Танқид — келажакнинг меваси» деган ибора аксиома эканлиги барчага аён бўлса-да, адиблар билан мунаққидлар орасида муносабат кўпинча нохуш бўлади. Бир-бирини тушунмаслик ёки тушунишни истамаслик, субъективизм каби омиллар бунга сабаб.

У ёки бу адибга Нобел мукофоти берилганда танқидчилар биринчи бўлиб шов-шув кўтарадилар: кимлардир «ар-

зийди» деса, бошқалари «арзимаиди» дейди ва ҳар бири ўз фикрини исботлашга уринади.

1904 йилда испан драматурги Хосе Эчегарайга мукофот берилганда адибларнинг ёш авлоди, жумладан, 1922 йилда Нобел мукофоти олган бошқа бир драматург — Бенавенте-и-Мартинес, норозилик билдирди. Орадан кўп вақт ўтиб, соғлом фикр юритадиган мунаққидлар топилди-ю, Эчегарай ижодининг тарихий аҳамиятини холис баҳолаб бердилар. Улар таъкидлашича, Эчегарай классик испан драматургияси билан замонавий испан драматургиясини боғлаб турадиган бўғин бўлган. Дональд Шоу ёзади: «Эчегарай XIX аср охирларидаги испан театри инқирозининг энг характерли вакилидир». Америкалик танқидчи Вильма Ньюберии: «Луиджи Пиранделло Эчегарайдан асосий ғояларни ўзлаштириб олди, натижада замонавий театрда инқилоб қилди» (Л. Пиранделло 1934 йили Нобел мукофоти олган).

XIX асрда яшаб ижод этган даниялик машҳур танқидчи Георг Брандес Нобел мукофоти олган қатор адиблар ижодига жиддий таъсир ўтказган. У 1871 йили Копенгагенда ўқиган маърузаларида Скандинавия ёзувчиларини романтик ва миллий тасаввурлардан чекиниб, инсоний муаммоларни реалистик тасвирлашга даъват этган. 1903 йили Нобел мукофоти олган адиб Бьёрнстерне Бьёрнсон бу чақириқни қабул қилган. Брандес бўлажак лауреатнинг қатор асарларига юқори баҳо бериб, уни оммалаштиришда катта ҳисса қўшган. Масалан, унинг «Кувноқ йигит» номли қиссаси ҳақида шундай ёзади: «асар норвегияликнинг ақлини оғирлаштириб қўядиган зерикарли меланхолиядан халос этувчи салқин шабада кабидир».

1909 йили Нобел мукофоти олган швециялик адиба Сельма Лагерлёфнинг романтизм усулида ёзилган «Йёст Берлинг ҳақида сага» (1891 й.) рўмонини дастлаб ўқувчилар яхши қабул қилмадилар. Бу асар ҳақида Г. Брандес мақола ёзиб, унда романтик тамойиллар қайта туғилишини кўрсатиб бергач, обрўси ошиб, оммалашиб кетди.

Георг Брандес норвегиялик яна бир ёзувчи, Кнут Гамсун ижодида муҳим рол ўйнаган. Гамсун ёшлик йиллари тирикчилик кўйида Европа билан АҚШ орасида қатнайвериб, кўпинча оч-юпун қолиб, «Очлик» деган қисса ёзди. Ҳали ёзувчи сифатида яхши танилмаган йигитча қиссани Копенгагенда чиқадиган бир газета муҳаррири — Эдвард Брандесга кўрсатади. У эса асарни ўз иниси Георг Бран-

десга узатди. Шундай қилиб, ака-ука Брандеслар асар билан муаллифнинг афти-ангорини таққослаб, таъсирланиб кетишади ва 1890 йилда журналда босишга ёрдам беришди. Қисса тез орада овоза бўлди, Кнут Гамсун эса жиддий ёзувчи сифатида танилди. Танқидчилар қисса қахрамони — Достоевскийнинг персонажларига ўхшатишади.

Хенрик Понтоппидан Копенгаген политехника институтида ўқиб юрган кезлари пойтахтдаги энг машҳур икки нотикнинг маърузаларини тинглади. Бири — пастор Фримотт бўлса, иккинчиси — Георг Брандес эди. Мунаққид ўз маърузаларида данияликларни Фарбий Европанинг ривожланган мамлакатларига етиб олишга даъват қиларди, эътиборни кундалик муаммоларга қаратган Золя руҳидаги натурализмни ривожлантиришга чақирарди. Понтоппидан Брандес билан 1894 йили танишди. Ёзувчи уни ўзининг «Жаннатмонанд ер» трилогиясидаги бош қахрамон прототиби қилиб олган.

Морис Метерлинк ота-онасининг сўзи билан ҳуқуқшуносликка ўқиган, ўзига қолса, адабиёт соҳасига кирган бўларди. Шунда ҳам адабиётни мустақил ўқиди. Битта новелласи ва шеърий тўпламидан кейин «Малика Мален» деган эртак-пьесаси босилди. Франциялик машҳур танқидчи Октав Мирбо «Фигаро» газетасида мақола босиб, «Малика Мален»ни дурдона асар деб атади, унинг муаллифини эса Шекспир билан қиёслади. Бундай юқори баҳодан илҳомланган Метерлинк ҳуқуқшунослик ишларини йиғиштириб, бутун куч-қувватини адабиётга сарфлади.

Швейцариялик шоир Карл Шпиттелер қирқ ёшдан ошганда ҳам таниқли бўлолмади, бунга умиди ҳам йўқ эди. Ёзувчи ва танқидчи, журнал муҳаррири Йозеф Виктор Видманн эътиборига тушди, файласуф Фридрих Ницшеннинг тавсияси билан Мюнхенда чиқадиган журналга муҳаррир бўлди. Ижодий парвози бошланиб, дурдона асарларини ёзди.

Редьярд Киплинг Ҳиндистонда туғилиб ўсган ва Ҳиндистонда ижодини бошлаган. Ота-онасининг обрўси ва ўзининг тиришқоқлиги билан тўрт миллионга яқин ҳиндистонлик инглизларга танилди-ю, лекин Англияда дарров танилмади. У ишлаётган газета редактори — Уиллер, Киплингнинг «Амалдорлик куйлари» номли шеърий тўпламини нашр эттириб, бир нусхасини Англиядаги таниқли мунаққид Эндрю Лангга жўнатди. У тўпламни ўқиб, бир мақоласида ижобий баҳо берди, бироқ муаллиф номини тилга

олмади. Бундан ёмон таъсирланган Уиллер ёзувчининг «Темир йўл кутубхонаси» сериясида чиққан ҳикояларини жўнатди. Шундан сўнг танқидчи матбуот орқали «Эврика! Дунёда бир даҳо пайдо бўлибди!» дея хитоб қилди. Кейин Киплингнинг «Оддий ҳикоялар» тўплами Англияда босилди, одамлар уни катта қизиқиш билан ўқий бошладилар, 25 ёшли Киплинг Нобел мукофоти томон қадам ташлай бошлади.

Сюлли-Прюдомнинг биринчи шеърӣй тўпламига таниқли адабиётшунос яхши баҳо берган. Бундан илҳомланган ёш шоир ҳар йили янги-янги тўпламини нашр эттирди.

Франсуа Мориакнинг 1909 йилда босилган биринчи поэтик тўпламига машҳур ёзувчи Морис Баррес яхши тақриз ёзди. Бундан илҳомланган Мориак яна бир тўплам ва бир рўмон чиқарди.

Умуман, ҳар қандай адиб элга танилишида танқидчиларнинг қандайдир ҳиссаси бўлиши муқаррар.

Нобел мукофоти олган адибларнинг аксари молиявий қийинчилик билан ижод қилган. Уларга бадавлат кишилар, қироллар ёки давлат стипендия бериб турган: шунинг эвазига бошқа мамлакатларга бориб ўқиб келишган ёки саёҳатларда юриб, илҳом топишган. Масалан, Сельма Лагерлёфга Швеция қироли стипендия таъсис этган, Швеция академияси ҳам моддий ёрдам берган. Агноннинг бадий ижоди учун берлинлик ишбилармон Залман Шокен беш йил муддатга стипендия ажратиб, муддат тугагандан кейин яҳудий антологиясини таҳрир қилиш шартини қўйган. Кейинчалик Шокен Берлинда ўз нашриётини очиб, асосан, Агнон асарларини чоп этган.

Сол Беллоу Миннесота университетида ўқитувчилик қилиб юрган кезлари (1946—1948 й. й.) «Курбон» қиссасини ёзиб, Гугенхейм стипендиясига сазовор бўлди. Шунинг ҳисобига кейинги икки йилда Париж ва Римга сафар қилиб, ижод билан шуғулланди. 1953 йили нашр қилинган «Ога Марчанинг саргузаштлари» рўмони учун адабиёт бўйича миллий мукофотни қўлга киритди.

Чеслав Милош 1934 йили, 23 ёшида юрист дипломини олгандан кейин стипендия олиб, адабиёт бўйича ўқиш учун Парижга, дипломат ва шоир амакиси ёнига кетади.

Ромен Роллан университетни битиргандан кейин стипендия олиб, тарих соҳасида ўқиш учун икки йил муддат билан Римга борди.

Франс Силланпя стипендия олиб, Хельсинки университетига кириб, биология бўйича ўқиди. 1919 йилда «Адоллатли камбағаллик» рўмони Финляндиянинг маънавий ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлди, шунинг учун ҳукумат ёзувчиға умрбодлик стипендия тайинлади.

Сигрид Унсет, Ж. Кардучи, Паул Хейзе, Фолкнер, Элиот ҳам стипендия олиб, бадиий ижодларини такомиллаштирганлар.

У ҲАМ — БИР ИНСОН

Нобел мукофотиға сазовор бўлган адибларнинг биографияларига разм солсак, ҳаммаси ўзига хос хислатли, мавжуд тартибларни қабул қилолмайдиган одамлар бўлганини сезиш мумкин. Деярли барчаси болалигидан адабиётға, муסיқаға ва санъатнинг бошқа турларига қизиққан. Ота-онасининг хоҳиши билан ўқишға кириб, уни битиргач ёки битирмай ташлаб кетиб, адабиётға ўтганлар, уйида ва бошланғич мактабда олган билимлари билан қаноатланмай ўз кучи билан илмини оширганлар, ҳеч қанақа олий ёки ўрта таълим юртларини кўрмаганлар ҳам анчагина. Улар ҳам барча сингари қандайдир қусурларға эға бўлишган, нотўғри, баъзан гуноҳ ишлар қилишган...

Агнон уйида диний таълим олган ва бошланғич мактабда ўқиган, холос, лекин ўзи қадимги яҳудий оқинларидан қолган асарларни, хасидизм сектасининг таълимотини, замонавий миллий адабиётни ўқиган, 18 ёшида Галициядан Львовға келиб яҳудийлар газетасига ишға кирган. Биринчи жаҳон уруши кетаётган 1916 йили армияға чақирув комиссиясига боришдан олдин зўр бериб чекади, қандайдир дорилар ичади, кам ухлайди, натижада касалланиб госпиталға тушади. У ўз буйрагига зиён етказиб улгурган эди.

Иван Бунин дворянлар оиласидан бўлишға қарамай, ҳатто гимназияни тугатмаган. Ота-онасининг мулкидаги хўжалик ишлари ёмон аҳволға тушгани сабабли гимназияда ўқиш молиявий жиҳатдан мушкул бўлиб қолади. Ўқишни ташлаб уйида, кескин сиёсий қарашға эға бўлган акаси қўлида илм ўрганеди. Акаси Иваннинг адабиётға ихлосини сезиб, тегишли маслаҳатлар беради.

Бьёрнсон университетда бир йил ўқигач, Ослонинг сиёсий, театр ва адабий ҳаётиға киришиб кетади, ўқишни ташлаб юбореди.

Гарсиа Маркес оиладаги 16 фарзанднинг тўнғичи бўлган, туфайли ота-онасининг тарбиясидан бенаиб қолган, она томонидан бувиси ва буваси қўлида тарбияланди, АҚШдаги коллеж дипломига яқинроқ даражада билим олди.

Герман Гессе болалигиданоқ шоир бўлишни орзу қилган, лекин ота-онаси унинг руҳоний бўлишини истаб, диний мактаб (семинарий)га беришган. Бола бу ўқишни хоҳламайди, қочиб кетади. Шундан сўнг семинарий уни ўқишдан ҳайдайди. Бошқа мактабларга ўқишга киргандан кейин ҳам Гессе уларни тугатмади. Отаси диний китоблар нашриётида ишлаган, бир мунча вақт ўзи билан олиб юради. Кейин Герман ўзи билганча иш тутади: китоб савдоси, соатсоз шогирди каби бир қанча соҳаларга ўзини уради. Университет шаҳарчасида китоб савдосига ўтгач, мустақил равишда билим ошириш имконияти борлигини сезиб қолади. Немис романтикасига, Гёте асарларига берилиб кетади, ўз-ўзини тарбиялаш, мустақил билим олиш умрининг охиригача энг севимли машғулоти бўлиб қолади. Асарларининг гоёси ҳам шу мавзуга бағишланган.

Уильям Гольдинг 7 ёшидан бошлаб шеър ёзган, инглиз филологиясини ўрганган. Санъат соҳасидаги бакалаврлик ўқишини тугатмасданоқ, шеърини тўпламини нашр эттирган.

Деледда Сардиния оролининг қишлоқларидан бирида туғилиб ўсди. Саккиз яшар қизалоқ шеърлар ва жажжи ҳикоялар ёза бошлаган. Кейин XIX аср рус прозаси, Гюго, Бальзак асарларини, Сардиния афсоналарини берилиб ўқиди. 15 ёшида Римнинг энг яхши журналларидан бирида ҳикояси босилган.

Андре Жиднинг соғлиғи болалигиданоқ яхши бўлмагани сабабли ўқишлари ҳам бетартиб ҳолда кечди, гоҳ уйда, гоҳ турли мактабларда ўқиди. Париждаги диний мактабда ўқиб юганида адабиётга иҳлос кўйиб, қадимий юнон поэзияси билан қизиқди. Диндор онаси бу интилишни қўллади, мусиқани жиддий ўрганишга даъват қилди. Йигирма ёшида, лицейни битириш пайтида ёзувчи бўлишга қатъий аҳд қилди.

Нелли Закс бадавлат яҳудий оиласидан бўлиб, уйда яхши билим олган, Берлиндаги қизлар мактабида ўқиган. Уятчан, жимгина юрадиган қизча мусиқа, адабиёт ва рақс билан қизиқди, раққоса бўлишни орзу қилди. 15 ёшида Сельма Лагерлёфнинг болалар учун ёзган рўмонларини

ўқиб, катта таассурот олди, муаллифга хат ёзиб, дўстлашди. Улар кейин 35 йил давомида хат ёзишиб туришди?

Мигель Астуриас юриспруденция бўйича илмий даража олган. Иқтисодийни ўрганиш учун Лондонга бормоқчи бўлгану, Сорбонна университетида майя ҳиндуларининг мифологияси бўйича мутахассис Жорж Райно таъсирига тушиб қолган.

Сол Беллоу болалигида Шекспир ва XIX аср адабиёти-ни ўқиган. Қадимий аҳд руҳида тарбияланган, университетнинг антропология ва социология бўлимини битирган.

Генрих Бёлл ҳам болалик пайтидаёқ шеър ёза бошлаган. Ўрта мактабни тугатгач, университетда бир оз муддат ўқиган, турли хизматларни бажариб юрса ҳам ёзишдан тинмаган, 22 ёшида биринчи қиссасини чоп эттириб, танқидчиликнинг яхши баҳосини олган.

Бенавенте-и-Мартинес отаси даврида ҳуқуқ бўйича университетга кирган, ношуд талабалардан бири бўлган, отаси вафот этгач, университетни ташлаб, адабиёт билан жиддий шуғулланган. Дастлаб оқсуякларча ҳаёт кечирди, актёрлик қилди, 26 ёшида драматик асарлар ёза бошлади.

Жон Голсуорси Оксфорд университетини битириб адвокат бўлди, лекин амалда бир кун ҳам ишламади, китоб ўқишга, дунё бўйлаб саёҳат қилишга берилиб кетди. 28 ёшида амакиваччасининг хотини Ада Голсуорси билан «донлашиб» қолиб, унинг таъсирида ёзувчи бўлишга аҳд қилди. 30 ёшида биринчи китобини чоп эттирди, ўн йилдан кейин Адага уйланди.

Исаак Зингер болалигида диний мактабда ўқиди, яҳудий қонунларини ўрганди, идиш тилида ёзилган табиий фанларни, сиёсий, иқтисодий фанларни, классик адабиётни, айниқса, XIX аср рус прозасини ўқиди. Акаси таниқли ёзувчи бўлган, ундан кўп сабоқ олган. 16 ёшида ота-онасининг розилигини олиб, диний семинарияда ўқишга ваъда бериб Варшавага кетади. Бир неча ойдан кейин ўқишни ташлаб, уйига қайтади ва бадавлат оилаларда иврит тилини болаларга ўргатиб кун кўради. Яна Варшавага қайтиб, яҳудий тилида чиқадиган журналда ишлайди, 23 ёшида биринчи ҳикоясини эълон қилади.

Йоханнес Йенсен Копенгаген университетида тиббиётни ва табиий фанларни ўрганди, бироқ адабиёт билан кўпроқ шуғулланди, Гейне, Золя, Шекспир, Кнут Гамсун, Киплинг асарларини кўп мутолаа қилди. Дастлабки асарлари муваффақиятли чиққач, тиббиётдан буткул воз

кечиб, адабиёт билан шуғулланди. Саёҳатларда кўп бўлган. Улардан қайтгач, янги-янги асарларни қалаштириб ташлайверган. Бадиий асарлардан ташқари ўзининг турли илмий ва фалсафий назарияларини оммабоп тарзда ифодалаб, китоблар ёзди. Умрининг сўнгги соатларигача қўлидан қалам тушмаган.

Эйвнд Йонсон бир ёшга етмасидан отаси руҳий касалликка чалинган, онаси ўглини қариндошларига бериб юборади. 13 ёшида мактабдан кетиб, ишчилар қаторига кўшилди, Герман Гессе сингари мустақил равишда билимларини оширди.

Ясунари Кавабата болалигида расом бўлишни орзу қиларди, 12 ёшида ёзувчи бўлишга аҳд қилди. 15 ёшида ҳикоялар ёза бошлади, 24 ёшида уларни чоп эттирди. Қатъийлик унинг тиббий хислати бўлса керак. Кавабатанинг тақдири қизиқ. У Нобел мукофотини олиш маросимида сўзлаган нутқида, негадир, ўз жонига қасд қилишни қоралаб, бундай иш қилган одам қанчалик яхши бўлмасин, авлиёликдан узоқ, дейди. Тўрт йилдан кейин ўзини ўзи газ билан заҳарлаб дунёдан кўз юмди. Хулоса қилиш мумкинки, Кавабата ўз жонига қасд қилиш ҳақида кўп ўйлаган ва шу даражага ҳам бориб етган.

Элиас Канетти Вена университетининг кимё факультетини 24 ёшида битирди. Бу соҳада ишламасдан ўзини адабиётга бахш этди. 1936 йилда нашр этилган «Жаҳолат» рўмони учун 1981 йилда Нобел мукофоти олди.

Сальваторе Квазимодо 15 ёшида отасининг хоҳиши билан техника билим юртида ўқиди. Техника фанларидан кўра деворий газета чиқариш билан кўпроқ шуғулланди. 18 ёшида ўқишини Рим политехника институтига кўчирди, бари бир уни ҳам ташлаб кетди, адабий тўгаракка қўшилди.

Кнут Гамсун (Ҳамсун) ҳам тайинли маълумот олмаган. 9 ёшида тоғу тош, қир-адирларда мол боққан, кейин тоғасининг фермасида хизматкор бўлган, у ердаги қийинчиликларга чидолмай қочиб кетган, сайёр савдогар бўлиб ишлаган, этикдўзга шогирдлик қилган. Ана шундай «бахтли» болаликка қарамай, 18 ёшида дастлабки асари — «Ғалати одам» деган қиссасини нашр эттирган.

Хосе Эчегарай-и-Эйсагирре Испанияда ўз даврининг машҳур математик олими бўлган, шу соҳада китоблар ёзган, ўқитувчилик қилган. 42 ёшида ватанидан мажбуран чиқиб кетгач, чет элда адабиёт билан шуғуллана бошлаган.

Фредерик Мистрал болалигидан ўжар бўлган. Франциянинг Прованс вилоятида туғилиб ўсган. Прованс тили француз тилидан ўзгачароқ, мактабларда ўқиш фақат француз тилида олиб борилган. Фредерик фақат прованс тилида гаплашаверган. Синфдошлари уни қанчалик мазах қилмасин, провансчадан қайтмаган. Катта бўлганида прованс тилини улуғлаб, ҳамма шеърларини шу тилда ёзди, прованс тили луғатини тузди, прованс тили француз тили билан тенгхуқуқли бўлиши учун курашди ва шунга эришди.

Генрик Сенкевич мактабда ўртача ўқиган, лекин поляк тили ва адабиёти бўйича қобилияти синфдошларига қараганда юқорироқ эканлигини намоён қилган. Мактабни тугатгач, бой бир оилада ўқитувчилик қилиб юрди. 20 ёшида Варшава университетида тиббиёт ва ҳуқуқни ўрганди. Кейин ихтисосини тарих ва адабиёт соҳасига ўзгартирди, бари бир диплом ололмай, ташлаб кетди.

Харри Мартинсон етим ўсган. Олти ёшида отаси вафот этган. Онаси Харри ва унинг беш синглисини ташлаб кетган. Болалар етимхонада вояга етган. Харри бирорта ўқув юртига кириб ўқимаган, нуқул дарбадарликда яшаб, жисмоний меҳнат билан шуғулланган. Адабиётга меҳри тушиб, шеър ёза бошлаган.

Мартин дю Гар талабалик йиллари беҳафсала бўлган, ёмон ўқиган.

Синклер Льюис ижодининг дастлабки йилларида ҳикояларини чоп эттиролмай, пулдан қийналиб юганида сюжетларини Жек Лондонга сотиб кун кўрган.

У ёки бу бадиий асарни ўқиш-ўрганишда китобхон учун муаллифнинг шахсиятини билиш катта аҳамиятга эга. Мабодо шахсияти ёқмаса, китобини ўқимай қўйиши мумкин. Агарда нимаси биландир ёқса ёки қизиқтирса, китобини ўқиш эҳтимоли ортади, китоб кўлига тушиб қолишини кутиб юрмай, ўзи қидириб топади, ўқийди. Шу йўл билан асардан муаллифнинг шахсиятини қидиради, тахминлари ва гумонларига жавоб излайди. Ҳозиргача ўзбек китобхонлари учун ғарб ёзувчиларидан кўплари, айниқса, биз илгари капиталистик деб айирмачилик қиладиган мамлакатлардаги ёзувчиларнинг асарлари, биографиялари қоронғилигича қоляпти. Улар орасида Нобел мукофоти олганлар, шахсияти ғаройиб, тақдири фожиали бўлганлар бор. Масалан, Андре Жид, Томас Манн ва (лауреат бўлмаса-да, эслаймиз) Оскар Уайльднинг ёмон

бир одатлари бўлган, одамлар буни билган, ҳатто матбуотда овоза бўлган. Шунга қарамасдан уларнинг асарлари ўқилган, ўрганилган, тадқиқ этилган, ўзлари гоҳ обрў-этиборга сазовор бўлиб, гоҳ обрўсизланган. Ҳаётнинг мана шунақанги тўфонларига дош берган одамларга қойил қолса арзийди.

Томас Манн 26 ёшида ёзган энг буюк асари — «Бруден-брокклар» рўмони учун Нобел мукофоти олган. **Андре Жид** ўзининг энг машҳур рўмони «Қалбаки пул ясовчилар» (1926 й.) рўмонини дўсти Мартен дю Гарга бағишлаган ва 1947 йили лауреат бўлган. **Дю Гар** 1937 йили Нобел мукофоти олган, «Африкача эйтироф» (1931 й.) асарида яқин қариндошларнинг жинсий алоқада бўлишини очиқ-ойдин ҳикоя қилган. Мутахассислар ёзишича, «Индамас» (1932 й.) номли пьесасида ўзининг гомосексуализмга қизиқишини ифодалаган.

Жозуэ Кардуччи биографиясида қизиқ ҳолатлар учрайди. Унинг отаси ўта қизиққонлигидан ҳаётда кўп марта қоқилган. Ўзи ҳам отасига ўхшаб дунёқарашларини кўп марта ўзгартирган, хизмат жойларида кўпол муомала қилиб, гоҳо ишсиз қолган. Уйлангандан кейингина, қуйилиб, бир жойда тиниб ишлади.

Редьярд Киплингнинг тақдири бошқа лауреатларникига қараганда кескин фарқ қилади. Нобел мукофоти олган адибларнинг аксари бир марта машҳур бўлгач, шу обрў-этибор билан қолган. Киплинг бўлса, неча марта чўққига чиқиб, неча марта пастга тушиб кетган.

Константин Паустовский Киплинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тадқиқот ўтказиб, «Унинг ҳаёти даҳо одам ўзини ўзи қандай хор қилиши мумкинлигига фожиавий мисол бўла олади», деб ёзган. Киплинг гоҳо қайсидир асари билан ўз обрўсини тушириб юборса, гоҳо Англиянинг мустамлакачилик сиёсатини ёқлаб шундай инқирозга учради. Ҳатто инглиз адиблари ундан нари юрадиган бўлиб қолдилар, баъзилари, масалан Бернард Шоу очиқ-ойдин нафратланди. Киплинг вафот этганида таниқли адиблардан ҳеч ким дафн маросимига келмади. Лауреат бўлганидан кейин арзигулик асар ёзмади.

Чилилик шоира **Габриела Мистралнинг** шахси ҳам этиборга лойиқ. Шоиралик истеъдоди унга отасидан ўтган, уйда савод чиқарган, ҳеч қанақа махсус билим олмаган. Ўзи маҳаллий ҳиндулардан, «Габриела Мистрал» — танлаб олинган тахаллус.

Чех шоири **Ярослав Сейферт** ҳатто мактабни тўла ўқимаган, қатнаган кезлари ҳам ёмон ўқиган, аммо адабиётни, мусиқа ва чет тилларни ўзича кўп ўрганган. Файратли ва қобилиятли 20 яшар йигитча бир неча вақтли матбуотнинг муҳаррири лавозимини эгаллади, француз ва рус адибларини таржима қилди, ўз шеърларини чиқарди.

Рабиндранат Тагор биринчи поэмасини 17 ёшида ёзди. Ўзи инглизчага таржима қилган «Бахшида қўшиқлар» тўплами Англияда 1912 йили босилиб чиқди, бир йилдан кейин шу тўплами учун Нобел мукофоти олди. Ҳеч қайси адиб бунчалик тезкорлик билан Нобел мукофотини олмаган.

Лауреатларнинг биографиясида бир ҳолат кўзга ташланади. Асар ўзига хос услубда ёзилган бўлса, воқеаларнинг таъсир кучидан қатъи назар, танқидчиликнинг эътиборини тортган, муаллифнинг обрўсини оширган. Демак, адабий танқидчиликда услуб кўпроқ аҳамиятга эга экан. Шу сабабдан ҳам лауреатлар орасида модерн усулларида ижод қилганлар талайгина.

Вернер фон Хейденстам ёшлигида шеърларни, қаҳрамонлик сагаларни кўп ўқиган, лекин ўзи шоир ёки ёзувчи бўлишни орзу қилмаган. 21 ёшида рассом бўлишга қарор қилди, 27 ёшида драматург Август Стриндберг таъсирида поэзияга ўтди ва бир йилдан кейин шеъррий тўплами чиқди, ном қозониш учун шу китобнинг ўзи кифоя бўлди.

Эрнест Хемингуэй жасур ва мард инсон бўлган. Буни Биринчи жаҳон уруши шиддатли кетаётган Европага кўнгилли бўлиб борганидан, ўзи яраланганига қарамай, бошқа яраланган аскарни хавфсиз жойга чиқариб қўйганидан ҳам билиш мумкин. Биографиясига назар ташласак, доимо уруш бораётган жойларга ўзини урган. 1940 йилда Япония-Хитой уруши кетаётганига қарамай, хотини билан Хитойга сафар қилган. 1944 йилда Лондонга бориб, ҳарбий мухбир сифатида фаолият кўрсатди. 1936 йили фуқаролар уруши бўлаётган Испанияга борган эди. Афсуски, ёзувчи сифатида обрў қозонгандан кейин, 30-йилларда манманлик касалига мубтало бўлди, ўзини «ҳақиқий эркак» ҳис қилиб, бошқаларни менсимайди, табиийки, бирмунча вақт обрўсига путур етди, ижоди ҳам сусайди.

Томас Элиот — фавкулодда истеъдодли талаба, университетни уч йилда тамомлаган бўлса ҳам 27 ёшида узилкесил касб танлаб, шоир бўлишга аҳд қилди. АҚШда «янги танқидчилик» деган оқим юзага келишига сабабчи бўлди, адабий танқидчилик назариясига иккита муҳим тушунча

олиб кирди. Эҳтимол, қайси касбни танламасин, уни юк-сак даражада эгаллайдиган ва бажарадиган одамлар тоифасидан бўлса керак.

Айрим ёзувчилар ижодида сюжет тақлидчилиги кўрилади. Поляк ёзувчиси **Владислав Реймонт** 1899 йилда «Жаннатмонанд ер» рўмонини ёзди. Унда бош қаҳрамон йўқ, ҳикоя қилинаётган шаҳар — бош қаҳрамон тимсолида. Худди шу номли рўмон-трилогияни **Хенрик Понтоппидан** 1891—95 йилларда чиқарган. Унинг бошқа рўмони — «Ўликлар салтанати» 1912—16 йилларда ёзилган бўлиб, бош қаҳрамони йўқ.

Реймонтнинг «Мужиклар» рўмони (1902—1909 йиллар) да ота ва ўғил бир аёлни севиб қолишади. Франсуа Мориакнинг «Муҳаббат саҳроси» (1925 й.) рўмонида ҳам шундай сюжет бор.

Достоевскийнинг ота ва ўғил Карамазовлари бир аёлни севиб қолиб, бир-бирларига душман бўлиб қолганларини эсласак, бу сюжет дастлаб кимдан чиққанини билиш қийин эмас.

Алейксандре очиқ-ойдин пессимист шоир бўлган, бунинг учун уни ҳеч ким турткиламаган, аксинча, шу пессимистлиги билан зулматдан ташқарида эканлигини эътироф этишган. **Беккетнинг** пьесалари ҳам чуқур пессимистик руҳда ёзилган, буни Нобел мукофотини топшириш маросимида таъкидлашган. У инглиз ва француз тилларида бирдек маҳорат билан ёзган. **Уильям Голдинг** мукофот топшириш маросимида ҳазил тариқасида ўзини «универсал пессимист», лекин «космик оптимист» деб атаган. Умуман, модернчилар орасида пессимистлар кўп.

Юджин О’Нил университетда бир йил ўқиб, ташлаб кетган, тирикчилик кўйида ўзини ҳар тарафга урган. 24 ёшида ўз жонига қасд қилмоқчи бўлган, силга чалиниб, узоқ ётган ва шунда ҳаёт ҳақида жиддий мулоҳаза юритиб, «қайтадан туғилган».

Хенрик Понтоппидан оиладаги 16 фарзанднинг тўртинчиси бўлган, 20 ёшида севиб қолиб, ёзувчи бўлишга аҳд қилган.

Ромен Роллан асли — мусиқашунос, Нобел мукофоти-га сазовор бўлган «Жан Кристоф» рўмонидаги бош қаҳрамон прототиби — Бетховен. Замондошлари унинг асарларидан кўра ўзини кўпроқ ҳурмат қилишган.

Жан-Пол Сартр — ҳам файласуф, ҳам ёзувчи, ўзининг буткул янги фалсафий дунёқараши — экзистенциализмни бадий воситалар билан ифода этган. У «онг» деган нарса

йўқ, «англаш» жараёнигина бор, холос, деган фикрни илгари сурган. Ҳар ким қилган иши учун фақат ўзи олдида жавобгар, чунки ҳар қандай ҳаракат қандайдир қимматга эга, деган фикр қатор асарларида учрайди. Бировга зулм қилиш ёки уни ўлдириш ҳам мутлақ эркинликнинг бир тури.

Сен-Жон Перс ёшлигидан дипломатик хизматларга тайёрланган ва бир умр шу фаолият билан шуғулланган, айна вақтда поэзияда ижод қилган.

Клод Симоннинг ижодига француз rassоми Раул Дьюфининг таъсири катта бўлган, шунинг учун асарларида поэтик услуб билан тасвирий санъат усуллари чоғишиб кетган. Танқидчилар буни модернчилик деб ҳам айтолмаганлар, анъанавий усул билан новаторлик қўшилиб кетган, деб баҳо беришган.

Рене Сюлли-Прюдом адабиёт соҳасида Нобел мукофоти олган энг биринчи лауреат. Мукофот пулини ёш француз шоирларини рағбатлантириш учун сарфлаб, жамғарма ташкил қилган. 1870 йили бошланган Франция-Пруссия урушида кўнгилли бўлиб қатнашди. Қамалда қолган Парижда қийинчиликларга дучор бўлиб, соғлигини йўқотди, шу сабаб шол бўлиб қолди. Қизиги шундаки, айна шу пайтда фронтнинг нариги томонида бўлажак иккинчи лауреат, айтиш мумкинки Сюлли-Прюдомнинг «укаси» — тарихчи **Теодор Моммзен** «Парижни бомбардимон қилиш керак!» деган хитобларга биринчи бўлиб имзо чеккан.

Патрик Уайт лауреатлар ичида ғайб оламига муносабат билдирган ягона рўмоннавис. Унинг «Холам воқеаси» (1948 й.) рўмонида фолбин аёл ҳақида ҳикоя қилинади. «Қонхўр» (1970 й.) рўмонидаги қаҳрамон — rassом эса, ғойибона куч-қувватга эга. «Тўфон кўзи» (1973 й.) рўмонидаги қаҳрамон аёл ҳаёт мазмунини ўлимда кўради. У илгари ҳам бир марта яшаб ўлган, қайта дунёга келган.

Эуджино Монтале ва **Анатоль Франс** кўп йиллар давомида давлат аҳамиятига молик кутубхонага раҳбарлик қилишган. Шу лавозимда кўплаб китоб ўқиш имкониятидан баҳраманд бўлишган.

Уильям Фолкнер ўрта мактабда бор-йўғи олти йил ўқиган. Севган қизи эрга тегиб кетгач, аччиқ қилиб армияга кетмоқчи бўлади, лекин бўйи кичкиналигидан олишмайди. Канаданинг ҳарбий ҳаво кучлари тизимидаги мактабга киришга муваффақ бўлади. Бир неча ойдан кейин биринчи жаҳон уруши тугайди. Фолкнер Оксфордга қайтиб, берилган им-

тиёзлардан фойдаланган ҳолда университетга киради. Бир ярим йил чидайди, кейин диплом олишни хаёлидан чиқариб ташлайди. Айтишларича, жуда ёлғончи бўлган. Ўзича воқеаларни тўқиб ташлайверган. Шу йўл билан бўлажак асарлари сюжетларини синовдан ўтказиб олган. Ҳарбий мактабда бир неча ой ўқигану, гапларига қараганда самолёт билан жангларга кириб чиққан. Эмишки, бир куни машқ пайтида самолёт бузилиб қолиб, уни уйларнинг томига қўндиришга мажбур бўлган. Тагин, қанақасига денг, филдиракларини осмонга қаратиб қўндирган эмиш. Бундай «қаҳрамонлик» унинг назарида кам кўринган шекилли, самолётнинг ичидан чиқмай туриб, оёғи осмон бўлиб ётган аҳволда бир шиша вискини бўшатган эмиш.

Фолкнер гўё урушда бошидан ярадор бўлгану дўхтирлар бош қопқоғини очиб, миясига кумуш пластина тикиб қўйишган. Бу ёлғонга устози — ёзувчи Шервуд Андерсонни ишонтирган.

Шервуд Андерсон Хемингуэйга ҳам устозлик қилган. Шогирдларнинг иккови устоздан юз ўгириб кетишгач, навбатдаги асарларида бараварига Андерсонни пародия қилдилар. Андерсон ҳам бекорга устозлик қилмаган кўринади, у ҳам янги танишини дарров ўз асарларига образ қилиб олар экан.

Нобел мукофоти лауреатларидан бир қанчаси манифест ёзишган. Бу сўзнинг луғавий маъноси — бирорта дастур билан, тантанали суратда кўпчиликка мурожаат этиш, демакдир.

Коммунистик мамлакатлардаги адиблар дилидаги дарду аламини очиқ-ойдин айтолмай, ёзолмай, ўраб-чирмаб, тимсоллар ишлатиб, «санъаткор»лик қилиб юрганларида, фарб адиблари гуруҳ ёки бир ўзининг номидан манифест эълон қилган. Масалан, Ромен Роллан ўз манифести билан пессимизм ва материализмга қарши даъват этган. Ярослав Сейферт 1929 йили Чехословакия компартиясининг цензура сиёсатига қарши манифест билан чиққан, 1968 йили «2000 сўз» номли коллектив манифестига имзо қўйган. Клод Симон «121 лар манифести»га қўл қўйиб, Жазоирга мустақиллик беришни ёқлаган. Хейнденстам «Ренессанс» номли рисола-манифестиде тушкун реализмни танқид қилиб, бой тасаввур, гўзалликни ҳис қилиш асосида янгича эстетика яратишга чақиради.

Михаил Шолоховнинг асарларидан кўра шахсияти ҳақида кўп баҳслар бўлган. 20-йилларда уни вафот этиб

кетган Фёдор Крюков деган оқ гвардиячи зобитнинг асарларини ўзлаштирганликда айблашди. Шолохов 70-йилларда Солженицинга қарши гап айтганда, Солженицин Шолоховга қўйилган айбларни юзига солди. Шолохов ўз қўлёзмаларини тегишли жойларда кўрсатиб, ҳеч кимдан ўғирламаганлигини, ҳамма асарларни ўз қўли билан ёзганлигини исботлаб берганига қарамай, айбловни бўйнидан соқит қилолмади. Ниҳоят, 90-йилларга келиб рус тадқиқотчилари Шолохов номи остида юрган ёзувчи — аслида ўша Крюков бўлади, деган хулосага келишди. Константин Смирновнинг бу ҳақда ёзган мақоласи «Ёзувчи» газетасининг 2000 йил феврал-март сонларида таржима қилиб берилган. Мақолада айтилишича, оқ гвардиячи зобит Крюков «қизиллар»га яширин хизмат қилган, кейинчалик буткул ўтиб кетган ва ўз исмини яшириш зарурати туғилганидан, ёшлигида ҳалок бўлган Шолохов исмли йигитнинг ёлғиз онасига фарзанд тутинган. Албатта, бу иш инқилобчиларнинг юқори поғоналари аралашуви билан расмийлаштирилган ва қаттиқ сир сақланган.

Адабиёт тарихида бунга ўхшаш чалкашликлар илгари ҳам бўлган. Масалан, Шекспир номи остида аслида Эдуард де Вер деган, қирол саройи мулозимларидан бўлган ижодкор яширингани ҳақида тадқиқотлар бор.

Борис Пастернак 1958 йили Нобел мукофотига сазовор бўлгач, шўро ҳукумати томонидан қаттиқ таъқибларга учраган, жамоатчилик уни қоралаган, ишдан ҳайдаган. Ватандан қувғин бўлиш даражасига бориб қолганида Н. Хрущёвга тавба-тазарру хатини ёзиб қутулган. Шунда ҳам ҳеч қаерда ишламай, чакана таржималар билан кун кўрган. Узини жуда эҳтиёт тутгани учунгина қамоқлардан омон қолган.

Совет армиясининг капитани, иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси **Александр Солженицин** 1945 йили, уруш тугашига оз қолган бир пайтда, дўстига хат ёзиб, Сталинни қораламаганда қамалмаган, «ГУЛАГ архипелаги» ёзилмаган, ёзувчи Нобел мукофоти олмаган бўларди.

Адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотига сазовор бўлган уч нафар соф файласуф бор: Анри Бергсон, Рудольф Эйкен, Бертран Рассел. Булар асосан оммабоп фалсафий китоблари ва эсселари учун мукофот олишган. Жан-Пол Сартр, Албер Камю ҳам файласуф, лекин булар бадиий ижодда катта ютуқларга эришган. Файласуф бўлганлари учун ҳам асарлари пухта, мантиқан кучли ва изчил йўна-

лишни тарғиб қилган, бошқа ижодкорларни ҳам ўзи билан эргаштирган.

Адиб мукофотга интилмаслиги керак деган дунёқараш билан Нобел мукофотини олишдан бош тортган ягона адиб Сартр бўлган. Мукофотнинг пул қисмини ижодкорларни рағбатлантирадиган жамғарма ташкил қилиш учун сарфлаганлар — Сюлли-Прюдом ва Бернард Шоу, музей қурдирган — Фредерик Мистрал, хусусий мактабни пулсиз ўқитиладиган университетга айлантирган — Рабиндранат Тагор бўлади.

Нобел мукофоти олган адиблар орасида кўп марта уйланганлари талайгина. Хемингуэй, Сол Беллоу тўрт мартадан, Герман Гесс, Пабло Неруда, Бертран Рассел, О'Нил уч мартадан уйланишган.

Лауреатларнинг оила қурмаганлари ҳам бор. Алейксандре 86 йил, Бенавенте 88 йил умр кўриб бўйдоқ ўтишган. Нелли Закс ёшлигида бир йигитни севган, аммо у фожиали ҳалок бўлгандан кейин Закс ҳам турмуш қурмай ўтган, 78 йил умр кўрган. Грециялик шоир Элитис ҳам оила қурмай яшапти.

БАДҲАЗМ АСАРЛАР

Нобел мукофотида сазовор бўлган асарлар ичида бизнинг тасаввурларимизга сиғмайдиган сюжет ва композицияли, ғоявий йўналиши ҳам буткул бошқача асарлар бор. Модерн усулларида ёзилган асарлар нафақат собиқ шўро мамлакатларида, балки бутун дунёда ғайриоддий туюлади. Уларни ўқиш ҳам, тушуниш ҳам қийин, қайта-қайта ўқишу мутахассисларнинг таҳлилий мақолалари ёрдамидагина тушуниш мумкин. Жойс, Кафка, Камю, Сартр каби адибларнинг асарлари ана шунақа мураккаблиги билан машҳур. Албатта, улар бадиий асар сифатида ҳам юқори баҳоланади.

Нобел мукофоти олган драматург Сэмюэл Беккетнинг абсурд (тутуриқсиз) театр пьесалари ҳам ғайриоддий. Бунақа театрни собиқ шўро мамлакатлари умуман кўрмаган. Беккетнинг «Годони кутиб» пьесасида кейинги акт олдингисини такрорлайди, фақат озгина янгилик киритилади. Икки персонаж — дайдилар Годо деган кимсани кутиб ўтираверадилар. У келиб, бу дайдилар зерикиш ва қаровсизликдан азоб чекишига барҳам бериши керак. Пьесада яна икки персонаж қатнашади. Саҳнада ўта тушкун муҳит акс эттирилади, ора-сира бир-икки мусиқали манзара, кул-

гили ҳолат, қолган вақт нуқул зерикиш-зерикиш. Томошабин ҳам персонажлар ҳолатига тушади. Годо барибир келмайди, пьеса қандай маъносизлик билан бошланган бўлса, худди шундай тугайди.

«Маъносизлик» дейиш аслида нотўғри, маъно бор, фақат ҳеч ким уни бўрттириб ёки ҳаёт оқимидан ажратиб олиб кўрсатмайди, шунинг учун ҳам тутуриқсиз — абсурд бўлиб туюлади.

Бу пьеса ҳақида инглиз танқидчиси Кеннет Тайнен ёзди: «Пьеса мени илгари драма яратиш қонуниятларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди. Бу қонуниятлар ҳаётга етарлича мослашувчан эмаслигини тан олмай иложим қолмади».

Тўғри-да, «Нега энди, бадий асар муайян қонун-қоидалар асосида ёзилиши керак?» деган савол туғилади. «Модомики, бадий асар ҳам санъатнинг бир кўриниши экан, муаллиф ўз санъатини ифода этишда эркин бўлиши керак, ҳар ким хоҳлаганича хиргойи қилишга ҳақли» деган эътиқод ўз-ўзидан кўриниб қолади. Ғарб адабиётида турли модернизм оқимлари шу эътиқод билан юзага келган бўлса ажаб эмас.

Адабиётда модернистик оқимларнинг аксари Францияда вужудга келган. Бадий асар ёзаётганда ўз санъатини эркин намоиш қилаётган адиб ҳеч қанақа «изм»ни ўйламайди, айниқса, янги йўналиш кашф қилаётганлар. «Изм»ни кейинчалик мутахассислар қидириб топишади, тўғрироғи, мос келадиган, умумлаштирилган исм қўйишади. Модерн оқимларининг пайдо бўлиши шахс эркинлиги билан боғлиқ ҳодиса. Шу нуқтаи назардан қараганда, бу оқимлар нега ғарбий Европада, асосан Францияда пайдо бўлганини тушуниш мумкин.

Беккетнинг «Ўйин тугади» деб аталган бир актли пьесаси «Годони кутиб»дан ўтиб тушади. Тўрт персонаж: кўр ва шол Хамм, унинг хизматкори ва ота-онаси бўм-бўш хонада қиёматни кутиб ўтираверишади. Муаллифнинг сўзига қараганда, «Хамм — бошидан ютқазилиши маълум бўлган шахмат ўйинидаги қирол». Шахмат ўйинида қиролга мот берилгач, ўйин тугайди, бу пьесада эса «мот» берилмайди, нуқул «пот» ҳолати.

«Краппнинг сўнгги тасмаси» номли пьесада битта персонаж бор, холос. Кексайиб қолган Крапп ўзининг сўнгги кунларини яшайпти, ёшлигида магнит тасмасига ёзиб олган овозини эшитиш билан вақт ўтказарди. Сўнгги монологини

ҳам ёзиб қўймоқчи, лекин пьеса оғир сукунат ичида тугаб қолади. Ёшлик ва қарилликнинг мана шундай, ўзига хос суҳбати борлиқни беҳуда, маъносиз ва бекорчи уринишлару оворагарчиликдан иборат деб кўрсатмоқчи бўлади.

Беккетнинг бундай фалсафий дунёқарашлари мақтовга лойиқ эмас, лекин уларни буткул инкор этиб ҳам бўлмайди. «Иллат излаганга иллат бу дунё» деганларидек, ким нимани изласа, ўшани топади.

Тушкунликни тасвирловчи пьесалар ҳақида француз танқидчиси Морис Надо бундай ёзади: «Беккет бизни ичи бўм-бўш одамлар ғимирлаб юрган Бўшлиқ дунёсига олиб киради».

Албер Камю ўзининг барча бадиий асарлари, эсселари марказига ҳаётнинг тутуриқсизлиги (абсурдлиги) ҳақидаги назарияни қўйган. Ижод ҳақидаги барча мулоҳазаларида «Ҳаётнинг яшашга арзийдиган бир маъноси бормикин?» деган саволни кўндаланг қўяверади. Ва саволига ўзи жавоб топиб, «Ҳаётнинг маъноси у ёки бу мақсадга етиш эмас, мақсадга интилиш жараёнидаги курашдир» деган хулосага келади. Ҳаётни буткул маъносиз, дейиш билан ҳеч кимни ундан бездирмоқчи эмас, — ўзи ҳам тушкунликка учрамаган, балки ҳаётни қадрлаш лозимлигини уқтирмоқчи. Унинг фикрича, одам ҳаётнинг маъносизлигини қанчалик яхши англаса, уни шунчалик ҳурмат қила бошлайди, ҳақиқий инсон сифатида муносиб равишда яшашга ҳаракат қилади. Бунинг сабаби қуйидагича изоҳланади: маъносизликни англаган одам ўзига ёқмаган нарсаларга қарши исён қилади, исён эса, эркинликка олиб келади. Инсон эркинликда ўз ҳаёти маъносини кўради ва унга етишмоқ учун ҳамма нарсасини беришга тайёр. Одамнинг ҳаёти фақат эркинлик шароитида кечадиган доимий ва узлуксиз ижоддан иборат. Эркинлик бўлмас экан, ижод ҳам йўқ, инсоний қадриятлар, инсонийлик ва гуманизмнинг қуруқ ўзидан ҳеч нима чиқмайди. Эркинлик бўлмаса, ҳаммаси ўз маъносини йўқотади.

Модернизмнинг «фикрлар оқими» услубида ёзилган асарлардан энг ёрқин намунаси Уильям Фолкнернинг «Шовқин ва ғазаб» («Шум и ярость») рўмонидир. Унда АҚШнинг жанубий штатлари ижтимоий инқирози Компсонлар оиласи ҳаёти орқали тасвирланади. Оилада тўрт фарзанд — уч ўғил ва бир қиз бор. Тўнғичи — 33 яшар Бенйамин туғма ногирон, кар, гунг, ақли ожиз, ўзини ўзи эплаб юролмайди. Овқатни ҳам биров едириб қўяди, доим сўлагини оқизиб ўтиради, имо-ишорани ҳам бил-

майди, нимадир ёқмаса, ҳайвонга ўхшаб ўкириб йиғлайди, қисқаси — ғирт тентак. Рўмоннинг тўрт қисмидан биринчиси ана шу тентакнинг онги («онг» дейиш мумкин бўлса) билан ёзилган. Фолкнер ўз олдига жуда оғир вазифа қўйган, ахир, воқеаларни тентакнинг дунёқарashi билан ифодалаш учун тентак қиёфасига кириш керак-да. Ёзувчи тентакнинг миясида нима кечиши мумкин бўлса, шуни тахмин қилиб ёзади. Воқеалар аралаш-қуралаш, ўз ҳаракатини теваракдаги буюмларнинг яқинлашуви ёки узоқлашуви деб тушунади. «Нега?» деган савол унга буткул ёт. Тентакнинг миясида кечадиган жараёнларни тасвирлаш учун Фолкнер жуда кўп ишлаган. Энг муваффақиятли чиққан жойи сифатида Бенйамин гулни яхши кўришини айтиш мумкин. У йиғлаганида кўлига қандайдир гул беришса, шу заҳоти юпанади. Гўзалликка интилиш мана шу мажруҳ, мажруҳларнинг мажруҳи бўлиб яшаб юрган жонда ҳам бор экан-да! Бу билан муаллиф гўзалликка интилиш табиий хислат эканлигини кўрсатган.

Тентак персонаж Фолкнер учун икки мақсадда керак бўлган. Биринчидан, рўмон номи Шекспирнинг «Макбет» драмасидаги «Ҳаёт — тентак сўзлаб берган ва шовқин-сурону қаҳр-ғазабдан иборат воқеалардир» сатридан олинган. Иккинчидан, фикрлар оқими тентакнинг миясида табиий, ҳар қандай тарбия асоратидан холи кечади. Тентакнинг миясида кечган фикрлар оқимидан ўқувчи бирор нарсани тушуниб олиш қийин, ора-чора атрофдаги соғлом одамларнинг суҳбатлари ҳам бериладики, улар воқеаларни тушунишга ёрдам беради.

Биринчи қисмдан муаллифнинг ўзи ҳам қониқиш ҳосил қилмайди, иккинчи қисмни Компсон оиласининг иккинчи ўғли, дарвишсифат талаба тилидан ҳикоя қилади. Ёзувчи яна қониқиш олмайди. Учинчи қисмини кенжа ўғил, очофат дунёнинг типик намояндаси тили билан ҳикоя қилади. Фолкнер яна қониқмасдан, тўртинчи қисмини ўз тилидан тасвирлайди ва олдинги қисмидаги воқеаларни жамлаб, яхлит ҳолда тасвирлайди. Шундай қилиб, мутахассислар таъкидлашича, Фолкнер асарни модернизм билан бошлаб реалистик усулда тугатган. Модернизмни қоралаб, реализмни тарғиб қилувчилар учун, бу — катта қурол.

Андре Жиднинг 1895 йили ёзилган «Ботқоқлик» қиссаси тарихда ўзига хос воқеа бўлди, чунки унинг марказида муаллифнинг рўмон ёзиш жараёни ётади. Енгил юмор билан ёзилган бу қисса ёзувчининг манифести вазифасини бажарди,

дейиш мумкин. Жид адабий мактаблар ва йўналишлардан чарчаб, ҳеч қаяққа қарамай, мустақил равишда, қандай хоҳласа, шундай ёзиш ҳақида баёноат қилгандек бўлди.

Муаллиф уйида бўладими, меҳмондами ёки адиблар учрашувидами, ёзаётган рўмони ҳақида ўйлайди, хаёлига яхши жумла келиб қолса, дарров ёндафтарига ёзиб қўяди. Ҳамкасабалар ундан нима ҳақда ёзгансан, дейишса, ўша адибларнинг ўзини ҳикоя қилиб ёзаётганини айтади. Хуллас, қисса ҳамма нарса ҳақида ва ... ҳеч нима ҳақида, чунки асар қахрамони ҳеч қандай иш қилмайди. Қиссада тугун, ечим, қатъий сюжет психологик тасвирлар йўқ, оддий ҳаётнинг воқеалар нуқул тескари ва ... ишонарли таърифланади. Масалан, соппа-соғ одамни «соғлом» демасдан «касаллик етишмаган одам» дейди. Қиссада муаллиф символизм йўналишини юмор қилиб ўтганига қарамай, мутахассислар «Ботқоқлик»ни XX аср адабий модернизмнинг даракчи асари, француз юморининг дурдонаси деб аташди. Андре Жид символизмдан воз кечгани қиссадан билиниб туради.

Томас Манн қаламига мансуб энг буюк асар «Бруден-броклар» рўмонида санъатга берилиб кетган одамлар ишбилармонлик қобилиятларини йўқотиб, ҳаёт курашлари олдида ожизу нотавон бўлиб қолишлари ҳикоя қилинади. Айни пайтда муаллифнинг ўзи гўзалликдан воз кечгиси келмайди. Дарҳақиқат, зиддиятларга тўла бу дунё! Тўғрироғи, зиддиятлардан иборат бу дунё!

Югославия ёзувчиси Иво Андрич асарларида биз умуман қаламга олишдан чўчийдиган мавзу, одамнинг насл-насаби бемалол талқин қилинади. Унинг персонажлари ўз аجدодларининг касрига қолиб, тақдирга тан берган одамлар.

Чеслав Милош бўлса, янада аянчли ҳақиқатни — низо-лар ичра ҳар томонга тортқиланаётган бу дунёдаги одамнинг ҳимоясизлигини кўрқмасдан, соф нигоҳ билан кўрсатиб беради. Модернизмнинг турли оқимларини тутган адиблар ҳам шунга ўхшаш тушкун ғоялар асосида асарлар битишган.

Иккинчи жаҳон уруши даҳшатларини ўз кўзи билан кўрган, унда иштирок этган Уильям Гольдинг мана шу сўзларни ҳеч иккиланмай айтади: «Одамлар нималарга қодир эканлигини тушуна бошладим. Урушда қатнашган ва асаларилар қанчалик зарурат билан асал етиштирсалар, одамлар ҳам шундай зарурат билан ёвузлик қилишларини тушуниб етмаган одам ё кўр, ё ақли жойида эмас».

Лагерквист «Илоҳий сир» пьесасида ғалати фикрни ил-гари суради: «Одамзот ҳаётни энг қимматли неъмат деб билиши — Худога бефарқлик аломатидир».

Пиранделло дунёқарашида шахс — нисбий тушунча, ҳақиқат эса — ҳозирги замонда бўлиб турган воқеликдан иборат.

Сигрид Унсетнинг фикрича, никоҳдаги мурасасозлик никоҳдан ташқаридаги муҳаббатга қараганда ёмонроқ натижаларга олиб келади. Унинг ўзи ўттиз ёшида хотин қўйган одамга турмушга чиққан, учинчи фарзанди — қизи ноги-рон туғилганини назарда тутган бўлиши мумкин.

АСАРЛАРНИ МУТОЛАА ҚИЛГАНДА

«ҚАЛБАКИ ПУЛ ЯСОВЧИЛАР»

Андре Жидни халқаро миқёсда машҳур қилган асари — 1926 йилда босилиб чиққан «Қалбаки пул ясовчилар» рўмонидир. Ўзи ҳам шу асарни кўзда тутиб, фақат битта рўмоним бор, деган. Мутахассислар ёшлигида ёзган яна бир рўмонини ҳам эслатишади.

«Қалбаки пул ясовчилар» кўп жиҳатлари билан Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар»ини эслатади. Муаллиф эса, рўмонни ёзаётганида «Уруш ва тинчлик»ни қайта-қайта ўқиганини айтган. У иккала рус классигидан ўрناق олган десак, янглиш бўлмайди. Рўмоннинг ютуқларини қўя турайлик-да, ўқувчига эриш туюладиган камчилиги ҳақида фикрлайлик. Андре Жид ҳатто камчиликни ҳам Достоевскийдан олган кўринади. Гап шундаки, Достоевский «Карамазовлар»да ўзини ўқувчига билдириб турадиган ўринлар кўп. Қаҳрамоннинг у ёки бу хатти-ҳаракатини ўқувчига изоҳлайвериб, важ-қарсон кўрсатавериб, гашига тегади. Бу, албатта, сюжет мураккаблигидан. Адиб бошқа бир шаклни тополмай қийналгани, вақт эса кутиб турмаётгани шундоқ билинади.

Яхши асарни ўқиётган одам ўзлигини, теварак-атрофни бутунлай унутиб, асар воқеалари иштирокчисига айланаиб, ҳаёлан осмонларда парвоз қилиб турган бир пайтда муаллиф унинг оёқларидан тортиб пастга тушириб қўйса, кимга ҳам ёқади?

Бу гаплар Достоевский даҳосига тегишли эмас, албатта.

Андре Жиднинг рўмони Достоевскийнинг бошқа асарини ҳам эслатади. «Хўрланган ва ҳақоратланган» рўмони марказида Иван Петрович исмли ёзувчи йигит туради ва у қолган барча персонажларни бир-бирига боғлайди. «Қал-

баки...» да Андре Жиднинг ўзи Эдуар деган ёзувчи тим-солида худди шундай вазифани бажаради ва Иван Петровичдан фарқли ўлароқ, шу — «Қалбаки пул ясовчилар» рўмони ёзилиш жараёни ҳақида ҳам ҳикоя қилади. «Хўрланганлар...»да камбағаллашиб қолган Ихменев ўз кампири билан тўхтовсиз жанжаллашиб юради. «Қалбаки...» да қария Лаперуз ҳам кампири билан ҳеч чиқишолмайди, охири уни қариялар уйига топшириб юборади.

«Карамазовлар...»да болалар ҳақида алоҳида китоб бор (рўмон ўн бир китобдан иборат). Унда 10—15 яшар болалар бир-бирига «қария» деб мурожаат этадилар, айниқса, Коля Красоткиннинг гаплари энсақотирма маҳмадоналиқдан иборатки, 13 яшар боланинг гапига ҳечам ўхшамайди! Рўмон ана шу болалар бир-бирларига берган баландпарвоз ваъдалар билан тугайди. Эҳтимол, булар рўмон ёзилган даврда қандайдир қимматга эга бўлгандир, лекин бизнинг кунларда рўмондаги улкан фалсафий фикрларга соя ташлаб турибди.

«Қалбаки...»да ҳам ҳали ўрта мактабни битирмаган ўн беш ёшли болалар бир-бирларига «қария» деб мурожаат этадилар. Журналларга мақола, ҳикоя, шеър ёзиш ҳақида, муҳаррирлик қилиш ҳақида гаплашадилар, гоҳо уларнинг гапидан «Булар тажрибали ёзувчи ё журналистми, ўзи?» деган хаёлга борасан, киши. Асарда драматик воқеалар йўқ, фақат охирида ўн беш ёшли йигитча шум ниятли синфдошларнинг ўйини оқибатида ўзини-ўзи отиб қўяди. Қолган жойларда каттакон рўмон фалсафий мушоҳадалар билан лиқ тўла. Улар турли-туман мавзуларда. Қалбаки пул ясовчи Струвиле деган шахс, отаси ўлганида тепасига ҳам бормаган машҳур ёзувчи билан суҳбатида мана бундай фалсафа сўқийди: «... агар дунёда одамдан ҳам ифлосроқ ва маразроқ нарса бор бўлса, бу — кўпчиликдир. Айрим-айрим олиб қаралган одамлар ёмон бўлса ҳам, улар ҳосил қилган жамоа — яхши деган гапга ҳеч қачон ишонмайман. Ҳар гал трамвай ё поездга ўтирганимда, шундай бир даҳшатли фалокат бўлса-ю, атрофимдаги тирик нажасларни аталага айлантириб ташласа дейман. О, жин ургур, мениям бирга қўшиб! Томошагоҳга кирганимда қандил узилиб тушиб ёки бомба портлаб, ҳамма билан бирга мениям осмонга итқитиб юборишини истайман. Ўша бомбани ўзим қўйнимга яшириб олиб кирган бўлардим, лекин ўзимни юксакроқ ишларга асрашим керак».

Бу ҳам ўзига яраша фалсафа. Қалбаки пул ясовчида шундан бошқа қанақа фалсафа бўлиши мумкин?! Ҳар қандай

касб-корнинг ўз фалсафаси бор. Ўғрию порахўр, зиногару фирибгар, қаллобу лўттибоз, ... ҳаммаси энг аввал ўз фалсафасини мясида пишитиб олади-да, кейин хунарини ишга солиди.

Андре Жиднинг миллатпарварлигини асарнинг марказий персонажларидан бири — ўзининг ўгайлигини билиб қолиб, уйини ташлаб кетган Бернар ифодалайди. У БЕ-ГАМЛИК, МАҚТАНЧОҚЛИК, КИНОЯ деган учта қусурни чет элликлар «Французча руҳ» деб атайдилар, дейди-да, унга қарши «Франциянинг ҳақиқий руҳи синчковлик, мантиқ, муҳаббат ва сабр-тоқат билан ўрганишдан иборат» дейди.

Бу борада Андре Жиддан ўрناق олса арзийди. Миллатпарварлик уни кўкларга кўтариб мақташдангина иборат бўлмай, қусурларини ҳам мардонавор тан олиш демакдир.

Тан олиш ҳам керак-да! Уларни ўзингдан яширганинг билан қўшнилариנגдан беркитолмайсан-ку. Ҳеч бир элат ўз миллати номини ўзи қўймаган бўлса керак? Номни ён-атрофда, қўшничиликда яшаб, гоҳ урушиб, гоҳ ярашиб юрган элатлар қўяди. Бунда, албатта, ҳазил-мутойиба ёки бошқа муносабатлар ҳам ўз ифодасини топади. Миллат номи келиб чиқишини бир жамоада ишлаб юрган ёки бир маҳаллада яшаб юрган одамлар бир-бирларига лақаб қўйишига ўхшатиш мумкин.

«Қалбаки пул ясовчилар» асарининг номи анча шартли, буни муаллифнинг ўзи Эдуар тили билан айтиб туради. Унда қалбаки пул ясайдиганлар бор, лекин ҳамма гап булар ҳақида эмас. Асар номи Шекспирнинг зино ҳақида айтган фикрларидан олинган бўлиб, рўмонда «зиногарлар», кўпроқ «қалбакичилар» маъносида кўринади, яъни «қалбаки ота-боболар», «қалбаки муносабатлар», «қалбаки таълим-тарбия» ва ҳоказо.

Рўмонда Оливье деган йигитчанинг чиройига шама қилинган ўринлар учрайди, Эдуарнинг Бернар ва унинг укаси, ўқувчи эътиборини ҳеч тортмайдиган, эпизодик шахс — Калу деган болага қандайдир муносабати бор кўринади. Андре Жид бу каби саволларни ўқувчи кўнглига ус-талиқ билан ташлаб қўяди, жавоби ҳақида лом-мим демайди. Китобхонни нафақат воқеалар, муносабатлар занжири, балки фалсафий мушоҳадалар ҳам кўп ўйлантиради. Достоевскийчасига ёзилган «тагдор» гаплар ҳам учрайди-ки, уларнинг маъносига етиш учун пешонани анча вақт тириштириш лозим бўлади.

«ДОКТОР ЖИВАГО»

Борис Пастернакка 1958 йили Нобел мукофоти берилгани маълум бўлгач, Совет давлат «тегирмони» уни эзиб-янчиб ташлашга бел боғлаганида, биз ҳам рўмонни кўрмай, ўқимай туриб, қораладик. Энди, рўмон босилиб чиққач, уни ўқиб бир оз мақтасак гуноҳ бўлмас?

Рўмон жуда енгил ўқилади, узундан-узоқ боблар ўрнига қисқа-қисқа, ўқувчини толиқтириб қўймайдиган параграфлардан иборат, биринчи шахс — дўхтир Живаго тилидан ҳикоя қилинади. Бадиий асар бўлишига қарамай, ўқувчи Живагонинг дўхтирлигига ишониши керак. Пастернак бу анча мушкул ишни қойилмақом бажарган, айтиш мумкинки, у тиббиётдан яхшигина хабардор бўлган экан. Ёзувчи ҳар бир исмни ўйлаб-ўйлаб қўйган, тарихий жойлар номини ўзгартириб ёзиш ўша пайтлар русм бўлган. Рўмон тили ниҳоятда ширин, Пастернак, шеър ёзаяпман, деб ўйлаган бўлса керак, прозада унинг шоирлик одатлари ва маҳоратлари жунбушга келган. Асардаги тасвирлар шоирона гўзал. Буни, аслиятдагидек бўлмаса-да, қуйидаги парчалардан кўриш мумкин:

«Қиш аллақачон кирган. Қаҳратон! Совуқ туман ичидан узуқ-юлуқ овозлар эшитилади, элас-элас шарпалар кўзга ташланади, гимирлайди, яна ғойиб бўлади. Ўрмон устида муаллақ турган қип-қизил копток Ер юзи жонзотлари ўрганиб қолган қуёш эмас, қандайдир, бошқача, бошқаси билан алмаштириб қўйилган гўё. Унинг асал каби қуюқ, қаҳрабо нурлари туш ёки эртақдаги каби қийинлик билан, аста-секин ёйилиб-ёйилиб боради-да, совуқ ҳавода қотиб, дарахтлар учида музлаб қолади».

Бошқа бир ўринда ёзувчи поэзия усулидан фойдаланиб, «масленный» сўзини уч хил маънода ишлатади:

«Илиқ кунлар — баҳорнинг биринчи даракчилари. Ҳаводан масленицадаги каби қуймоқ ва арақ иси келади, тақвимнинг ўзи гўё сўз ўйини қилаётгандек.

Қуёш хумор кўзларини қисади, ўрмон уйқусираб, игна киприklarини эринибгина очиб-юмади, чошгоҳда кўлмаклар мой суртилгандек йилтирайди. Табиат эснаб-эснаб, керишиб олади-да, нариги ёнбошига ўгирилиб, яна уйқуга кетади».

Пастернак лирик поэзияси учун Нобел мукофотига дастлаб 1946 йили номзод бўлгани бежиз эмасди. Бундай «оғир» мукофот ўзидан нари ўтиб кетишини Худодан ёлвориб сўраган. Адиб Нобел мукофотига арзийдиган бўлса, эрта-

ми-кечми барибир олар экан. Пастернакка тегишли мукофот «Доктор Живаго» рўмонини кутиб ётган бўлиб чиқди. Рўмон кўлёмаси (1956 йил) тайёр бўлган бир вақтда, аниқроғи, май ойида ёзувчилар уюшмасининг хориж комиссияси аъзоларидан бири, Москва радиосининг итальян тилида эшиттириш ходими Сержио Д'Анжеллони Пастернакнинг уйига меҳмонга олиб келади. Мезбон рўмоннинг машинкаланган, аммо тузатилмаган бир нусхасини Д'Анжеллога танишиш учун беради.

Кўлёмза эгасига қайтиб келмади, у Италиядаги ноширлар қўлига бориб тушган эди. Пастернак чет элдаги нашрга қаршилиқ қилмаган, фақат СССРда чоп этилгандан кейин бўлса, розиман деган. Шўро ноширлари, аввалига, чоп этамиз деб, кейин рад этган. Шу билан 1957 йили 15 ноябрда «Доктор Живаго» итальян тилида чоп этилди ва Пастернак боши узра тегирмон тоши юргизила бошлади.

«КИМ»

Редьярд Киплингнинг сўнгги ижодий парвози натижаси ўлароқ, «Ким» рўмони 1900 йилнинг охирларида чоп этилди. Асарнинг номиёқ ўқувчини ўйлантиради: нима учун «Ким»?

Рўмоннинг бош қаҳрамони — ирландиялик аскарнинг боласи, ғирт етимча, Кимбол исмли бола, ёши ўн уч атрофида. Ҳеч қайси тилда йўқ номларни ўйлаб топишга уста бўлган Киплинг бу исмга кўп маъно яширган кўринади. Кимбол, қисқача айтганда, Кимнинг насл-насабини, ота-онасини ҳеч ким билмайди, у аслида инглиз, лекин ҳамма ҳинди, деб ўйлайди. Отасини ҳарбий қўшинда хизмат қилганлардан кимлардир элас-элас билади, онасини ҳеч ким кўрмаган. Кимнинг уй-жойи йўқ, дайди, дастёрчилик, тиланчилик қилиб кун кўради. Кўпмиллатли Ҳиндистон халқини, айниқса, ўзи яшаган Лаҳор атрофини (бу шаҳар ҳозирда Покистонга қарашли) яхши билган Киплинг туркча «Ким» сўзини атайлаб танлаган бўлиши мумкин. Асарда арабча, форсча, туркча сўзлар кўп учрайди.

Ана шу Ким деган болакай, муқаддас дарёни қидириб, юрт кезиб юрган тибетлик руҳонийга дастёрлик қилади, кўп саргузаштларни кечиради, баҳонада муаллиф Ҳиндистон ҳаётини тасвирлайди.

Бу рўмон учун туртки бўлган ҳодисани (ўғирлаб кетилган гўдак тарихи) Киплинг йигирма йил сақлаб юрди. Рўмон ёзмоқчи эмасли, лекин мавзунинг ҳикояларга сиғди-

ролмади. Киплинг адабиётга рўмон билан эмас, ҳикоялар ва шеърлар билан кириб келган.

«Ким» рўмони Киплинг ижодининг чўққиси бўлиш билан бирга инглиз рўмончилигининг энг яхши асарларидан бири саналади. Унгача ёзилган «Чангалзорлар китоби» ўз ғояси билан рўмонга яқин туради. Киплинг «Ким» рўмонига илгари ёзган ҳикояларини сингдириб юборган.

Рўмон чоп этилгандан кейин, дастлаб, айрим танқидчилар маъқулламади. Ҳиндистонлик танқидчилардан Нирад Чаудхири рўмонни ўқиб, «Ҳиндистон ҳақидаги энг яхши асар инглиз тилида ёзилибди», деди. Бу танқидчи Киплингни сиёсий қарашлари сабаб унча ёқтирмаса-да, рўмонни ўқигач, муаллиф Ҳиндистонни қанчалик билиши, тушуниши ва севишига тан берди. У ёзади: «Ҳиндистон улкан ва ранг-баранг мамлакат бўлгани учун, уни чет эл адиблари қалами билан тасвирлаш қийин. Биз, ҳиндистонликлар, Киплингдан шунинг учун ҳам миннатдормиким, у мамлакатимизнинг ҳамма қиёфасини, гўзаллиги, кучқудрати ва ҳақиқатини ёритиб бера олди».

Ҳиндистонлик бошқа танқидчи Баскара Рао эса: «Ҳиндистон мустақил бўлишидан илгари ҳиндилардан ҳеч ким Киплингни тан олмасди. Энди, беғараз баҳолар бериш вақти етгач, Киплинг бу мамлакатни қанчалик яхши тушуниб етгани ҳаммага аён бўлиб қолди. Бунга мисол — унинг энг улуғ асари «Ким» бўлади», деб ёзган эди.

Томас Элиот ҳеч иккиланмасдан, «Ким»ни улуғ асар, деб атади. Чарльз Каррингтон эса: «Шубҳасиз, инглиз адибларидан ҳеч ким Ҳиндистонга Киплингчалик қизиқиш ва муҳаббат билан мурожаат қилмади», деб ёзди. «Ким» рўмонидан кейин Киплинг то вафотигача айтишга арзигулик асар ёзмади.

Рўмоннинг ҳар боби Киплинг ўзи ёзган шеърлардан келтирилган парчалар — эпиграфлар билан очилади. Бу — шунчаки, шаклбозлик эмас, шеърларнинг мазмуни бобнинг мазмуни билан ҳамоҳанг бўлгани учун эпиграф тарзида берилган. Демак, Киплинг ўз кечинмаларини ҳам шеърый йўл билан, ҳам проза билан ифодалаб юрган.

«КАМО ГРЯДЕШИ»

Генрик Сенкевичга замонавий мавзудан кўра тарихий мавзу кўпроқ ёқарди. «Поланецкийлар оиласи» рўмонини тугатгандан тўрт ой ўтгач, машҳур «Камо грядеши» рўмо-

нини бошлади. 1895 йилнинг март ойида бошлаб, 1896 йилнинг феврал ойида тугатди. Ёзганлари пешма-пеш учта йирик шаҳар газеталарида босилиб турди. Рўмон ғояси қандай пайдо бўлганини Сенкевичнинг ўзи бундай изоҳлайди: «Бунинг бир неча сабаби бор. Кўп йиллар давомида уйқуга кетишдан олдин қадимги Рим тарихчиларининг асарларидан ўқишни одат қилгандим. Фақат тарихни севганим учун эмас, лотин тилини унутиб юбормаслик учун ҳам шундай қилардим. Шу одатим туфайли лотин шоирлари ва носирларининг асарларини ҳеч қийналмай ўқирдим. Шу билан бирга, қадимги дунё тарихига қизиқишим кундан-кунга орта борди. Тарихчилардан Тацит мени кўпроқ жалб қиларди. Унинг «Йилнома»сини ўқийвериб, бир-бирига қарама-қарши турган икки дунёни бадиий воситалар билан тасвирлаш иштиёқи пайдо бўла бошлади. Бир томонда маъмурий машинанинг идора этувчи қудрати, иккинчи томонда — фақат руҳий дунё, руҳий куч».

Шу ерда Генрик Сенкевичдан бир оз четга чиқишга тўғри келади. Адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотини 1902 йилда олган олмониялик тарихчи олим Теодор Моммзен «Рим тарихи» деб аталган беш жилдлик илмий-оммабоп китобининг тўртинчисини ёзмасдан, бешинчисига сакраб, Рим империясининг чекка ўлкалари ҳаётини ёритган. Бунинг сабаби Римнинг ўзига тегишли ҳаёт қадимги тарихчиларнинг асарларида жуда яхши битилгани эди. Моммзен улардан ўтқазиб ёзиш мумкин эмас, деб ҳисоблаганидан «Мен Рим тарихининг Гай Юлий Цезардан кейинги қисмини ёзишни маъқул кўрмадим», деган эди.

Ҳақиқатан ҳам, қадимги тарихчилар Рим тарихини шундай қизиқарли ва содда тил билан ёзганларки, худди бадиий асар каби ўқиш мумкин. Шунга қарамай, Моммзендан фарқли ўлароқ Генрик Сенкевич ҳаёлида тўлақонли бадиий асар ёзиш иштиёқи уйғонган. Бу — бадиий сўз устасига хос бир интилиш эди.

«Камо грядеши» деган ибора бир одамнинг номидек туюлади, аслида «Қаёққа кетяпсан?» иборасининг қадимги славян-черковча талаффузидир. Исо Масихнинг шогирдларидан бири — ҳаворий Пётр Рим императорининг қирғинларидан жон сақлаб қолиш учун бир дастёри билан шаҳардан чиқиб кетаётганида, йўлда Исо Масих қуёш нурлари ичида кўринади. Шунда Пётр: «Қаёққа кетяпсан, худойим?» деб хитоб қилади. Исо Масих унга: «Сен менинг халқимни ташлаб кетаяпсанми, демак, мен унинг орасига

қайтишим керак экан. Яна бир марта хочга тортилиш учун кетаяпман», дейди ва кўздан ғойиб бўлади. Шунда ҳаворий Пётр ўз жонини сақлаб қочаётганидан хижолат чекиб, Римга қайтади ва насроний динини тарғиб қилишда давом этади.

Бу гап насроний дини эндигина юзага келиб, мажусийликнинг кучли қаршилигига учраган даврда бўлган. Кўп ўтмай, император Нероннинг одамлари Пётрни тутиб олиб, оёғини осмонга қилиб хочга тортишади.

Римда ҳаворий Пётр Исо Масиҳни учратган ерда кичкинагина ибодатхона бор. Сенкевич ўз одатига кўра, бўлажак асари воқеалари кечадиган ерларни ўрганиб юриб, шу ибодатхона билан қизиқиб қолади ва «Камо грядеши» ғояси унга аён бўлади.

Асар янги эранинг эллик-олтмиш йилини қамраб олади. Бу даврда насроний дини оммалашмаган ва яккахудолик билан кўпхудолик дунёқарашлари ўртасида ҳаёт-мамот кураши бораётган эди. Сенкевич мана шу икки куч ўртасидаги курашни, насронийликнинг прогрессив эканлигини, пировардида, бу дин ҳамма ёқда галаба қилиши бежиз бўлмаганини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб кўяди ва унга аъло даражада эришди.

Асарда мажусийлик даврининг сўнгги императорларидан энг йириги Нероннинг ваҳший сиёсати, ўзбошимчалиги, атрофидагиларнинг хушомадгўйлиги, инсофу диёнатни ўйламай, ўз манфаати йўлида бир-бирини, айниқса, қулларни бекордан-бекорга ўлдириб юборишлари, ўлдиришнинг турли-туман йўллари эрмак учун қидириб топишлари маҳорат билан тасвирланган. Асарни ўқир экансиз, Исо Масиҳнинг хочга тортилиши оддий, зерикарли воқеа бўлиб туюлади. Ҳеч ким Худодан қўрқмаган давр эди бу.

Нафсиламрини айтганда, одамлар қўрқадиган бир Худонинг ўзи йўқдек эди. Худоларнинг саноғи йўқ: ўт худоси, сув худоси, ерости худоси, ерусти худоси, севги худоси ва ҳоказо ва ҳоказо. Одамлар ўзларининг нуқсонларию бузуқликларини худоларга ёпиштириб, Худо деган номни топтаб ташлаган эдилар.

Ҳозирги давр одамлари қадимги юнон, рим давридан қолган санъат асарларининг яланғоч нусхаларини томоша қилиб, ҳайратдан ёқа ушлайдилар. «Қанчалар гўзал! Қанчалар нафис!» деб уларни яратган усталарга тасаннолар ўқийдилар, ўзлари ҳам ўшанақа санъат асарларини яра-

тишга интилдилар. Бироқ, ўша қадимий санъат асарларининг фақат ташқи кўриниши гўзал эканини, тасвирдаги одамларнинг дили, руҳияти мажусий эканини, олий ҳистуйғулардан йироқлигини ҳамма ҳам кўравермайди. Ўша давр одамлари, тўғрироғи, зодагонлари ташқи кўриниши гўзал асарлардан завқ олиб, ўзлари қора, чиркин, ваҳший ишлардан қайтмаганлар, «ўлдирма», «кечиримли бўл», «қасос олма» деган гапларни хаёлларига келтирмаганлар. Тагинам у дунёю бу дунёни яратган Оллоҳ сабр-тоқатли экан, дейсан киши. Тоқати тоқ бўлгач, Исо Масих орқали «Инжил»ни нозил қилди.

«ЖАҲОЛАТ»

Рўмоннинг русча номи «Ослепление», рус тилида биринчи марта 1988 йилда нашр қилинган. Деярли беш юз саҳифадан иборат каттакон бу рўмон енгил ўқилади, ўткир юмор билан ёзилган. Муаллиф Элиас Канетти персонажлар устидан мириқиб-мириқиб кулади, бироқ кулгусини намойиш қилмайди, аксинча, гоҳ унга ҳамдард бўлади, гоҳ кулгили хатти-ҳаракатлари ва ўй-фикрларига холис муносабатда бўлаётгандек кўринади. Қисқача айтганда, муаллиф тутган ўринни «кишибилмас юмор» деб аташ мумкин.

Асар марказида, бир нечта эпизодик шахсларни айтмаганда, бор-йўғи бешта персонаж туради. Асосийси — ўзини хитойшунос олим ҳисоблайдиган, катта ёшли, сўққабош Петер Кин деган одам — китоб «жинниси». Нукул китоб йиғади, отасидан қолган меросни созуриб яшайди, ҳеч қачон моддий қийинчилик сезмайди, ўқийди, ўқийди, лекин ҳеч қанақа илмий асар ёзмайди. Илмий анжуманларда иштирок этмайди, биронта даргоҳда ишламайди, китоб дўконларини айлангани-айланган. Ёши эллик олтига кирган хизматкор аёл китобларни авайлаб қараганидан хурсанд бўлиб, унга уйланади. Уйланадию боши балолардан чиқмай қолади. Хотини уни уйдан сиқиб чиқаради, китобларни бирин-кетин сота бошлайди.

Персонажларнинг гаплари кўпинча бир-бирига тўғри келмайди, ҳар бири реал воқеликка деярли эътибор бермасдан, хаёлан бошқасига муносабатда бўлади. Доимо бир-ёқлама фикр юритишади. Петер Киннинг хаёлида хотини ўлган, ўлик уни таъқиб қилиб, уйдан ҳайдаб чиқарган. Хотинининг хаёлида эрнинг биринчи хотини ҳам бўлгану, уни ўлдириб юборган. Бошқа персонажлар (Петер Кин-

нинг укаси — психиатр врачдан бошқа) эса, нима қилсам китоб «жинниси»ни алдаб пулини шилишдан бошқа нарсани ўйламайди. Бу ишда улар ўзаро тил бириктирса ҳам, бир-бирини тушунишмайди.

Персонажлар нуқул бир-бирларини алдайди, ҳатто ўз-ўзларини алдайди ва «ёлғон» уларнинг «ҳақиқат»и бўлиб кетган.

Асар сўнггида Петер Кин китобларини ҳам, уларга кўшиб ўзини ҳам ёқиб юборади.

Рўмонга мунаққид Д. Затонский сўз боши ёзиб, Канетти асар персонажларини абстрактлаштириш йўли билан «Дон Кихот», Гоголнинг «Бурунбой» асарларига тақлид қилганини таъкидлайди ва муаллиф кўзда тутган ғояни топишга ҳаракат қилади. У айтган мулоҳазалардан кўзга ташланадиган ғояларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

— «Инжил»да айтишларича, одамлар Бобил минорасини қураётиб, Яратган Зотни менсимай қўядилар. Оллоҳ ғазабга келиб, минорани тўзитиб юборади ва одамларнинг тилини турли-туман, бир-бирини тушунмайдиган қилиб, ўзларини Ер юзига тарқатиб юборади. Канетти шуни «дас-так» қилиб олиб, ҳозирги даврда ҳам одамлар ўша аҳволда демоқчи бўлган;

— ҳокимият ва халойиқ муносабатларини, диктатура-ни тасвирлаган, диктатор — шахс эмас, у ҳокимлик ҳуқуқини тортиб олган «тўда одами» демоқчи.

Мунаққид кейингисига кўпроқ эътибор беради. Асар 1935 йилда босмадан чиқиб, узоқ вақт эътиборсиз қолганини, у вақтда фашизм ўзининг бутун бўй-бастини кўрсатмагани билан изоҳлайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин рўмон Англияда, Америкада таржима қилинди. Шундан кейингина, 1948 йилда Германияда катта нусхада қайта чоп этилди ва Канеттини ўз ўқувчиларига қайтадан таништирди. 1949 йили француз тилига таржима қилинган, Канетти халқаро мукофотга сазовор бўлди. Асарнинг 1963 йилги Мюнхен нашри мувафаққиятли бўлди, Канетти шон-шўҳрат қозонди, кўплаб адабий мукофотлар олди, 1981 йилга келиб, Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Асар ёзиб битилганидан деярли 50 йил ўтгач, унга юксак мукофот берилиши адабий дунёда камдан-кам учрайдиган ҳодиса.

Мунаққид Д. Затонский рўмонга берган баҳолар тўлиқ эмас, албатта, у асосий ўринларни тилга олган, холос. Асарда яна кўплаб ғояларни топиш мумкин. Масалан, аёллар ҳақида Конфуций ва Будда айтган мулоҳазаларнинг Петер

Кинга бевосита алоқаси бор, чунки у хотинидан чексиз азиятлар кўради. Қисқаси, муаллиф турли-туман ғоялар асосида, абстрактлашган персонажларнинг муносабатлари, реалликдан ақлга тўғри келмайдиган даражада чекинишлар орқали ижтимоий муаммоларга нисбатан юрагида борини тўкиб солган.

Сўз бошида рўмон қўлэмасини ўқиган Брехнинг Канеттига айтган сўзи келтирилган: «Ахир, булар ҳақиқий инсонлар эмас. Абстракт одамлар бўлиб қолган. Ҳақиқий одамда хислатлар кўп... Одамларни шунақа, таниб бўлмайдиган даражада бузиб кўрсатиш керакми?»

Унга Канетти жавоб беради: «Булар — шакл, холос. Одам ва шакл — бошқа-бошқа нарсалар. Рўмон адабий жанр сифатида шакллардан бошланади. Биринчи рўмон «Дон Кихот» эди. Унинг бош қаҳрамони ҳақида нима дейсиз? У бирёқлама бўлгани учун ҳам ҳақиқий чиқмаганми?»

Канеттининг кейинги сўзлари одамни ўйлантиради. Одамларга ҳақиқатдан кўра унга ўхшаган ёлғон кўпроқ ёқса керак-да? Эҳтимол, айнан шунинг учун Дон Кихотни ёқтириб қолганмиз. Шу сабабдан эртакларни, мифларни яхши кўраемиз. Канетти ўз персонажларини абстрактлаштиргани ҳам шундан. Уларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларини муаллифга қўшилишиб, кула-кула ўқишимизнинг боиси ҳам шундан.

Нима учун асарнинг номи «Ослепление» (немисча «Die Blendung») деган савол туғилади. Биз уни «Жаҳолат» деб таржима қилдик, фикримизча, муаллиф, жамият ҳам, одамлар ҳам жаҳолатга қўмилиб кетганлар демоқчи.

Персонажларни абстрактлаштириб юборгани, улар бирёқлама фикр юритишлари, баъзи хатти-ҳаракатлар ва манзаралар реалликдан йироқлиги, буларнинг ҳаммаси «шакл», ҳаётга муносабатни санъаткорона ифода этувчи восита?

Хуллас, «Жаҳолат» етмиш йил аввал дунё юзини кўрган бўлишига қарамай, ҳозирги кунларда ҳам ижтимоий аҳамиятини йўқотмаган, кенг миқёсда, чуқур ўрганишга арзи гулик асардир.

«ЖАҲОЛАТ»

РЎМОНДАН ПАРЧАЛАР

* * *

«Хатони тузатаман! — хитоб қилди Кин. — Мен йўқотилган саккиз йилни қайтараман. Унга уйланаман! У кутубхонамни сақлаб туриш учун энг яхши восита. Ўт тушгудек

бўлса, ёрдам беради. Агар мен шунга ўхшаган малакни ўз режаларимга биноан яратмоқчи бўлсам, бунчалик яхши чиқмаган бўларди. Унинг хислатлари аъло. У туғма ҳомий, кўнгилчан. Унинг қалби қаланғи-қасанғи кимсалар учун ёпиқ. У қандайдир, қассобми, нонвойми, тикувчими, ваҳшийми ё аҳмоқми, биттасини ўйнаш қилиб олиши мумкин эди. Лекин бундай қилмайди. Унинг юраги китоблар учун уриб турибди. Уйланаман-қўяман, нима бўпти!»

Конфуцийга эътибор бермай қўйди. У ҳозиргина турган жойга тасодифан қараса, ғойиб бўлишга улгурган экан. Фақат, секин овоз билан айтган сўзларини аниқ эшитди: «Керакли нарсани кўра туриб, уни қилмаслик — мардлик етишмаслигидан».

Конфуцийнинг бундай маъқуллаши учун миннатдорлик билдиришга Кинда вақт йўқ. У ошхона томон шахдам одимлаб, эшикни зарб билан тортган эди, дастаси узилиб чиқди. Тереза ёстиқча тепасига ўтириб, ўзини китоб ўқиётгандек кўрсатарди. Хўжаси тепасига келиб қолганини сезиб, ўрнидан турди ва китобни кўришга имкон берди. Айни пайтда, китоб ҳақида олдинги гаплашганларини унутмаган, шу сабаб яна учинчи саҳифада тўхтаб қолган эди.

Кин нима дейишни билмай, туриб қолди ва қўлларига тикилди. Шундагина узилиб чиққан эшик дастасига кўзи тушди-ю, жаҳл билан улоқтирди. Кейин Терезанинг олдида ғоз туриб: «Менга қўлингизни беринг!» деди. У «уф» тортди, «Мен сизга айтсам» деб қўлини узатди-да, ҳозир зўрлаш бошланади, деган хаёлда терлаб кетди.

— Йўқ, — деди Кин, — «қўлингизни беринг»ни рамзий маънода айтганини билдирмоқчи бўлиб. — Мен сизга уйланмоқчиман!

Ишнинг бунчалик тезлашиб кетишини Тереза ўйлаб кўрмаганди, ҳаяжондан бошини четга бурди-да, тили тугилай-тугилай деса ҳам мағрурона жавоб қилди:

— Ўзимга раво кўраман!

* * *

...Тереза унинг ётоғи эшигини очиб, ичкарига киритди-да, «мен ҳозир келаман» деб, бир ўзини қолдирди. Кин атрофга қараб, қамоқдан бўшатишган одамдек енгил нафас олди.

Ҳа, бу ер — унинг ватани. Бунда унга ҳеч бало урмайди. Нимаям бўлиши мумкин, деган хаёл билан жилмайиб

қўйди. Жилмайди-ю, ammo ўзи ҳар тунда ётиб ухлайдиган диванга қаролмади. Ҳар бир одамга ватан керак. Кўкракка мушт уриб, бақриб айтиладиган ватан эмас, дин нариги дунёда ваъда қиладигани ҳам эмас, йўқ, оёғинг остидаги ерни, дўстларни, ишни, дам олиш ва руҳий дунёингни битта яхлит нарсага бирлаштириб турадиган ватан керак. Энг яхши ватан, бу — кутубхона! Хотинларни ватанингдан нарироқ тутганинг дуруст. Агарда биронтасини яқинлаштирмоқчи бўлсанг, Кинга ўхшаб иш тутиш керакки, аввал бу аёл ватанингга кўникиб, сингиб кетсин. Узоқ давом этган, тинч, осуда саккиз йил хизматкорлик даврида китоблар бу аёлни итоаткор қилиб берди. Киннинг ўзи бунинг учун ҳеч нима қилмади. Дўстлари — китоблар, унинг номидан забт этиб беришди.

Албатта, аёл ҳақида кўп гап айтиш мумкин, аҳмоқ одамларгина синов муддатини ўйламасдан ўйланиб олади. Унинг ақли кўплигидан қирқ йил орқага ташлаб юрди. Қани, бошқалар ҳам унга ўхшаб, ёнида хизмат қилиб юрган аёлга саккиз йил қарамасин-чи! Бўладиган иш аста-секин пишиб етилди. Одам — ўз тақдирининг хўжаси. Ўйлаб қараса, унга фақат хотин етишмаётган экан. У маишатпараст эмас, укаси — гинеколог Георг шунақа, ўзи эса, нима бўлгандаям, маишатпараст эмас. Бироқ, кейинги вақтларда туш кўриб, босинқираб чиқишлари ҳаётнинг оғирликлари билан боғлиқ бўлса керак. Энди ҳаммаси ўзгариб кетади.

Юз бериши аён ишдан ўзини олиб қочиш, кулгули. У — эркак! Нима бўлиши лозим? Бўлиши лозим! Бу — ҳаддан ташқари. Аввал, бу иш қачон бўлиши лозимлигини аниқлаб олиш керак. Ҳозир Тереза ўзини жонҳолатда ҳимоя қилади. Кин бундан уялмаслиги керак. Ахир, аёл ўзининг энг сўнгги «бисоти»ни ҳимоя қилади-да. Иш битгандан кейин хотини ундан ҳайратланади, чунки у — эркак-да! Ҳамма аёллар шунақа бўлса керак. Ҳа, шундай иш бўлиши керак. Бўладиям! Ҳозир! У ўзига ўзи сўз беради.

Айтганча, бу иш қаерда содир бўлади? Қийин савол. Шу пайтгача унинг кўз олдида диван келаверарди. Унинг нигоҳи китоб тоқчалари бўйлаб сирпаниб кетди. Диван ҳам шундай қилди. Диванда денгиз чиғаноғи ётарди, каттакон, кўм-кўк. Унинг кўзи қаерга тушмасин, ўша нуқтада диван ҳам пайдо бўлаверди, бесўнақай, камситилган, бечора, гўё тоқчалардаги ҳамма оғирликни ўз елкасига олган.

Кин хаёл билан ҳақиқий диван ёнига бориб қолган экан, кескин тескари бурилиб, нари кетди. Модомики, у қатъий

қарор қилиб, ўзига ўзи сўз берган экан, диванга бошқача кўз билан ва узоқ тикила бошлади. Ўрганиш бўлса керак, нигоҳи бир-икки сапчиб қочди. Пировардида, ўзини зўрлаб диванга қарайверди. Диванлардек диван, ҳақиқий, бўм-бўш ётибди, устида на чиғаноқ, на бирон юк бор. Агар унга юк ортилса-чи? Масалан, ажойиб китобларни қават-қават те-риб қўйилса? Буткул ортиб ташланса, ўзиям кўринмай қолар экан.

Кин хаёлига келган даҳо фикрга итоат этди: бир тўп китобни тоқчадан олиб, диванга аста қўйди. У китобларни юқори тоқчалардан олиши мумкин эди, лекин бунга вақт йўқ. Тереза ҳозир келаман, деди. Шунинг учун ёнида турган нарвончага ҳам қарамай, пастроқдаги асарлар тўпла-мига қўл узатди. Тўрт-беш оғир жилдни устма-уст қўяр-кан, шоша-пиша сийпаб қўйди-да, сўнг бошқаларини олишга кетди. Мундайроқ китобларни олмади, хотин ки-шини хафа қилиш ярамайди-да. Тўғри, хотин бу китоблар-нинг фарқига бормади, шундайм Кин уни ўйлаяпти, чун-ки у китобларни авайлайди, хурмат қилади. Ҳозир келиб қолади-да, китоб уйиб ташланган диванга кўзи тушади. Тартиб, саранжомликни яхши кўрмайдими, Киннинг ол-дига келиб, бу жилдларнинг жойи қаерда, деб сўрайди. Шундай қилиб, Кин дунёбеҳабар бир зотни қопқонга ту-шириб олади. Китобларнинг номи гап очишга баҳона бўлади. Кин секин-аста муддаога ўта бошлайди. Тереза ҳозир учра-ши лозим бўлган ларза — аёллар ҳаётида бўладиган энг улуғ воқеа. Йўқ, уни қўрқитмоқчи эмас, аксинча, ёрдам беради. Қўрқмасдан, кескин ҳаракат қилишнинг бирдан-бир имкони шу. У сусткашликни ёқтирмади. Китоблар-ни улуғлайди. Ишқилиб, Тереза чинқириб юбормаса, бўл-гани.

Бундан олдинроқ, Кин, қўшни хонада эшик очилиб, кимдир гимир-гимир қилганини сезган эди, бироқ эъти-бор бермаганди, ишлари унданам муҳимроқ. Ёзув столи ёнидан туриб, «зирҳлаб» ташланган диванга қаради, қанақа таассурот уйғотишини хаёл қилди, китобларига бўлган меҳри янада жўшиб кетди. Худди шу пайт Терезанинг «Мен тайёрман» деган овози эшитилди.

Кин овоз келган томонга қаради. Тереза қўшни хона остонасида, кўзни қамаштирадиган даражада оппоқ, кал-та ички юбкада турарди. Кин, аввало, хатар белгиси бўлган кўк рангни қидирди. Қўрқиб, нигоҳини тепароққа қарат-ди: Тереза блузкасини ечмаган экан.

Худога шукр, юбкасини ечибди. Энди мен эзилиб қолишдан қўрқадиган ҳеч нима йўқ. Шуям одобданми? Омадим бор экан. Хиҷолат қилган бўлардим. У қандай қилиб мана шундай қила олади? Мен унга, юбкангни еч, деган бўлардим. Мен бундай қилмаган бўлардим. Ҳеч нима бўлмагандек туришини қара! Гуё азал-азалдан танишмиз. Тўғри, хотиним. Ҳар қандай никоҳ бўлгандаям... Буни у қаёқданам билсин. У хизматкор бўлган. Бир эр-хотинникида. Ҳамма нарсани кўрган бўлиши мумкин. Ҳайвонлар ҳам шунақа, керакли нарсани ўз-ўзидан топиб ола қолади. Бунинг қалласидаги нарса — китоб эмас.

Тереза белини биланглатиб яқинлашди. У сирпаниб эмас, бир ёндан иккинчисига ташлаб келарди. Демак, унинг крахмалланган юбкаси силлиқ юраётгандек кўрсатарканда? У қувноқ оҳангда деди:

— Хаёл оғушида? Эҳ, бу эркаклар!

Тереза жимжилоғини букиб, пўпси билан диванга имо қилди. Мен ҳам ўша ерга боришим керак экан, деб ўйлади. Кин ва ўзи билмаган ҳолда Терезанинг ёнида пайдо бўлди. Хўш, энди нима қилиш керак? Китобларнинг устига ётқизсинми? Кин қўрқувдан дағ-дағ титрай бошлади, энг сўнгги мадаккорлари — китобларига ёлвориб қаради. Тереза буни сезиб қолди, эгилиб, чап қўли билан китобларни дивандан сидириб ташлади. Кин китоблари томон ожизона талпинди, бақириб юборгудек бўлди, бўғзидан нимадир бўғаяпти, ютинди-ю, ҳеч қанақа овоз чиқаролмади. Қалбида даҳшатли нафрат қайнай бошлади: бу хотин шундай иш қилди-я! Китоблар-а!

Тереза ички юбкасини ечиб, авайлаб тахлади-да, полда ётган китоблар устига қўйди. Кейин диванга ўрнашиб олиб, жимжилоғини букди, тиржайди:

— Мана, энди...

Кин жонҳолатда хонадан югуриб чиқди-да, хожатхонага кириб, беркиниб олди. Хонадондаги китоби йўқ яккаю ягона жой эди, бу. Иштонини ечиб ўтирди-да, гўдаклардек йиғлаб юборди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Таржимондан	5
Альфред Нобел — ким ўзи?... ..	9
Умр ниҳоясидаги кашфиёт	20
Хазина	21
Мукофот бериш кимларга боғлиқ?	24
Бир аср совриндорлари	30
Совриндор ҳақида бир шингил	35
Тантана, нутқ, маъруза ва хотиралар	180
Совриндорга мадад берганлар	220
У ҳам — бир инсон	224
Бадҳазм асарлар	235
Асарларни мутолаа қилганда	240
«Жаҳолат»	250

Адабий-библиографик нашр

ҚУДРАТ ДЎСТМУҲАММАД

**НОБЕЛ
МУКОФОТИ ОЛГАН АДИБЛАР
(1901—2000 йиллар)**

Тошкент «Маънавият» 2002

Муҳаррир *А. Жўраев*

Рассом *С. Соин*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга 22.05.2002 й. да берилди. Босишга 26.08.2002 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 13,44. Шартли кр. - отг. 13,86. Нашр т. 13,96. 5000 нусха. Буюртма № К—9247. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 19-02.

Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй, 2002.